

**ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШТИРИШ АГЕНТЛИГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ
ИҚТИСОД ВА БОШҚАРИШ ФАКУЛЬТЕТИ**

**“Ўзбекистонда демократик
жамият қуриш назарияси
ва амалиёти” кафедраси**

А.Жалилов, Г.Туленова

**“ГЕОСИЁСАТ” ФАНИДАН
УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМА**

Тошкент – 2008

“Геосиёсат” фанидан тайёрланган ушбу услубий қўлланмада геосиёсатнинг классик илмий-назарий асослари, геосиёсий жараёнлар борасидаги илмий йўналишлар, Европа ва Осиёнинг геостратегик истиқболига оид мактаблари, улар ўртасидаги стратегик мувозанатнинг илмий асослари, янгича сайёравий тартиботнинг шаклланишида Осиёдаги етакчи давлатларнинг стратегик манфаатлари ва уларнинг намоиш этилиши жараёнлари, шунингдек, Марказий Осиёнинг геостратегик ҳолати ва аҳамияти, минтақанинг сиёсий, демографик ва иқтисодий салоҳияти ҳамда Марказий Осиёда хавфсизликни таъминлаш масалалари ифодасини топган.

Ўқув қўлланмадан мутахассислар, талабалар, магистрлар, аспирантлар ҳамда геосиёсат муаммолари билан қизиқувчилар кенг фойдаланишлари мумкин.

Такризчи: с.ф.н. Саидолимов С.Т.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I-МАВЗУ: КЛАССИК ГЕОСИЁСИЙ ТАЪЛИМОТЛАРНИНГ ТАШҚИ СИЁСАТДАГИ АҲАМИЯТИ.....	8
1.1.Геосиёсий тадқиқотларнинг илмий-услубий масалалари.....	8
1.2.Геосиёсий жараёнлар борасидаги асосий мумтоз илмий йўналишлар.....	11
1.3.Маккиндернинг геосиёсий қарашлари. «Тарихнинг жўғрофий ўқи».....	19
II-МАВЗУ: ГЕОСИЁСИЙ ҚАРАШЛАРНИНГ ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРГА ТАЪСИРИ.....	24
2.1.Европа ва Осиёнинг геостратегик истиқболи тўғрисида Европа-Америка мактаблари.....	24
2.2.Геосиёсий жараёнлар борасида ҳозирги тадқиқотлар.....	34
2.3.Евросиёлар янги оқими вакилларининг геосиёсий қарашлари.....	39
III-МАВЗУ: ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО СИЁСАТ ВА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРНИ ГЕОСИЁСИЙ ТАҲЛИЛ ЭТИШ МУАММОЛАРИ.....	60
3.1.Халқаро сиёсат ва халқаро муносабатларни геосиёсий таҳлил этиш муаммолари.....	60
3.2. Геосиёсат миллий сиёсат инструменти сифатида.....	64
3.3. Худуд ва давлат куч-қудратини тасаввур этишнинг замонавий талқини.....	69
IV-МАВЗУ:ЎЗБЕКИСТОН ГЕОСИЁСАТИДА МДҲ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ОМИЛИ.....	79
4.1.Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва Ўзбекистон Республикасининг геосиёсий, геостратегик манфаатлари.	79
4.2.Ўзбекистон геосиёсатида Марказий Осиё.....	82
4.3.Марказий Осиёнинг геосиёсий, геоиқтисодий, геостратегик хусусиятлари ва Ўзбекистон.....	90
V-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН ХАВФСИЗЛИК СИЁСАТИДА АФҒОНИСТОН, ЖАНУБИЙ ОСИЁ ВА ЯҚИН ШАРҚ ОМИЛИ.....	96
5.1. Ўзбекистон ташқи сиёсатида Афғонистон омили.....	96
5.2. Ўзбекистон билан Покистон ва Ҳиндистон ўртасидаги ҳамкорлик муносабатлар....	100
5.3. Ўзбекистон ташқи сиёсатида Яқин Шарқ омили.....	103
VI-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ГЕОСИЁСИЙ МАНФААТЛАРИ ТИЗИМИДА РОССИЯ, ЕВРОПА ВА АМЕРИКА ОМИЛИ	110
6.1.Ўзбекистон-Россия ҳамкорлик муносабатлари.....	110
6.2.Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи муносабатларининг геосиёсий жиҳатлари.....	116
6.3.Ўзбекистон билан АҚШ ўртасидаги ҳамкорлик муносабатлари.....	118
VII-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ГЕОСТРАТЕГИЯСИДА ХИТОЙ ВА ТИНЧ ОКЕАНИ МИНТАҚАСИ ОМИЛИ.....	121
7.1. Ўзбекистон – Хитой муносабатлари.....	121
7.2. Ўзбекистон Япония муносабатлари.....	126
7.3. Ўзбекистоннинг Тинч океани минтақасининг бошқа давлатлари билан муносабатлари.....	129
VIII-МАВЗУ.ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ГЕОСИЁСИЙ КЕЛАЖАГИ.....	131
8.1.Ўзбекистоннинг геостратегик ва геосиёсий хусусиятлари.....	131
8.2.ХХI аср ва янги геосиёсий вазият.....	139
8.3.Ҳозирги замон геосиёсатида ахборот омили.....	143
ТАЯНЧ ИБОРАЛАР.....	148

КИРИШ

Геосиёсат фан сифатида узок тарихга эга бўлса-да, бугунги кунда у нафақат Ўзбекистонда, балки бутун дунёда янгидан қўлланаётган фанлар сирасига киради. Бунинг сабаби, биринчидан, ушбу фаннинг ўзига хослигига, аниқроғи, у тадқиқ қиладиган муаммоларнинг кенг оммага мўлжалланмаганлиги, иккинчидан эса, геосиёсий жараёнларнинг кўпинча махсус институтлар томонидан ўрганилиши ва яратилган хулосаларнинг ташқи сиёсатни белгилашда тор доирадаги мутахассислар томонидан қўлланилишига бориб тақалади. Бундан ташқари, олиб борилаётган геосиёсий тадқиқотлар, бир карашда ушбу фанни сиёсий амалиётга оид қандайдир ноилмий мажмуага ўхшатиб қўяди. Чунки геосиёсий тадқиқотларни фақат назарий мақсадларни кўзлаб олиб бориш мураккаб жараён бўлиб, уларнинг аксарияти ташқи сиёсат амалиётида қўлланилади.

Ушбу фаннинг муҳимлигини бевосита мамлакатимиз ва минтақамиз атрофида кечаётган воқеа-ҳодисалар мисолида осонроқ тушуниш мумкин. Аниқроқ айтганда, Ўзбекистонда дастлаб 1999 йил 16 февралда рўй бериб, кейинги йилларда бир неча марта такрорланган террористик воқеалар айнан Марказий Осиё атрофида кейинги ўн йилликларда рўй бераётган геосиёсий жараёнларнинг оқибати эканлигини намоён этди. Бу жараёнлар узок хориждан туриб бошқарилиши, умуман, бундай воқеалар ёқилғи энергетика захиралари улкан минтақалар атрофида ташқи таъсир остида рўй бериши назарда тутилса, геосиёсат фани ва геосиёсий тадқиқотларнинг муҳимлиги янада ойдинлашади. Ана шу нуқтаи-назардан қараганда, бундан буён геосиёсатнинг туб моҳиятини ўрганиш, бу соҳада илмий тадқиқотлар олиб бориш алоҳида аҳамият касб этади.

Геосиёсатни фан сифатида халқаро муносабатлар фани доирасига киритиш мумкин бўлса, бошқа томондан у минтақашуносликка яқинлашиб кетади. Шунинг учун ушбу фанни халқаро муносабатлар амалиётига тегишлилигини таъкидлаган ҳолда алоҳида фан эканлигига эътиборни қаратамиз. Рус геосиёсатчи олимларидан К.Э.Сорокин «...геосиёсат жуғрофий омиллар мажмуасининг тарихий жараёнга таъсири тўғрисидаги фан сифатида вужудга келган»лигини қайд этади¹. Бошқа геосиёсатчи олим Ю.В.Тихонравовнинг фикрига кўра эса геосиёсат, ўзининг мазмунидан келиб чиққан ҳолда, «ер, жуғрофий

¹ Сорокин К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. -М., «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996, 5-бет.

худуд ва давлат сиёсатининг ўзаро боғлиқлиги»га эътибор қаратиши лозим². Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда, геосиёсатда жуғрофий худуд ва давлат сиёсати ўзаро боғлиқликда таҳлил этилишига эътибор қаратиш ва ушбу фаннинг моҳияти, унинг яловбардорлари яратган асарларга мурожаат этиш мақсадга мувофиқдир.

Геосиёсий таълимотнинг асосчилари Европа тадқиқотчилари ҳисобланади. Бу борадаги асосий илмий изланишлар немис, француз, инглиз шунингдек, америкалик олимлар томонидан амалга оширилган. Россия ҳудудий нуқтаи-назардан геосиёсий жараёнларнинг марказида бўлганлиги туфайли рус олимлари ҳам ушбу йўналишда чуқур илмий тадқиқотлар олиб боришган.

Шуни алоҳида эътироф этиш керакки, Евроосиё қитъасининг³ асосий қисмини эгаллаган Россия ҳудуди ўтган асрда икки жаҳон урушининг объекти бўлганлиги унинг айнан геостратегик марказий ҳудудни эгаллаганлигидан келиб чиққан эди. Зеро, мумтоз геосиёсатчилар ер шарининг юрагини эгаллаган бу минтақани қўлга киритиш бутун дунёга ҳукмронликни англатишини таъкидлаганлар. Буни чуқур тушуниб етган рус геосиёсатчилари Россиянинг яхлитлигини сақлаш учун мустаҳкам геосиёсий иттифок тузиш зарур эканлигини таъкидлашган. Евроосиёчилик концепцияси рус геосиёсатчилари яратган муҳим геосиёсий таълимот ҳисобланади.

Гарчи Евроосиёнинг марказига интилиш ва уни эгаллаш геосиёсий таълимотнинг кўзга кўринмас, бироқ асосий нуқтаси бўлса-да, ҳам геосиёсий жараёнлар, ҳам илмий тадқиқотлар Евроосиё қитъасининг қирғоқ ҳудудларида жадаллик билан олиб борилган. Бу Европанинг геосиёсий тақдири борасида олиб борилган курашларда илмий ва адабий асарларда айниқса кўпроқ намоён бўлган. Геосиёсий таълимот борасидаги мумтоз асарлари бугунги халқаро муносабатларнинг туб илдизларини очиб беришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Ушбу қўлланмада яратилган геосиёсий тадқиқотлар асосида илгари сурилган ғояларга асосланган ҳолда Евроосиё қитъасининг стратегик мувозанати, унинг марказида жойлашган Марказий Осиё минтақаси атрофида кечаётган геосиёсий жараёнларга бевосита мурожаат этилади. Агар биринчи ва иккинчи боблар геосиёсий таълимотнинг назарий-услубий жиҳатларига бағишланган бўлса, учинчи боб бевосита Марказий

² Тихонравов Ю. Геополитика.- М.: ЗАО «Бизнес-Школа «Интел-Синтез», 1998,11-бет.

³ Евроосиё бу икки қитъа, Европа ва Осиёдан иборат материкдир. Геосиёсатда Евроосиёни ягона қитъа сифатида талқин этувчи геосиёсатчи олимлар уни «Континентал масса», «Евроосиё континенти», «Евроосиё материғи», «Россия», собиқ иттифок ҳудуди, «теллурукратия», «куруқлик» сифатида талқин этишади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, геосиёсатда Евроосиё соф географиядаги Евроосиё тушунчасини англатмайди. Ушбу фан қоидалари нуқтаи-назари бўйича Евроосиё Ер шарининг марказий қисмини эгаллаган қуруқлик бўлиб, бўлинмганлиги туфайли ягона қитъани англатади.

Осиёнинг геосиёсий мақеини таҳлил этишга бағишланган. Дастлабки икки бобда геосиёсатнинг назарий жиҳатларини очиб берилган бўлса, учинчи бобда бевосита Марказий Осиё давлатларининг умумий табиий—жуғрофий кўрсаткичлари, иқлим шароитлари, иқтисодий ва демографик салоҳияти қаламга олинган. Бу эса айнан назарий геосиёсий таҳлилнинг аниқ географик минтақага нисбатан қўлланишини ифода этади. Геосиёсат сиёсий фанлар ва халқаро муносабатлар доирасида тадқиқ этиладиган хавфсизлик, минтақавий хавфсизлик сингари соҳалар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, айрим мавзулар айнан ана шу икки соҳа нуктаи-назаридан таҳлил этилади. Шунингдек, қўлланмада мазкур фан тарихида муҳим ўрин тутган машҳур асарлардан намуналар ҳам келтирилган.

Ушбу китоб нафақат олий ўқув юртлари талабалари, балки илмий-тадқиқот билан шуғулланувчи олимлар, ўқитувчилар ва сиёсат билан қизиқувчи бошқа соҳа мутахассисларига мўлжалланган.

I-МАВЗУ: КЛАССИК ГЕОСИЁСИЙ ТАЪЛИМОТЛАРНИНГ ТАШҚИ СИЁСАТДАГИ АҲАМИЯТИ

Режа:

- 1.Геосиёсий тадқиқотларнинг илмий-услубий масалалари**
- 2.Геосиёсий жараёнлар борасидаги асосий мумтоз илмий йўналишлар.**
- 3.Маккиндернинг геосиёсий қарашлари. «Тарихнинг жўғрофий ўқи».**

Сиёсий фанлардаги йўналишлардан бири – геосиёсат халқаро муносабатларда тобора муҳим ўрин эгаллаб бормоқда. Лекин ўзига хос объектив ва субъектив сабабларга кўра, ҳозиргача геосиёсатни илмий йўналиш сифатида асослаш ва эътироф этиш масаласи охиригача ҳал қилингани йўқ. Бугунги қалтис замон ва маконда мазкур фаннинг туб моҳиятини тадқиқ этиш геосиёсий жараёнларни англаш нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаш керакки, классик геосиёсатчилар бу фанни нафақат назарий, балки амалий мажмуа сифатида ҳам талқин этган ва уни ўз давлатларининг ташқи сиёсатини шакллантиришда қўллашга интиланган. Шу туфайли амалий геосиёсат пайдо бўлган ва у кўпгина ҳолларда етакчи давлатлар ташқи сиёсатининг назарий асоси сифатида хизмат қилган. Гарчи бундай геосиёсат ўтган асрда яққол намоён бўлган бўлса-да, Ғарб давлатлари айнан Х.Маккиндер яратган назарияга, унинг издоши – С.Хантингтон ва З.Бжежинскийларнинг таълимотига таянган ҳолда дунёга ҳукмронлик қилиш сиёсатини илгари суради. Бундай сиёсат оқибатида ХХI асрда ҳам ер юзида кўплаб уруш ўчоқлари пайдо бўлаётгани Ғарб ва Шарқ ўртасидаги зиддиятлар борган сари кескинлашаётганини кузатиш мумкин. Халқаро ва турли минтақалар доирасида юз бераётган можаро ва зиддиятлар ҳамда муайян давлатларнинг босқинчилик сиёсати геосиёсатга асосланаётгани, унинг мазмун-моҳияти, асосий йўналишлари ва тамойилларини илмий жиҳатдан жиддий ўрганишни тақозо этади. Бу ўринда даставвал геосиёсатнинг илмий негизини тушуниш, унинг илмий таърифини аниқлаб олиш талаб этилади.

Геосиёсий мактаблар намояндалари яратган турли концепциялар геосиёсат фанининг мазмун-моҳияти, йўналишлари, тамойиллари ва умумий предметини ташкил этади. Албатта, ушбу фаннинг асосий предмети ҳамда бош услубий тамойилларини белгилашда муаллифларга турли ёндошадилар. Бундай бўлиниш тарихий шарт-шароит, шунингдек, геосиёсатнинг дунё сиёсати, ҳокимият муаммолари ва ҳукмрон мафкуралар

билан узвий боғлиқлигидан келиб чиқади. Геосиёсатнинг умумийлик хусусияти унинг таркибида география, тарих, демография, стратегия, этнография, диншунослик, экология, ҳарбий таълимот, мафкура, социология, сиёсатшунослик тарихи каби кўпгина фанлар унсурларининг уйғунлашувида намоён бўлади. Аммо бу ўз йўналишларига эга бўлган ушбу фанларни фақат геосиёсатга тегишли, дея қатъий хулоса чиқаришга асос бўла олмайди.

Геосиёсат атамасини фанга киритган олимлардан бири – Р.Челлен геосиёсатни «давлатни жуғрофий тана ёки ҳудудий ҳодиса сифатида талқин қилувчи доктрина» деб ҳисоблаган⁴. Мумтоз таълимотларни ўрганиш орқали геосиёсатни дунёқараш сифатида талқин қилиш ва бундай ҳолда уни фанлар билан эмас, балки фанлар тизими билан қиёслаш лозимлиги ўртага чиқади. Геосиёсатнинг асосчилари бу фаннинг бош мақсади – давлатнинг ривожланиши учун бошқа давлатлар ҳудудини босиб олиш заруратини англашдан иборат, дея талқин этишган. Зеро, уларнинг фикрича, «аллақачон бўлиб олинган дунёда ҳудудларни бир давлат бошқасидан фақат куч билангина тортиб олиши мумкин». Рус олими Ю.В.Тихонравов машҳур немис геосиёсатчиларидан К.Хаусхофернинг геосиёсат «сиёсатнинг жуғрофияга боғлиқлиги» тўғрисидаги таълимот сифатида таърифлаганлигини таъкидлайди⁵.

Геосиёсат индивиднинг ўзи яшаётган ҳудуд (макон) белгилаб берган, шу ҳудуднинг ўзига хос хусусиятлари, рельефи, ландшафти таъсирида шаклланиши, аниқроғи, унинг ижтимоий-жуғрофий моҳиятига асосий эътиборни қаратади. Бирок бундай алоқадорлик инсоннинг давлатлар, этнослар, маданиятлар ва цивилизациялар доирасида юритадиган кенг миқёсдаги ижтимоий фаолиятида яққолроқ намоён бўлади.

Геосиёсатнинг асосий ғояси – инсоннинг жуғрофий муҳитга боғлиқлиги алоҳида шахсдан узоқлашиб кишилар гуруҳига яқинлашган сари намоён бўла боради. Шунинг учун ҳам муайян ғоявий пойдеворнинг мавжудлигига қарамай, геосиёсат том маънодаги мафкурага, тўғрироғи “оммавий мафкурага” айлана олмаган. Унинг хулоса ва услублари, тадқиқот предмети ва асосий қоидалари ижтимоий ва тарихий характердаги умумбашарий қонуниятларига баҳо бериш, стратегик режалаштиришнинг улкан муаммолари билан шуғулланувчи ижтимоий қатламлар учунгина тегишли бўлиши мумкин. Геосиёсий макон жуда катта ўлчовларда намоён бўлиши туфайли геосиёсат ҳам давлатлар, халқлар ва ҳоказо умумлашган воқеликлар билан боғлиқ ижтимоий гуруҳларга мўлжалланган.

⁴ Тихонравов Ю.В. Геополитика. –М.:Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998, 16- 17-бет

⁵ Haushofer K. Welpolitik von heute. –В. 1934. – S. 21, Fubnote. Тихонравов Ю. Геополитика.- М:Бизнес- Школа «Интел- Синтез», 1998, 18-бет.

Мумтоз тадқиқотларда геосиёсат жуғрофий ҳукмронлик дунёқараши, унинг шакл ва кўринишлари ҳамда бундай ҳукмронликни ўрнатиш қоидалари, мезонлари ва тамойиллари ҳақидаги фан сифатида таърифланади. Инсон ижтимоий жиҳатдан юксалиб борган сари геосиёсат унинг учун аҳамият, мазмун ва манфаат касб этиб боради. Геосиёсат сиёсатдаги ҳукмрон доиралар учун яратилган фан бўлиб, бу фан билан фақат мамлакатлар ва миллатларни бошқаришда фаол иштирок этадиган ёки шундай мақсад йўлида ҳаракат қилаётган кишиларгина шуғулланиб келганлигига тарих шоҳиддир.

Геосиёсат илмий нуқтаи-назардан қандайдир догматик қоидаларга асосланмасдан, ўзи учун муҳим ва иккинчи даражали бўлган фанлар ёки фан йўналишларинигина белгилаб олади. Бошқа ижтимоий ва табиий фанлар геосиёсий услубнинг асосий тамойилларига зид келмаган тақдирдагина тадқиқот доирасига жалб этилади. Ҳозирги пайтда у Ер юзида етакчилик қилаётган энг қудратли давлатларнинг ҳаракат дастури сифатида иттифоклар тузиш, уруш бошлаш, ислохотлар ўтказиш, жамиятни таркибий жиҳатдан қайта қуриш, кенг қамровли иқтисодий ҳамда сиёсий дастурларни жорий қилиш каби муҳим қарорларни қабул қилиш борасидаги зарурий хулосаларни ўз ичига олган ўзига хос амалий қўлланмага айланиб қолган.

Геосиёсатнинг асосий қоидаси Ер юзасининг жуғрофий тузилиши ҳамда цивилизацияларнинг тарихий турларга бўлинишида ифодаланган фундаментал дуализмнинг қатъийлигини ифода этишдан иборатдир. Мазкур дуализм «теллутократия» («қуруқлик кучи») ва «талассократия» («денгиз кучи»)нинг бир-бирига қарама-қарши қўйилишида намоён бўлади⁶. Бундай қарама-қаршилиқнинг моҳияти антик давр тарихидаги машҳур савдо цивилизацияси – Карфаген (Афина) ҳамда ҳарбий-авторитар цивилизация – Спартанинг (Рим) ўзаро муносабатлари мисолида яққол кўзга ташланади. Бошқача айтганда, бу либерал ғояга асосланган демократия ва идеократия ўртасидаги қарама-қаршилиқдир⁷. Мазкур зиддият дастлабки пайтлардан бошлаб уни ташкил қилган кутбларнинг қарама-қаршилиги хусусиятига эга бўлиб давр тақозасига кўра ўзгариб туради .

⁶ «Теллутократия» – юнон. «қуруқлик воситасида ҳукмронлик ўрнатиш» ёки «қуруқлик қудрати».

«Талассократия» - юнон. «денгиз воситасида ҳукмронлик ўрнатиш» ёки «денгиз қудрати».

⁷ «Идеократия» – юнон. «ғоялар, идеаллар ҳукмронлиги», рус Евроосиёчилари (П.Савицкий ва Н.Трубецкой) томонидан илгари сурилган атама. Бу атама «материя ҳукмронлиги», «бозор тизими», «савдо тизими»га қарши қўйилади. Идеократия даврида жамиятдаги ижтимоий поғоналар ва меҳнатга бўлган рағбат ноиқтисодий тамойиллар асосида шаклланади.

Шундай қилиб, бутун ижтимоий тарих икки унсур, яъни «сув» («сууқ», «оқувчи») ва «куруқлик» («қаттик», «доимий») унсурлари атрофида рўй берган жараёнлардан иборат. Теллурократия, маконнинг муқимлиги ва ундаги асосий хусусиятларнинг барқарорлиги билан характерланади. Цивилизацион даражада теллурократия инсонларнинг йирик уюшмалари, халқлар, давлатлар, империялар бўйсунадиган ўтроқлик, консерватизм, қатъий ҳуқуқий меъёрларда намоён бўлади. Қуруқликнинг қаттиқлиги халқларнинг маданий ҳаётига ҳам жиддий таъсир кўрсатади, жумладан, ижтимоий анъаналарнинг барқарорлиги ва ахлоқий қоидаларнинг мустаҳкамлиги ана шу омил таъсирида шаклланади. Қуруқликдаги, яъни Евроосиёнинг ичкарасидаги халқларга индивидуализм руҳи ёт бўлиб, уларга азалдан ижтимоийлик руҳияти ва иерархиявий тизим хос бўлган.

Талассократия эса бунга тескари бўлган қоидаларга асосланган цивилизация бўлиб, у динамик, ҳаракатчан ва техник ривожланишлар тарафдоридир. Унинг устувор йўналишлари кўчманчилик (асосан денгизда сузиш назарда тутилмоқда), савдо, индивидуал ишбилармонлик руҳидан иборат. Шахс жамоанинг ҳаракатчан вакили бўлгани туфайли олий қадрият ҳисобланади. Бунда маънавий ва ҳуқуқий меъёрлар бири-бири билан аралшиб, нисбий ва ҳаракатчан бўлиб қолади. Цивилизациянинг бу тури тез ривожланади, ташқи маданий хусусиятларни осон ўзлаштиради, лекин шунга қарамасдан ўзлигини сақлаб қолади. Инсоният тарихининг асосий қисми ҳар иккала йўналишнинг маълум чекланган ҳудудлари доирасида, аммо «теллурократия»нинг умумжаҳон миқёсидаги устуворлиги шароитида ривожланган. Қуруқлик унсури бутун цивилизацияга ўз таъсирини ўтказади, «сув» (денгиз, океан) унсури эса айрим пайтларда ва муайян ҳудудлардагина намоён бўлади. Қуруқлик ва сув дуализми маълум вақтгача жуғрофий жиҳатдан денгиз қирғоқлари, дарё хавзаларида ва бошқа ҳудудлар доирасида қолиши мумкин. Қарама-қаршилик сайёранинг турли жойларида, турли шаклларда ривожланади.

Таъкидлаш жоизки, геосиёсий қонуниятлар сиёсий тарих, дипломатия тарихи ҳамда стратегик режалаштириш ва таҳлил этишда айниқса қўл келади. Ушбу фан социология, сиёсатшунослик, этнология, ҳарбий стратегия, дипломатия, дин тарихи каби кўпгина фанлар билан кесишув нуқталарига эга. Айрим мутахассислар ушбу фаннинг кўпгина ҳолларда иқтисодиёт билан ҳам узвий боғлиқлигини назарда тутиб, «геоиктисодиёт» деб номланган фанни киритиш таклифини илгари сурган.

2. Геосиёсий жараёнлар борасидаги мумтоз илмий йўналишлар

Немис геосиёсий мактаби. Геосиёсий таълимотнинг энг ёрқин кўриниши немис «органистик мактаби»нинг шаклланишида намоён бўлган. Асарларида “геосиёсат” атамасини қўллаган бўлмаса ҳам Фридрих Ратцелни (1844-1904) геосиёсатнинг “ота”си деб ҳисоблаш мумкин. Унинг таълимоти географияни сиёсий нуқтаи назардан талқин этишга бағишланган бўлиб, ана шу масала таҳлиliga доир “Сиёсий география”⁸ асари 1897 йилда нашр этилган.

Ф.Ратцель Карлсруе шаҳридаги Политехника Университетини тамомлаган. Бу олийгоҳда у геология, палеонтология ва зоология фанларидан таҳсил олган. Ўқишини Хайдельберг`да тамомлаган Ратцель, Шу ерда («экология» атамасини илк бор қўллаган) Эрнст Гекел исмли профессорга шогирдлик қилади. Ратцелда оламнинг тадрижий тараққиёти ва дарвинчиликка асосланган дунёқараш шаклланади, бунинг натижасида эса унда табиатшунослик илмига қизиқиш яққол ифодаланган эди. Ратцель кўнгиллилар каторида 1870 йилдаги Франция-Пруссия урушида катнашади ва довюраклиги учун “Темир хоч” унвонига сазовор бўлади. Унинг сиёсий дунёқараши аста-секин ўта миллатчилик руҳи билан йўғрила боради. Натижада 1840 йилда Карл Питерс томонидан ташкил этилган “Панолмон лига”си номли миллатчи ташкилотга аъзо бўлиб киради. У Европа ва Америка бўйлаб кўп саёҳат қилади ҳамда ўз илмий салоҳиятини этнология соҳасида олиб борган тадқиқотлари билан бойитади. Бир неча йил Мюнхень техника институтида географиядан дарс берган Ф.Ратцель 1886 йилга келиб Лейпциг`даги худди шу номли кафедрада илмий фаолиятини давом эттиради. Умрини сиёсий география муаммоларини ўрганишга бағишлаган олим 1876 йилда “Хитойга эмиграция” мавзусидаги диссертациясини ҳимоя қилади, 1882 йилда эса Штутгарт`да унинг “Антропогеография” номли асари босилиб чиқади. Ф.Ратцел ижодида халқларнинг тадрижий тараққиёти, демографиянинг жўғрофий омиллар билан боғлиқлиги, ҳудуд рельефининг маҳаллий аҳоли маданий ва сиёсий ривожига таъсири каби масалалар атрофлича таҳлил этилган. Геосиёсат борасида кўплаб тадқиқотларни амалга оширган бўлса-да, “Сиёсий география” унинг энг асосий асари ҳисобланади.

Ф.Ратцель мазкур асарида ҳудуднинг (замин) бирламчи ҳамда ўзгармас омил эканлиги ва халқларнинг манфаати ўзлари яшаб турган замин атрофида намоён бўлишини асослашга ҳаракат қилади. Унинг назарида ҳудуд ва замин тарихий тараққиётни олдиндан белгилаб беради. Бундан эса тадрижий мазмундаги қуйидаги хулоса келиб чиқади: “давлат тирик борлик”, аниқроғи, “заминда илдиз отган тана ҳисобланади”. Давлат ҳудудий рельеф, ўлчам ҳамда уларнинг халқ томонидан англанишидан ташкил топади. Шундай қилиб “давлат” категориясида ҳудуднинг

⁸ Асар немис тилида Politisch Geographie деб номланган.

объектив жўғрофий белгилари ва уларнинг умуммиллий миқёсда субъектив жиҳатдан англаниши сиёсатда ифодаланган ҳолда акс этади. Ф.Ратцел миллатнинг жўғрофий, демографик ва этномаданий хусусиятларини уйғунлаштира олган давлатни “меъёрдаги давлат” деб ҳисоблайди. “Сиёсий география” асарида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Давлатлар ўз тараққиётининг барча босқичларида замин билан узвий алоқада бўлган борлиқ экани боис, улар, аввало, жўғрофий нуқтаи-назардан ўрганилиши зарур. Этнография ва тарихга оид илмий маълумотлар давлатнинг ҳудудий негизда тараққий топиши, у билан яқинлашиб, бирикиши ҳамда ундан қувват олишини исботлайди. Шундай қилиб, давлат заминдан бошқариладиган ва жонланадиган ҳудудий борлиқ экан, уни тасвирлаш, қиёсий тадқиқ ва таҳлил этиш жўғрофиянинг вазифасидир. Давлат ижтимоий тараққиёт жараёнида рўй берадиган ҳодисаларнинг энг юқори нуктасига айланган ҳолда, уларга сингиб кетади”.

Ф.Ратцел бундай “органистик” ёндашув асосида давлатнинг ҳудудий жиҳатдан кенгайишини тирик мавжудотнинг ривожланиши, тириклик жараёни сифатида талқин этади. Бу ҳол заминнинг ўзига нисбатан муносабатида ҳам намоён бўлади. Жумладан “замин” миқдорий хусусиятга эга бўлган моддий категориядан “ҳаётий муҳит”, “ҳаётий макон” тарзидаги янги сифат даражасига кўтарилади ва ўзига хос “геебиомуҳит”га айланади. Ана шу мулоҳазаларга таянган ҳолда Ф.Ратцел икки муҳим тушунча - “маконнинг мазмуни” ва “ҳаётий қувват” атамаларини илмий муомалага киритади. Бир-бирига яқин ушбу атамалар халқлар ҳамда жўғрофий тизимларга хос муҳим хусусиятни англатади ҳамда уларнинг тарихдаги сиёсий аҳамиятини олдиндан белгилаб беради.

Геосиёсатнинг асосий тамойиллари ҳисобланган ушбу тезислар Ф.Ратцелнинг издошлари томонидан айнан шу аснода ривожлантирилган. Бундан ташқари, давлатнинг “заминда илдиз отган ҳудудий асосдаги тирик жисм” сифатида талқин этилиши геосиёсий услубнинг бош ғояси ҳамда ўзаги ҳисобланади.

Бундай ёндашув кишилик жамиятига тегишли ҳодисаларнигина эмас, балки унга тааллуқли бўлмаган соҳалардаги жараёнларнинг бутун мажмуини таҳлил қилиш имконини яратади. Бу ўринда табиат ва атроф-муҳитнинг ёрқин ифодаси бўлган замин, шу ҳудуддаги кишилар ҳаётини узлуксиз таъминлайдиган борлиқ сифатида талқин этилади.

Шу маънода Ф.Ратцель, Фердинанд Теннис сингари немис “органистик” социология мактабининг бевосита вориси ҳисобланади.

Унинг миллат ва ҳудуд муносабатларига оид қарашлари “Сиёсий география”дан олинган қуйидаги парчада ўз аксини топган:

“Давлат тирик тана сингари Ер юзасининг маълум қисмига боғлиқ ҳолда шаклланади ва унинг мазмун-моҳияти замин ва халқнинг хусусиятлари билан белгиланади. Бу ўринда ҳудуд ўлчови, жўғрофий жойлашув ҳамда чегаралар энг муҳим хусусиятлардан ҳисобланади. Тупроқ ва ўсимликлар тури, суғориш тизими ва ниҳоят Ер юзасидаги бошқа унсурлар, даставвал, яқин атрофдаги денгизлар ҳамда бир қарашда ҳеч қандай сиёсий аҳамият касб этмайдиган кимсасиз ҳудудлар билан муносабатлар кейинчи ўринларда туради. Ушбу хусусиятларнинг барчасини ифода этувчи мажмуа - *das Land* ни, яъни мамлакатни ташкил этади. Бироқ “бизнинг мамлакат” ҳақида гап кетганда, унга инсон тарафидан яратилган барча неъматлар ҳамда шу замин билан боғлиқ барча тарихий хотиралар ҳам қўшилади. Ана шу тарзда дастлаб соф жўғрофий тусдаги тушунча муайян мамлакат халқининг ўз тарихи билан маънавий-руҳий алоқаси омилига айланади.

Давлат турғун заминдаги халқлар ҳаётини ифодалагани учунгина эмас, балки бу икки омил бир- бирини ўзаро мустаҳкамлаб, тўлдирадиган, бир-бири билан муштарак бир бутунликка айлангани учун яхлит “организм” ҳисобланади. Ўзлаштирилган, айниқса, табиий чегаралар билан ўралган ҳудудлар эса аксинча, давлатнинг тараққиётини таъминлайди. Агар халқ ўз ҳуҳудида ўзини табиий ҳис қилса, шу заминдан келиб чиқадиган ва унга қайтиб сингиб кетадиган бир хил хусусиятларни такрорлайверади”.

Ратцелнинг назарида давлатга нисбатан тирик тана сифатида муносабатда бўлиш “чегараларнинг бузилмаслиги” қонидасидан воз кечишни талаб этарди. Давлат тирик мавжудот сингари туғилади, ўсиб-улғаяди ва вафот этади. Ратцел ана шу қоидага таянган ҳолда давлатнинг ҳудудий кенгайиши ва торайиши табиий жараён эканини таъкидлайди ва “Давлатнинг ҳудудий ўсиши тўғрисида қонун” китобида унинг ички ҳаётий алмашинуви (цикли) билан боғлиқ. истилонинг 7 қонуниятини кўрсатиб беради:

1. Давлатнинг ҳудудий жиҳатдан кенгайиши жараёни шу ҳудуд маданиятининг ривожланиши билан биргаликда кечади.
2. Давлатнинг ҳудудий кенгайиши турли соҳаларда, хусусан мафкура, ишлаб чиқариш, тадбиркорлик фаолияти каби йўналишларда “тортишувчи нурланиш”, прозелитизм билан уйғун ҳолда рўй беради.
3. Давлат ҳам ўз навбатида муҳим сиёсий бирликларни қамраб олган ҳолда кенгаяди.
4. Чегара давлат атрофида жойлашган тана аъзоси сифатида тушунилади.
5. Давлат ўзининг ҳудудий истилосини амалга ошириб унинг тараққиёти учун муҳим ҳисобланган минтақаларни, жумладан қирғоқдаги Ерлар, дарё ҳавзалари, водий ва барча бой ҳудудларни эгаллашга ҳаракат қилади.

6. Истилонинг бошланғич жараёни албатта ташқаридан рўй беради, негаки давлатнинг ҳудудий жихатдан кенгайишига цивилизациянинг қуйи бўғини томонидан берилган туртки сабаб бўлади.

7. Нисбатан заиф ва кучли миллатлар ўзаро чатишуви ёки қўшилиб кетиши билан боғлиқ умумий тенденция улкан ҳудудларни ҳаракатга келтириб, янада кенгайишига мажбур қилади.

Немис олими К.Хаусхофер 1869 йилда Мюнхен шаҳрида профессор оиласида дунёга келган. Ёшлигидан етук ҳарбий бўлишни орзу қилган Карл тегишли маълумотга эга бўлгач, йигирма йилдан ортиқ курулди кучлар сафида зобитлик қилади. 1908 – 1910 йилларда у Япония ва Манчжурияда Германиянинг ҳарбий вакили лавозимида фаолият олиб боради. Ана шу пайтда у Япон императори оиласи ва олий табақа оқсуяклар қатлами билан танишади. Жисмоний жихатдан заиф бўлган Карл охир оқибатда ўзининг муваффақиятли ривожланиб бораётган ҳарбий фаолиятидан воз кечишга мажбур бўлади. 1911 йилда Германияга қайтган Карл умрининг охиригача ўзи туғилиб ўсган шаҳарда яшаб қолади. У илмий фаолият билан шуғулланиш натижасида Мюнхен университетида “фан доктори” даражасини олади. Ўша пайтдан бошлаб Хаусхофер мунтазам равишда умуман геосиёсат, хусусан Тинч океани ҳавзаси минтақаси геосиёсатига доир асарлар чоп эта бошлайди. Унинг “Дай Нихон” деб номланган илк асари Япония геосиёсатига бағишланган. 1924 йилдан бошлаб К.Хаусхофер 20 йил давомида “Geopolitik”, кейинчалик “Zeitschrift fur Geopolitik” деб номланган журнални нашр этади.

К.Хаусхофер Ф.Ратцел, Р.Челлен, Х.Маккиндер, В.Блаш, А.Мэхен ва бошқа геосиёсатчиларнинг асарларини диққат билан ўрганган. Сайёравий дуализм⁹ “денгиз қудрати”нинг “минтақавий куч”ларга қаршилиги ёки талассократия¹⁰ ва теллутократия¹¹ қарама-қаршилигини ифода этган манзара унинг учун ўзи фаол иштирокчи бўлган халқаро сиёсат сирларини очиб берадиган калит вазифасини ўтаган. Масалан, Японияда у дунёнинг стратегик мувозанатига доир маъсулиятли қарор қабул қиладиган кучлар билан яқин муносабатларда бўлган. Шуниси қизиқки, дастлаб нацистлар томонидан қўлланган “Янги Тартиб”, ҳозирги вақтда эса америкаликлар илгари сурган “Дунёнинг янги тартиботи” ибораси илк бор Япония олимлари томонидан Тинч океани минтақасидаги таъсир доирасини кенгайтиришга йўналтирилган геосиёсий дастурга нисбатан ишлатилган.

⁹ Дуализм – dual деган сўздан олинган бўлиб иккилик деган маънони англатади. Бирок матнда дуализм атама мазмунида қўлланилганлиги туфайли айнан келтирилди.

¹⁰ “Денгиз воситасидаги ҳукмронлик”

¹¹ “Ер воситасидаги ҳукмронлик”.

Ўша пайтда “Денгиз Кучи” ва “Ер Кучи” ўртасидаги сайёравий рақобат Германияни ўз йўлини англаб олиш муаммосини келтириб чиқарди. Бу борада К.Хаусхофер ҳам миллий ғоя тарафдорлари немис давлати сиёсий қудратини оширишга ҳар томонлама ҳаракат қилгани маълум. Бу бу ҳол нафақат саноатнинг ривожланиши ва маданий тараққиётни, балки геосиёсий босқинчиликни ҳам англаган. Германиянинг Европа марказида жойлашганлиги, маданий ва жўғрофий ҳолати уни ғарбий денгиз давлатлари бўлмиш Англия, Франция ва АҚШнинг табиий рақибига айлантирган эди. “Талассократик” геосиёсатчиларнинг ўзлари ҳам Германияга салбий муносабатини яширмас, уни (Россия каби) денгиз ҳукмрони бўлган Ғарбнинг геосиёсий рақибига деб билишарди. Бундай вазиятда Германиянинг “Ташқи яримой” давлатлари билан яқин ҳамкорлик қилишга ишониши қийин эди. Қолаверса Англия ва Франция ўртасида азалдан ўзаро ҳудудий даъволар мавжудлигини ҳам эътиборга олиниши керак.

Натижада, Буюк Германиянинг келажаги Ғарб ва англосаксон дунёси, яъни Sea Power билан геосиёсий нуқтаи-назардан қарама-қарши йўналишга эга эди. Карл Хаусхофер ва унинг издошлари яратган геосиёсий концепция ана шу таҳлилларга асосланади. У “қитъавий блок” ёки Берлин-Москва-Токио ўқини ташкил этиш заруриятини акс эттиради. Ушбу блок рақиб стратегиясига қарши ягона аниқ ва тўлиқ жавоб бўлиши керак эди. Шуни таъкидлаш қаракки, рақиб томон бундай ҳамкорлик тузилишидан кўрकिшини ҳатто яширмаган эди. К.Хаусхофер “Қитъавий блок” мақоласида агар Евроосиёнинг энг кўп сонли халқлари бўлган немислар ва руслар ўзаро зиддиятларга барҳам беришса, Евроосиёни ҳеч қачон енгиб бўлмайди (Қрим уруши ёки 1914 йилги воқеалар каби). Бу Европа сиёсатининг аксиомасидир, деб ёзган. Фикрни давом эттириб, Хаусхофер америкалик Гомер Лининг “немислар, руслар ва японлар бирлашган пайтда англосаксон сиёсати ўлимга маҳкум бўлади,” деган мулоҳазасини мисол тариқасида келтиради.

Ушбу фикрни К.Хаусхофер ўз мақолалари ва китобларида турлича талқин этади. Бу фикр *Ostorientierung*, яъни “Шарққа йўналиш” номини олди. Унга кўра Германия халқи маданий нуқтаи-назардан нафақат Европа, балки Осиё анъаналарининг Ғарбдаги давомчиси сифатида ўз ўрнини топиб олиши керак. Айрим тадқиқотчиларнинг ёзишича, шунинг учун ҳам Иккинчи Жаҳон уруши даврида инглизлар немисларни камситиб “хуннлар” деб аташган. К.Хаусхофер мактаби геосиёсатчилари томонидан эса бундай номланиш ҳақиқат тарзида қабул қилинган.

Лекин шуни ҳам айтиш қаракки, “Шарққа очиклик” концепцияси К.Хаусхофер талқинида “Славян ерларини эгаллаб олишни” англамаган. Сўз фақат қитъа миқёсидаги икки энг йирик давлат Россия ва Германиянинг Евроосиёда янгича тартиб ўрнатиш

борасида ҳамкорлик қилиши ҳақида борарди. К.Хаусхофер режасига кўра, немис ерларининг кенгайшига рус ҳудудларини босиб олиш билан эмас, балки деярли ўзлаштирилмаган улкан Осиё ҳудудларини ўзлаштириш ва Шарқий Европа ерларини қайта тақсимлаш орқали эришиш мумкин эди.

Швециядаги қитъачилик назарияси

“Геосиёсат” тушунчаси илк бор шведциялик олим Рудольф Челлен (1864-1922) томонидан қўлланилган. Р.Челлен Гётеборг ва Уппсала университетларида тарих ва сиёсий фанлар бўйича профессор лавозимида ишлаган. Бундан ташқари, мамлакат парламенти аъзоси сифатида ҳам сиёсий фаолият олиб борган. Р.Челлен профессионал географ бўлмаган ва у геосиёсатнинг устози Фридрих Ратцел асарларига асосланиб, сиёсатшуносликнинг бир бўлими сифатида ўрганган. Р.Челлен геосиёсатни қуйидагига таърифлайди: “Геосиёсат – маконда ифодаланган жўғрофий тана шаклида бўлган давлат тўғрисидаги фандир”. Геосиёсат”дан ташқари, Р.Челлен сиёсий фанларнинг асосий қисмларини ташкил этиши керак бўлган тўртта оралиқ фанни тақлиф қилади:

- экосиёсат,¹²
- демосиёсат,¹³
- социосиёсат,¹⁴
- кратосиёсат¹⁵

Р.Челлен асосий асари “Давлат ҳаёт тарзи сифатида” (1916) китобида Ратцел асарларидаги илмий қоидаларни ривожлантирди. Р.Челлен ҳам Ратцел сингари давлат ва жамиятга механик ёндашишни рад этувчи немис “органицизм”нинг издоши деб ҳисобланган. Тадқиқот предметини “жонсиз объект” ҳамда “инсон субъектлари”га ажратишни қатъий рад этиш кўпгина геосиёсатчиларга хосдир¹⁶. Бу фикрнинг исботи сифатида Р.Челленнинг “Давлат ҳаёт тарзи сифатида” номли асосий асарини қайд этиш кифоя.

¹² “Давлатни иқтисодий куч сифатда ўрганиш”.

¹³ “Давлатни халқлар тамонидан берилган динамик импульсларни талқин қилиш Ратцельнинг “Антропогеография”сининг қиёси.

¹⁴ “Давлатнинг ижтимоий жиҳатини ўрганиш”.

¹⁵ “Бошқарув шакли ва ҳокимиятнинг ҳуқуқ ва ижтимоий-иқтисодий муаммолар билан ўзаро муносабатда ўрганиш”.

¹⁶ У табиатга жонсиз “фон” ва инсонга табиатни ўзгартиришга қодир “арбоб” сифатида муносабатда бўлишга қарши бўлган.

Р.Челлен Ф.Ратцелнинг геосиёсий тамойилларини ўзи яшаган даврда Европадаги тарихий вазиятга қўллаган ҳолда ривожлантирди. Аниқроқ айтганда, у Ратцельнинг “минтақавий давлат” тўғрисидаги ғояларини Германияга нисбатан қўллаб мантикий ниятсизга етказди. Бу билан у Германия Европанинг ўқ илдизини ташкил этган жадал ривожланаётган ҳудуд, экани боис у бошқа давлатларни ўз атрофида жойлаштириш вазифасини зиммасига олиши кераклигини уқтиради. Р.Челлен биринчи жаҳон урушини (“ўқ мамлакат”) Германиянинг тез ҳаракатланувчи истилоси ва унга қарши ҳаракат қилувчи Европа (ундан ташқаридаги давлатлар (Антанта) ўртасида келиб чиққан табиий геосиёсий низо, дея талқин этди.

Геосиёсий тараққиётда Франциянинг кучсизланиши билан Германиянинг кучайиб бориши ўртасидаги фарқ ўша пайтда минтақадаги асосий кучлар нисбатини белгилаб берган эди. Шундан келиб чиққан ҳолда, унинг фикрига кўра, гарчи Германия Биринчи Жаҳон урушида мағлубиятга учраган бўлса-да, уни геосиёсий нуқтаи назардан Европа билан тенглаштирилиши муқаррардир.

Р.Челлен Ф.Ратцель кўзлаган Германиянинг манфаатлари (Европа манфаатлари) Ғарбий Европа давлатлари (Франция ва Англия) манфаатларига зиддир, деган геосиёсий фикрни илгари суради. Аммо Германия “ёш” давлат, “ўрта Европада жойлашган”идан ҳаволанган “ёш немислар” “кекса” французлар ва инглизлар назоратидаги ҳудудлар ҳисобига сайёравий миқёсдаги қитъавий давлат бўлишга интиломи лозим. Р.Челлен бу ўринда геосиёсий қарама-қаршилиқнинг мафкуравий жиҳатини иккиламчи омил деб ҳисоблаган.

Ўрта Европа концепцияси

Р.Челлен ўз мамлакати сиёсатини Германия сиёсати билан яқинлаштириш тарафдори бўлса-да, унинг герман ҳудудининг мустақил бирлаштирувчилик хусусияти тўғрисидаги геосиёсий ғоялари Фридрих Науманн томонидан ривожлантирилган “Ўрта Европа” (Mitteleuropa) назарияси билан айнан мос келади. Зеро Ф.Науманн “Mitteleuropa” (1915) китобида Р.Челлен концепциясига ўхшаш геосиёсий назарияни илгари сурган. Унинг фикрига кўра, Англия (мустанлакалари ҳам), АҚШ, Россия каби уюшган геосиёсий тузилмалар билан рақобатда мағлуб бўлмаслик учун Марказий Европада яшовчи халқлар ўзаро бирлашиши ва сиёсий-иқтисодий асосда янгича макон ташкил этиши лозим. Албатта немислар уни бу маконнинг асосий ўзагини ташкил этиши зарур.

Mitteleuropa ғояси соф “пангерман” лойиҳаларидан фарқли ўлароқ, миллий эмас, балки жўрофий тақдирнинг умумийлигига асосланган асл маънодаги геосиёсий тушунчадир. Науман лойиҳаси эса Германия, Австрия ҳамда Дунайбўйи давлатлари

хамда узоқ келажакда Францияни бирлаштиришни назарда тутган эди. Мазкур геосиёсий дастур ўша пайтда мавжуд бўлган айрим маданий қоидалар билан ҳам тасдиқланган. Жумладан, Германиянинг ўзи органисистик тузилма сифатида “Mittellage”, “ўрта ҳолат” деган маънавий тушунча билан умумлаштирила бошланди. Бу ғояни 1818 йилда Арндт қуйидагича ифодалаган эди: “Тангри бизни Европанинг қоқ марказида жойлаштирди, биз (немислар) дунёнинг ўзимиз яшаётган қисмидаги юрагидирмиз”.

3. Маккиндернинг геосиёсий қарашлари.

Тарихнинг жўғрофий ўқи.

Ушбу фан ривожига ингилиз мактаби вакилларининг қўшган ҳиссаси алоҳида ўрин тутди. Айниқса геосиёсий назарияда чуқур тадқиқот олиб борган ва илмий изланишлари натижалари давлатларнинг ташқи сиёсат амалиётида кенг қўлланган олимлардан бири- Х.Маккиндернинг асарлари муҳим аҳамият касб этади.

Хэлфорд Дж. Маккиндер (1861-1947) географиядан олий маълумот олгач, Лондон Иқтисод мактаби (олий ўқув юрти) директори этиб тайинлангунга қадар 1887 йилдан бошлаб Оксфорд университетида дарс берган. 1910-1922 йилларда парламентнинг умумий палатаси аъзоси, 1919-1920 йилларда эса Британиянинг Жанубий Русиядаги мухтор вакили вазифасида фаолият олиб борган.

Х.Маккиндер ғоялари халқаро муносабатларнинг йўналишига жиддий таъсир этишга қодир бўлган ва шу туфайли Англия сиёсатида олий мартабага эришган сиёсий арбобдир. Шу билан бирга, у дунё сиёсий тарихини тадқиқ ва талқин этишда дадил ва ўзига хос инқилобий йўналиш яратган машҳур шахс ҳисобланади.

Геосиёсатга хос бўлган илмий жумбоқни Х.Маккиндернинг илмий асарларида яққол кузатиш мумкин. Унинг “Тарихнинг жўғрофий ўқи”, “Демократик идеаллар ва воқелик” сингари машҳур асарларида энг муҳим геосиёсий ғоялар баён этилган. Шунини таъкидлаш керакки, Х.Маккиндер нафақат сиёсат оламида, балки илмий доираларда ҳам юқори мавқега эга бўлишига қарамай, унинг ғоялари илмий ҳамжамият томонидан қабул қилинмаган.

1904 йилда “Жўғрофий журнал”да нашр этилган “Тарихнинг жўғрофий ўқи” мақоласи Х.Маккиндернинг дастлабки ва энг ёрқин чиқиши бўлган эди¹⁷. Х.Маккиндер бу мақолада кейинги барча асарларида ривожлантирилган жўғрофия ва тарихга оид қарашларини баён этган. Мазкур мақоланинг илмий қиймати шундаки, унда нафақат

¹⁷ Mackinder H. "Geographical Pivot of History" in "Geographical Journal", 1904. Русча таржимаси “Элементы. Евразийское обозрение” журналида, 1996, 7-сон, 26 –31 - бетлар.

“сиёсий география” тараққиётининг илгариги барча йўналишларида қўлга киритилган илмий натижалар умумлаштирилиши билан бир қаторда, мазкур фаннинг асосий қонуни ҳам ишлаб чиқилган.

Х.Маккиндер фикрича, энг қулай жўғрофий макон бу ўрталикдаги ҳолат бўлиб, бирор бир минтақанинг марказда жойлашиш давлат учун ҳар жиҳатдан фойдалидир. “Марказда жойлашганлик ҳолати” нисбий тушунча бўлиб, вазиятга кўра ўзгариб туриши мумкин. Аммо сайёравий нуқтаи назардан дунёнинг марказида Евросиё минтақаси, унинг марказида эса “дунёнинг юраги”, яъни “heartland” жойлашган¹⁸. У бутун дунёни назорат қилиш учун энг қулай жўғрофий плацдармдир.

Heartland “дунё ороли”нинг (World Island) чегараси ичида ўрин эгаллаган умуммиқёсдаги асосий ҳудуд ҳисобланади. Х.Маккиндер “дунё ороли”ни 3 минтақа - Осиё, Африка ва Европадан иборат деб билган. Шундай қилиб, Х.Маккиндер марказда тўпланувчи доиралар тизимини қўллаган ҳолда, умумсайёравий миқёсида ҳудудлар кетма-кетлигини белгилаб, унинг марказида “тарихнинг жўғрофий ўқи” ёки “ўқ майдон”¹⁹ жойлашганини асослашга интилни. Ушбу геосиёсий тушунчага кўра, Ернинг геосиёсий ўқи жўғрофий нуқтаи назардан Россия ҳудудини англатади. Ана шу “ўқ”ни ташкил этган воқелик heartland, яъни Ернинг юраги деб аталади.

Ундан кейин эса “ички ёки ташқи яримой” жойлашган²⁰. Бу белбоғ Евросиё минтақасининг қирғоқ ҳудудларига тўғри келади. Х.Маккиндер фикрига кўра, “ички ярим ой” цивилизация ривожининг анча тезкор қисмини ташкил этади. Бу эса цивилизацияларнинг денгиз ва дарёлар соҳилларида пайдо бўлганлиги тўғрисидаги “потамик назария”га мос келади. Ушбу назария барча геосиёсий ёндашувларнинг ўзаги ҳисобланади. Сув ва қуруқликнинг кесишиши нуқтаси давлат ва халқлар тарихида муҳим омил ҳисобланади. Бундай қарашлар тизими К.Шмитт ва Н.Спайкман томонидан илгари сурилган бўлса-да, ушбу муаммони биринчилардан бўли тадқиқ этган олим айнан Х.Маккиндер ҳисобланади. У “Демократик идеаллар ва воқелик” асарида бундан кейин янада кенгроқ доира: “ташқи ёки оролий ярим ой” бошланишини таъкидлайди. Бу ҳудуд Дунё Ороли (World Island)нинг қуруқликдаги қисмига нисбатан (жўғрофий ва маданий жиҳатдан) бутунлай ташқарида жойлашган. Х.Маккиндер фикрича, тарихий тараққиёт жараёни сабаб-оқибат тамойилига асосланган ҳолда қуйидагича кечган: Heartlandнинг марказидан унинг қирғоқларига “қуруқлик босқинчи”лари мунтазам равишда ҳужум қилиб турган. Бу ҳол XIII асрда муғуллар босқини даврида айниқса яққол кўзга

¹⁸ 1-чизмага қаранг

¹⁹ Маккиндерда “*pivot area*” деб аталган.

²⁰ Маккиндерда “*inner of marginal crescent*”, деб аталган.

ташланган. Бироқ улардан олдин скифлар, хуннлар ҳамда аланлар томонидан ҳам худди хуружлар амалга оширилган. Х.Маккиндернинг таъкидлашича, “тарихнинг жўғрофий ўқи”да жойлашган тамаддунлар heartlandнинг ички ҳудудларидаги “авторитар” сиёсий ҳокимиятга эга бўлган “нодемократик” ҳамда “савдога асосланмаган” жамиятлардан иборат бўлган. Бундай тамаддунлар дастлаб Қадимги Рим ёки Спартаси сингари жамиятлар мужассамлашган.

Ташқаридан, “орол ярим ойи” минтақаларидаги “денгиз босқинчилари” ёки “оролликлар” томонидан “дунё оролига” ҳужум бўлиб турган. Улар Евросиёдан ташқаридаги марказлардан келиб чиққан муштамлакачи бўлиб, минтақанинг ички сарҳадларидан келган кучларни енгиб, денгиз ва қуруқлик кучлари ўртасида мувозанатни таъминлашга интилган “Савдо-сотик” ва “демократик” сиёсий тизим эса “ташқи ярим ой” тамаддунлар хос хусусиятдир. Қадимда Афина давлати ёки Карфаген ана шундай хусусиятлари билан ажралиб турган.

Икки қутбни эгаллаган ушбу тамаддунний-жўғрофий мажмуа оралиғида “ички ярим ой” ҳудуди жойлашган. У икки ёқламалиги ҳамда доимий равишда бир-бирига зид бўлган маданиятлар таъсирида қолгани туфайли анча ҳаракатчан бўлган ва шу сабабли тамаддауннинг энг тараққий топган ҳудудига айланган. Тарихнинг жўғрофий ўқи мақоласида Х.Маккиндер Евроосиёнинг марказий қуруқлик қисми билан қирғоқдаги давлатлар ўртасида жойлашган мамлакатларни мисол тариқасида келтириш мумкинлигини ёзади.

Х.Маккиндер фикрича, тарихий жараён жўғрофий нуқтаи назардан минтақавий ўқ атрофида кечади. Бу жараён “ички ярим ой” ҳудудларида яққол намоён бўлади “heartland”да “ҳаракатсиз” архаизм, “ташқи ярим ойда” эса қандайдир тамаддуний тартибсизлик ҳукм суради.

Х.Маккиндер ўз манфаатларини англосаксон орол дунёси, яъни “ташқи ярим ой” ҳудудининг манфаатлари муштарак деб ҳисоблаган. “дунё ороли” геосиёсий жиҳатдан шундай йўналишга эга бўладики, бунда heartlandнинг ниҳоятда заифлашагани ҳолда “ташқи ярим ой”нинг “ички ярим ой”га кўрсатадиган таъсири кенгайиб боради. Х.Маккиндер “тарихнинг жўғрофий ўқи”нинг бутун дунё сиёсатидаги стратегик устуворлигини таъкидлаб, қуйидаги муҳим геосиёсий қонунни кашф этади. У 1919 йилда Нью Йоркда нашр этилган “Демократик идеаллар ва воқелик” асарида “Кимки Шарқий Европани назорат қилса, heartland’да устунлик қилади; ким heartland’да устунлик қилса “дунё ороли”да устунлик қилади; кимки “дунё ороли”да устунлик қилса дунё миқёсидаги устунликка эришади”, деб ёзган эди.

Сиёсий нуктаи назаридан қараганда бу ҳол Россиянинг стратегик етакчилигини тан олишни англатар эди. Х.Маккиндер “Тарихнинг жўғрофий ўқи” мақоласида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Германиянинг Европадаги ўрни қандай бўлса Россия бутун дунё миқёсида худди шундай марказий стратегик мавқени эгаллайди. У ҳар тарафдан ҳамла қилиши ва айни вақтда ўзи ҳам шимолдан ташқари барча тарафдан ҳужумга дуч келиши мумкин. Ана шу факрларга таянган ҳолда Х.Маккиндер англосаксон геосиёсатининг бош вазифаси “тарихнинг жўғрофий ўқи”, яъни Россия атрофида минтақавий стратегик иттифоқ ташкил топишига йўл қўймаслик деб ҳисоблаган. Демак, “ташқи ярим ой” кучларининг стратегияси heartland`дан имкон қадар кўп миқдорда соҳилли ҳудудларни тортиб олиш ва уларни “орол цивилизация”си таъсири остига киритишдан иборат. Унинг назарида: “Кучлар мувозанатининг ўқ давлат (Россия) томон ўзгариши, унинг Евросиё атроф ҳудудларини истило қилиши билан баробар рўй бериб, минтақанинг улкан захираларидан фойдаланган ҳолда қудратли денгиз флоти яратиш имконини берди; бундай вазиятда у дунё салтанати даражасига етиши мумкинлиги ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Россия Германия билан бирлашган тақдирда ана шундай вазият вужудга келиши мумкин.

Эътиборли жиҳати шундаки, Х.Маккиндер фақатгина назарий тахминларни илгари суриш билан чекланиб қолмади, балки Антантани қўллаб-қувватлаш мақсадида тузилган “оқ ҳаракат”ни ташкил этишда ҳам фаол иштирок этди. Унинг фикрига бу ҳаракат немисларга хайрихоҳ бўлган евросиёчи–шўролар қудратини заифлаштиришга йўналтирилган жараён бўлиши керак эди. Х.Маккиндер Англия ҳукуматидан имкон қадар кўпроқ мадад олишга ҳаракат қилгани ҳолда шахсан ўзи “оқ ҳаракат” раҳбарларига йўл-йўриқ ва маслаҳат берган.

Х.Маккиндер фаол иштирок этган Версаль шартномасининг асосий мазмунида унинг геосиёсий қарашлари сингдирилган. Бу шартнома ғарбий Европа англосаксон дунёси учун қирғоқ базаси бўлиб қолажагини мустаҳкамлаш учун тузилган эди. Шу билан бирга, Х.Маккиндер немислар ва славянларни бир биридан ажратиб турувчи чегаравий давлатлар тузилишини ҳам назарда тутди. Бундай оралиқ давлатлар немислар ва славянлар ўртасида ўзига хос чегара вазифасини ўтайди ва демакки “демократия” учун хатарли бўлган минтақавий стратегик иттифоқ тузилишига имкон бермайди.

Шуни таъкидлаш керакки, Х.Маккиндер асарларида heartland` жўғрофий чегараларининг тадрижий таракқиётини ҳам кузатиш мумкин. Агар 1904 ва 1919 йилларда heartland`нинг ташқи кўриниши умумий белгиларга кўра Россия Империяси чегаралари, кейинчалик эса СССР чегараларига мос келган бўлса, 40-йилларда Х.Маккиндер ўзининг олдинги қарашларини қайта кўриб чиқади ва “Тарихнинг

географик ўқи” (1904) мақоласи ҳамда “Демократик идеаллар ва воқелик” китобида (1919) шўроларнинг Енисей ортида жойлашган Шарқий Сибир ҳудудларини heartland`дан чиқариб ташлайди. 1943 йилда чоп этилган “Айлана сайёра ва тинчликни забт этиш” асарида у деярли аҳолисиз бўлган шўро ҳудудларни Лена дарёси номидан келиб чиққан ҳолда “Lenaland Россияси” деб атайтиди:

“Heartland`да Россиянинг 9 миллион аҳолиси бор, 5 миллиони Иркутскдан Владивостокгача бўлган минтақалараро темир йўл ҳудудида яшайди. Қолган ҳудудларда ҳар 8 км квадратга бир кишидан кам аҳоли тўғри келади. Бу Ернинг табиий бойликлари ёғоч, минераллар бўлиб, уларга умуман қўл урилмаган.

“Lenaland”нинг “Heartland” чегараларидан чиқарилиши уни “ички ярим ой” ҳудуди сифатида қабул қилиниши имкониятини, яъни “орол давлатлари” томонидан “тарихнинг жўғрофий ўқи”га қарши жангда қўлланиладиган қирғоқ ҳудуди сифатида фойдаланиш мумкинлигини англатарди. “Оқ ҳаракат” ва Антанта ҳаракатини ташкил этишда фаол иштирок этган Х.Маккиндер афтидан Колчакнинг Евроосиё марказига қарши чиқишини “ташқи ярим ой” ҳудудларига нисбатан бўлажак ҳужум сифатида талқин қилган. Шу туфайли унинг назорати остида бўлган ҳудудларни эҳтимолдаги “қирғоқ ҳудудлари” сифатида қабул қилиш учун етарли асос деб ҳисоблаган.

Х.Маккиндер Демократик идеаллар ва воқелик асарида дунё геосиёсати тарихини 3 босқичга бўлади:

1) Колумбгача бўлган давр. Бу даврда Дунё Ороли атрофида яшовчи барча халқлар, масалан, римликлар, ҳамиша “Ер юраги”даги кучлар томонидан босиб олиш хавф остида яшаган. Римликларга қарши бу таҳдид германлар, хунлар, аланлар ва форслар томонидан бўлиб турган. Ўрта асрларда эса таҳдид Олтин Ўрда хони ва ойкуменлар томонидан бўлган.

2) Колумб даври. Бу даврда “ички ярим ой” (қирғоқ ҳудудлари) вакиллари сайёранинг номаълум ҳудудларини босиб олишга отланади ва ҳеч қаерда жиддий қаршиликка учрамайди.

3) Колумбдан кейинги давр. Забт этилмаган ҳудудлар қолмайди. Динамик ҳаракатланишда бўлган тамаддунлар тўқнашувга маҳкум бўлиб, Ер юзидаги халқлар умумжаҳон миқёсидаги фуқаролар урушига жалб этилади.

Х.Маккиндер томонидан яратилган ушбу геосиёсий қоидалар ушбу фаннинг мумтоз асосларини ташкил этади ва уларни кўпгина ҳолларда назарий-услубий нуқтаи-назардан қўллаш мумкин. Бугунги геосиёсий жараёнларга назар ташланса, улар Х.Маккиндер каби олимлар яратган умумий назарий қонуниятлар асосида таҳлил этилади. Бошқача айтганда, бугунги геосиёсий жараёнлар ҳам геосиёсатнинг бутун

тарихи давомидаги мавжуд қонуниятлар асосида давом этмоқда. Денгиз ва қуруқлик кучлари ўртасидаги қарама-қаршилик бундан икки аср илгари қандай бўлган бўлса, бугунги кунда ҳам худди шу даражада давом этмоқда. Heartland томон юриш ва унга қаршилик кўрсатиш бир оз бўлса-да, тўхтагани йўқ. Бу ҳол кейинги йилларда Марказий Осиё атрофида кечаётган жараёнларда айниқса яққол намоён бўлади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Геосиёсат қандай фанлар негизида вужудга келган?
2. Геосиёсатнинг таърифлаб беринг?
3. Хартланд ва Римланд тушунчаларини изоҳланг.
4. Х.Маккиндерининг асосий ғояси қандай?

Адабиётлар:

1. Дугин А. Основы геополитики. Часть первая. -М.:Арктогея,1997,121-130-бет.
2. Жалилов А., Хэлфорд Маккиндернинг геосиёсий қарашлари. // Жамият ва бошқарув, 2006, 2-сон.
3. Нартов Н.А. Геополитика. Учебник для вузов. -М.:ЮНИТИ,1999.
4. Независимый Узбекистан. Научно-популярный словарь.-Т.:Шарқ, 2003.
5. Поздняков Э.А. Геополитика. - М. Прогресс. Культура, 1995, 95-бет.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка // «Полис», 1994, 1-сон.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство нового мирового порядка. - М.: АСТ, 2003, 603-бет.
8. Halford Mackinder "Geographical Pivot of History" in "Geographical Journal", 1904. Русча таржимаси //Элементы. Евразийское обозрение, 1996, 7-сон, 26 –31 - бетлар.
9. Ўзбекистонда политология.-Т.:Шарқ, 2002.

II-МАВЗУ: ГЕОСИЁСИЙ ҚАРАШЛАРНИНГ ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРГА ТАЪСИРИ

Режа:

1.Европа ва Осиёнинг геостратегик истиқболи тўғрисида Европа-Америка мактаблари

2.Геосиёсий жараёнлар борасида ҳозирги тадқиқотлар

3.Евроосиёчилар янги оқими вакиллариининг геосиёсий қарашлари

Геосиёсий қарашларни тадқиқ этиш кейинги вақтда тобора кучайиб бораётган минтақавий можароларнинг олдини олиш, Евроосиёнинг тақдири хусусида муҳим хулосалар яшашга ёрдам беради. Биз юқорида инглиз ва немис олимларининг Евроосиёнинг геосиёсий манзараси, ҳукмрон кучларнинг ҳаракат дастурига айланган илмий қарашларини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Маълумки, иккинчи жаҳон урушига қадар Германия ва Буюк Британия Европадаги энг қудратли давлатлар ҳисобланган. Бу икки давлат нафақат Ғарбий Европа, балки Шарқий Европа ва ҳатто бутун Евроосиёнинг тақдирида ҳал қилувчи ўрин тутган.

Шу билан бир қаторда, Италия, Франция, Швеция каби давлатларнинг ташки сиёсати ана шу икки давлатнинг геосиёсатига қараб белгиланган. Аммо Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги даврда АҚШ энг қудратли денгиз давлати сифатида жаҳон сиёсати сахнасида пайдо бўлди. Унинг кучли ҳарбий салоҳиятга эга бўлиши ва НАТОнинг ташкил этилиши “Совуқ уруш” якунига (1991 йилга) қадар Евроосиёни икки қутб асосида бошқаришни таъминлади.

Бу ўринда Евроосиё ва АҚШ геосиёсатида муҳим назарий манба сифатида хизмат қилган француз олими Видаль де ла Блаш, америкалик олимлар Альфред Мэхен ва Николас Спайкменларнинг қарашларига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Француз олимлари Евроосиё мувозанатини ҳам қитъачилик, ҳам атлантистик қарашларни мужассамлаштирган ҳолда тадқиқ этган. Улардан бири - таниқли олим француз география мактабининг асосчиси В.Блаш ҳисобланади. Гарчи у немис геосиёсий мактабининг кўп жиҳатларини қаттиқ танқид қилган бўлсада, ўз назариясини Ф.Ратцелнинг “Сиёсий география”сига таяниб яратган.

В.Блаш “Франциянинг жўғрофий манзараси” (1903) асарида немис геосиёсиётчилари учун ўта муҳим ҳисобланган замин тушунчасига мурожаат этиб, шундай деб ёзади: “Францияда замин ва инсон ўртасидаги муносабат ўтмишнинг бетакрор хусусияти бўлган узлуксизлик билан характерланади. Бизнинг мамлакатда одамлар қадим-қадимдан бир ҳудудда яшаганини кузатиш мумкин. Булоқлар ва калцийли қоялар илк даврлардан бошлаб кишиларни яшаш ва ҳимояланиш учун қулай ҳудуд сифатида ўзига тортган. Бизда инсон ҳаёт сирларини ҳақиқий маънода заминдан

ўрганган. Заминни ўрганиш аҳолининг феъл-атвори, ахлоқи ва урф-одатларини аниқлашга ёрдам беради.”

Бироқ жўғрофий омил ва унинг маданиятга таъсири борасида айнан немис олимлари сингари ёндашганига қарамасдан, В.Блаш Ф.Ратцел ва унинг издошлари табиий омилнинг таъсири ва аҳамиятини ҳаддан ташқари бўрттириб юборишганини таъкидлайди. Унинг назарида, нафақат табиий омил, балки инсон ҳам “ташаббускор”лиги туфайли “муҳим жўғрофий омил” сифатида талқин этилиши зарур. Олимнинг таъкидлашича, инсон табиатдаги жонсиз буюм эмас, балки жараёнлардаги асосий ижрочидир.

Ф.Ратцел қарашлари ва илмий меросига танқидий ёндашув асосида В.Блаш “поссибилизм” деб номланган ўзига хос геосиёсий концепцияни илгари суради. Унга кўра, сиёсий тарих макон (жўғрофий омил) ҳамда замон (тарихий омил) каби жиҳатларга эга. Жўғрофий омил атроф муҳитда, тарих эса инсон борлиғида акс этади. В.Блаш фикрича, рельефни давлатнинг сиёсий тарихидаги асосий омил деб ҳисоблаш “немис геосиёсатчилари”нинг хатосидир. Унинг ўзи эса жўғрофий ёки ҳудудий жойлашувни долзарб ва чинакам сиёсий омилга айланиши мумкин бўлган “эҳтимоллик”, “имконият” деб талқи этишни таклиф қилади. Бу эса, аввало, субъектив омилга, аниқроғи ўша ҳудудда яшаётган халққа боғлиқ. Бундай ёндашув К.Хаусхофер мактабига мансуб немис геосиёсатчилари томонидан эътиборга олинган ва В.Блашнинг танқидини ғоятда муҳим ва асосли деб топган эди. Зеро, айнан шундай ёндашув муайян давлатнинг сиёсий тарихини ўрганишда этник ва ирқий омил аҳамиятининг кучайишини ифода этган эди.

В.Блаш Франциянинг ўша вақтдаги асосий сиёсий рақиби бўлган Германияга алоҳида эътибор қаратади. Унинг фикрича, геосиёсий истилосига Европадаги бошқа ривожланган давлатлар томонидан тўсқинлик қилинаётган Германия минтақадаги ягона қудратли давлат ҳисобланади. Ер юзида Англия ва Франциянинг кўплаб мустамлакалари мавжуд, Россия деярли бутун Осиёни қамраб олган, АҚШ бўлса жануб ҳамда шимолга деярли эркин ҳаракат қила олади, Германия эса ҳамма томондан қисилган ва ўз қувватини ташқарига чиқара олмайди. Блаш Германияни Европа ҳудудида жойлашган, лекин дунё тинчлигига путур етказувчи асосий таҳдид ва бундай хавfli қўшнини ҳар қандай йўллар билан бўлса-да заифлаштириш керак, деб ҳисоблайди.

Германияга нисбатан бундай муносабатда бўлиш, Францияни минтақавий даражадаги давлатга қарши йўналтирган «Денгиз кучлари» умумий fronti таркибига қўшилишини билдиради. Блашнинг йўналиши француз геосиёсатчилари ўртасида ягона эмас эди, чунки унга параллел ҳолда адмирал Лавал ва генерал Де Голл томонидан ўртага ташланган бутунлай тескари германпараст йўналиш ҳам мавжуд эди.

Н.Спайкмэн 1917 йилда нашр этилган «Шаркий Франция» номли китобида Эльзас–Лотарингия провинциясининг аслида қадимдан Францияга тегишли бўлиб, немисларнинг бу ҳудудга нисбатан даъвоси ноқонуний эканлиги исботлайди. Бу билан В.Блаш Француз инқилобини таҳлил этишга ҳаракат қилади ва ушбу инқилобдаги яacobинчиларга хос мезонлар ўз давлатини жўғрофий интеграция орқали марказлаштириш ва мустаҳкамлашга интилан француз халқи геосиёсий интилишларининг ифодаси эканлигини таъкидлайди. У сиёсий либерализмни ҳам кишиларнинг заминга боғлиқлиги ва уни хусусий мулк сифатида эгаллашга бўлган табиий интилишлари орқали тушунтиришга ҳаракат қилади. В.Блаш шу тарзда геосиёсий воқеликни ўз майлича мафкураавий воқелик билан шундай боғлайди: Ғарбий Европа (Франция)нинг ҳудудий сиёсати «демократия» ва «либерализм» билан чамбарчас боғлиқ. Бундай тенглаштириш орқали В.Блашнинг геосиёсий қарашларини Х.Маккиндер ва А.Мэхэн қарашлари билан қиёслаш мумкин. В.Блашнинг «денгиз йўналиши»ни танлаши мазкур схемага жуда мос келади.

Шуни эътиборга олиш керакки, Евроосиёданнинг геосиёсий тақдири доимо Америкалик геосиёсатчилар ва олимларнинг диққат марказида бўлган. Бундай қарашларнинг асосчиларидан бири – Америкалик геосиёсатчи Альфред Мэхэн ҳисобланади²¹.

А.Мэхэннинг 1890 йилда нашр этилган “Тарихда Денгиз кучлари” (1660-1783)²² деб номланган илк асари ҳарбий стратегия бўйича ноёб қўлланмага айланди. Бироздан кейин унинг “Денгиз кучининг Француз инқилоби ва империясига таъсири” (1793-1812)²³, “Американинг ҳозирда ва келажакда денгиз кучларига эҳтиёжи”²⁴, “Осиё муаммоси ва унинг халқаро сиёсатга таъсири”²⁵ ҳамда “Денгиз кучлари ва унинг урушга муносабати”²⁶ каби бошқа асарлари нашрдан чиқади.

Унинг деярли барча китоблари ягона “Денгиз кучи” - Sea Power масаласига бағишланган эди.

²¹ А.Мэхэн (1840-1914) Ф.Ратцел, Р.Челлен, Х.Маккиндердан фарқли ўлароқ олим эмас, балки ҳарбий бўлган. У «геосиёсат» атамасини ишлатмаган, лекин унинг асосий хулосалари ва таҳлил услуби геосиёсий йўналишга тўла мос келади. Америка Union Navy (Ҳарбий Денгиз Кучлари) офицери бўлган А.Мэхэн Нью-Порт (Роут-Айленд)даги «Naval War Collegue»ида 1885 йилдан ҳарбий флот тарихидан дарс берган.

²² Mahan A. “The influence of Sea Power in history” (1660-1783, 1890; рус тилида Мэхэн А. “Влияние морской силы на историю (1660-1783”, М.-Л., 1941

²³ Mahan A. “The influence of sea power upon the French revolution and empire (1793-1812”, Boston, 1892; Мэхэн А. “Влияние морской силы на Французскую Революцию и Империю (1793 – 1812”, М.-Л., 1940

²⁴ Mahan A. “The Interest of America in Sea Power”, 1897

²⁵ Mahan A. “Problem of Asia and its effects upon international politics”, 1900

²⁶ Mahan A. “The Sea Power in its relations to the war”, Boston, 1905

А.Мэхен нафақат ҳарбий стратегия назариётчиси бўлиб қолмай, балки сиёсатда ҳам фаол қатнашган. Жумладан, у Генри Кэбот Лодж ва Теодор Рузвельт каби сиёсатчиларга кучли таъсир ўтказган. Бундан ташқари, XX аср Америка ҳарбий стратегиясига назар ташланса, у А.Мэхэн ғоялари асосида шаклланишига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Гарчи бу стратегия Биринчи жаҳон урушида АҚШга сезиларли муваффақият олиб келган бўлмаса-да, Иккинчи жаҳон урушида қўлга киритилган ютуқлар, айниқса, “совуқ уруш” даврида эришилган ғалаба “Денгиз кучлари” стратегиясининг мавқеини янада мустаҳкамлади.

А.Мэхэн сиёсатнинг асосий воситаси – савдо деб ҳисоблайди. Ҳарбий ҳаракатлар эса сайёравий савдо тамаддунининг шаклланиши учун қулай шарт-шароит яратиши керак. А.Мэхэн “денгиз қудратининг тарихий тараққиётга таъсири” асарида иқтисодий циклни 3 ҳолатда кўриб ўтади:

1. Ишлаб чиқариш (сув йўллари орқали товар ва хизматлар алмашинуви)
2. Навигация (ушбу алмашинувни амалга оширади)
3. Мустамлакалар (дунё миқёсида маҳсулот айирбошлаш айланмасини таъминлайди).

А.Мэхэн давлатнинг геосиёсий мақоми ва ҳолатини таҳлил қилишда олти мезонга асосланиш кераклигини таъкидлайди:

1. Давлатнинг жўғрофий ҳолати, унинг денгизга очиклиги, бошқа давлатлар билан денгиз коммуникацияларига эга бўлиш имконияти. Қуруқликдаги чегаралар масофаси, стратегик муҳим минтақаларни назорат қилиш имконияти. Рақиб ҳудудига ўз флоти билан таҳдид солиш имконияти.
2. Давлатнинг “Жисмоний шакли”, яъни денгиз қирғоқларининг шакли ва унда жойлашган портлар сони. Савдонинг равнақи ва стратегик ҳимоя ана шу омилга боғлиқ.
3. Ҳудуднинг узунлиги. У қирғоқ чизигининг масофасига тенг.
4. Аҳоли миқдори. Бу билан давлатнинг кемалар қуриш ва уларга хизмат қилиш имкониятини баҳолаш мумкин.
5. Миллий феъл-атфори. Халқнинг савдо билан шуғулланиш имконияти.
6. Ҳокимиятнинг сиёсий табиати. Энг самарали табиий ва инсон ресурсларини қудратли денгиз салоҳиятини яратишга йўналтириш ана шу омилга боғлиқ”.

Юқорида таъкидланганидек, А.Мэхэннинг геосиёсий назарияси фақат “Денгиз қудрати” ва унинг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда яратилган. Унинг учун қадимда Карфаген ҳамда яқин тарихда (XVII-XIX асрларда) Англия денгиз қудратининг тимсоли ҳисобланади .

А.Мэхэнга кўра, “денгиз кудрати” тушунчаси “денгиз савдоси”нинг эркинлигига асосланади, ҳарбий денгиз флоти эса ана шу савдони таъминлашнинг кафолати ҳисобланади. А.Мэхэн масалага янада чуқурроқ ёндашиб, “денгиз кудрати”ни энг мукаммал ҳамда энг самарали бўлган ва шу туфайли дунёвий ҳукмронликка мўлжалланган алоҳида турдаги тамаддун, деб билади.

Таъкидлаш жоизки, А.Мэхэннинг концепцияси бутун дунёда эътироф этилди ва Европа кўпгина геосиёсатчилар қарашлари ва сиёсий фаолиятига таъсир кўрсатди. Ҳатто асосан қуруқликда жойлашган минтақавий Германия ҳам адмирал Тирпиц бошчилигида А.Мэхэн ғояларига таяниб жадаллик билан денгиз флотини ривожлантиришга киришади. 1940-41 йилларда А.Мэхэннинг икки асари собиқ Иттифокда ҳам нашр этилган эди.

Аммо унинг асарлари биринчи навбатда Америка геосиёсатчиларига мўлжалланган эди. Маълумки, А.Мэхэн президент Монро (1758-1831) доктринасининг қизғин тарафдори бўлган. Чунки, ушбу ҳужжатда (1823 йилда) Америка ва Европа мамлакатлари ўртасида бир-бирига тажовуз қилмаслик тамойили эълон қилинган, шунингдек, АҚШ қудратининг юксалиши яқин атрофдаги ҳудудларни истило қилиш билан боғлиқ экани кўрсатилган эди.

Бинобарин, А.Мэхэн ҳам Американинг “келажаги денгиз билан узвий боғлиқ” деб ҳисоблаган ва бу “manifest destiny” (яъни, муқаррар тақдири азал)дир, деб ҳисоблаган. У биринчи босқичда бутун Америка минтақасини стратегик жиҳатдан бирлаштиргач, дунёда ҳукмронлик ўрнатишдан иборат эканини уқтирган.

Дарҳақиқат, А.Мэхэннинг узоқни кўра билиш қобилиятига эътибор бериш керак. Чиндан ҳам А.Мэхэн яшаган даврда АҚШ ҳали дунёнинг қудратли давлатлари қаторига кирмаган, бунинг устига, дунёдаги етакчи давлатлар келажакда муқаррар равишда “денгиз” давлатларига айланиши ҳам номаълум эди. Масалан, Х.Маккиндер 1905 йилда “Тарихнинг жўғрофий ўқи” мақоласида АҚШни “ташқи ярим ой” таркибига қирувчи Англиянинг ярим мустамлакаси ҳамда стратегик мақсадларининг давомчиси деб, уни “қуруқликка асосланадиган давлат”лар қаторига қўшган эди.

Х.Маккиндернинг асари пайдо бўлишидан роппа-роса 10 йил олдин адмирал А.Мэхэн Американинг сайёравий миқёсдаги тақдирини, яъни дунё тақдирига бевосита таъсир қилувчи асосий денгиз давлатига айланишини башорат қилган эди.

1897 йилда нашрдан чиққан “Американинг денгиз қудратидан манфаатдорлиги” асарида А.Мэхэн Американинг дунё давлатига айланиши учун қуйидаги фаолиятни амалга ошириши кераклигини таъкидлайди.

1. Денгиз давлати бўлган Британия билан мунтазам ҳамкорлик.

2. Германиянинг денгизчиликни ривожлантиришга оид даъво ва эътирозларига тўсқинлик қилиш.

3. Япониянинг Тинч океанидаги истилосини диққат билан кузатиш ва унга қарши ҳаракат қилиш.

4. Европалықлар билан ҳамкорликда Осиё халқларига қарши олиб борилаётган ҳаракатларни мувофиқлаштириб бориш.

Эътиборли жиҳати шундаки, А.Мэхен “Денгиз цивилизациялари” учун асосий хавф борасида Х.Маккиндердан беҳабар ҳолда айнан у ясаган хулосаларга келган эди. Бу хавфни у биринчи навбатда, Евроосиёнинг минтақавий давлатлари – Россия ва Хитой ҳамда Германиядан кутиш мумкинлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, Россия билан, яъни Ғарбдаги Кичик Осиёдан бошланиб, шарқдаги Япон меридианигача чўзилган Рус империяси кучлари билан жанг қилиш денгиз кучлари учун узоқ муддатли асосий стратегик вазифадир.

А.Мэхэн 1861-1865 йилларда Шимолий Америка фуқаролар урушида америкалик генерал МакКлеллан қўллаган “анаконда” тамойилини сайёравий микёсга олиб чиқади²⁷. Бу тамойил душман ҳудудини денгиз ҳамда қирғоқ йўлақлар орқали қамал қилиш ва натижада рақибни стратегик жиҳатдан босқичма-босқич заифлаштиришдан иборат. А.Мэхэнга кўра, давлатнинг куч-қудрати унинг “Кучли денгиз давлати”га айлана олиш салоҳияти билан белгиланса, рақибга қарши туришнинг бош стратегик вазифасини белгиловчи омил – унинг шундай кучга айланишига йўл қуймасликдир.

А.Мэхэннинг таъкидлашича, рақиблар – Евросиё давлатларини²⁸ “анаконда” айланасида бўғиб ташлаш учун улар назоратидан қирғоқ ҳудудларини тортиб олиш ва имкон қадар денгиз ҳудудларига чиқиш йўллари бекитиб, сиқувга олиш керак.

Биринчи жаҳон урушида ушбу стратегия “оқ ҳаракат” томонидан Антантага мадад бериш мақсадида (большевикларнинг Германия билан имзолаган тинчлик битимига жавоб тариқасида) Евросиё теваарагида амалга оширилди, иккинчи жаҳон урушида у яна Марказий Европага, шунингдек, амалга оширилган ҳарбий-денгиз юришлари орқали қисман Япония ва ўқ давлатларга қарши қўлланди. Ушбу геостратегия XIX асрнинг охиридан бошлаб геосиёсатчилар томонидан назарий жиҳатдан ривожлантирилганлиги маълум. Аслини олганда НАТО, ASEAN, ANZUS, CENTO каби блокларнинг Совет Иттифоқига қарши қаратилган стратегияси адмирал А.Мэхэннинг асосий тезисларини

²⁷ Евроосиёнинг геосиёсий босқинчилигини жиловлаш мақсадида, унинг қирғоқ ҳудудларини имкон қадар кўпроқ эгаллашга қаратилган Атлантизмнинг геосиёсий йўналиши.

²⁸ Бу ерда А.Мэхэн Россия, Хитой ва Германияни назарда тутмоқда

ривожлантириш орқали ишлаб чиқилган эди. Бу ҳол уни замонавий атлантизмнинг “маънавий отаси” деб аташга асос бўла олади.

Ўз фаолиятини Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатишга бағишлаган америкалик олимлардан яна бири – Николас Спайкмэн (Nicholas Spykman) ҳисобланади. Келиб чиқиши голландиялик бўлган Н.Спайкмэн (1893-1943) адмирал А.Мэхеннинг бевосита издошидир. Н.Спайкмэн халқаро муносабатлар профессори, кейинчалик Йель университети қошидаги Халқаро муносабатлар институти директори бўлган. Аввалги геосиёсатчилардан фарқли ўлароқ, уни жўғрофия, халқнинг замин билан алоқаси, рельефнинг миллий характерга таъсири каби муммолар унчалик қизиқтирмаган. Н.Спайкмэн назарида геосиёсат – халқаро сиёсат амалиётида қўлланадиган муҳим қурол, энг самарали стратегияни ишлаб чиқиш имконини берадиган таҳлилий услуб ва формулалар тизимдир. Шу маънода, у немис геосиёсат мактабининг “адолатли ва адолатсиз чегаралар” тўғрисидаги тасаввурларини метафизик сафсата эканини таъкидлаб, кўпгина, айниқса 1944 йилда Нью Йоркда нашрдан чиққан “Тинчлик географияси” (“The Geography of the Peace”) асарида бу ёндашувни кескин танқид қилди.

Н.Спайкмэн А.Мэхэн каби АҚШнинг “дунё ҳукмронлиги”га тезроқ эришишини таъминлайдиган самарали геосиёсий дастур ишлаб чиқиш тарафдори бўлган. Унинг кейинги тадқиқотлари ҳам ана шу мақсадга қаратилган прагматизмга йўғрилган.

Х.Маккиндер асарларини синчиклаб ўрганган Н.Спайкмэн асосий геосиёсий схема борасида ўзининг бошқалардан фарқли бўлган дастурини ўртага ташлади. Н.Спайкмэн Х.Маккиндернинг heartlandга ҳаддан ортиқ баҳо берганлигини таъкидлади. Бундай баҳо нафақат дунё харитасидаги кучларнинг ҳолати, балки дастлабки тарихий схемага ҳам таъсир этади. Н.Спайкмэн фикрича, “қирғоқ ҳудудлар”ини ташкил этган “ички яримой”, яъни rimland’нинг жўғрофий тарихи (худди Х.Маккиндер фикри каби) “қуруқлик кўчманчилари” босими остида эмас, балки табиий равишда кечган. Унингча, heartland барча маданий таъсирларни қирғоқ ҳудудлардан олади, унинг ўзи мустақил геосиёсий вазифа ёки тарихий ривожланиш салоҳиятига эга бўлмаган ҳудуддир. Спайкмэн Heartland эмас, айнан Rimland дунё ҳукмронлигининг калити эканини уқтиради. У Х.Маккиндернинг биз юқорида келтирган хулосасини янгича талқин этиб, “Кимки Rimlandда устунлик қилса Евроосиёда устунлик қилади, кимки Евроосиёда устунлик қилса дунё тақдирини ўз қўлига олади”, - деган қондани илгари суради.

Н.Спайкмэн бу билан геосиёсат фанига айтарлик янгилик киритмади. Х.Маккиндер учун ҳам “қирғоқ ҳудуд”, “ташқи ярим ой”, ёки Rimland минтақани назорат қилиш учун асосий стратегик мўлжал ҳисобланган. Лекин Х.Маккиндер ушбу ҳудудни мустақил ва фаровон геосиёсий макон эмас, балки “денгиз” ва “қуруқлик” унсурларининг ҳудудий

карама–қаршилиги сифатида тушунган. Бироқ heartlandни назорат қилиш деганда, у ҳеч қачон Россия ва унга яқин бўлган минтақавий ҳудудда ҳукмроклик қилишни назарда тутмаган.

1. Ҳудуднинг юзаси
2. Чегаралар табиати
3. Аҳоли миқдори
4. Фойдали қазилмаларнинг мавжудлиги ёки йўқлиги
5. Иқтисодий ва техник тараққиёт
6. Молиявий имкониятлар
7. Бир миллатлилиқ ёхуд аҳоли таркибида битта миллатнинг устунлиги.
8. Ижтимоий интеграция даражаси
9. Сиёсий барқарорлик
10. Миллий руҳият

Н.Спайкмэн “Дунё сиёсатида Америка стратегияси: Қўшма Штатлар ва кучлар мувозанати” (“America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power”, Нью Йорк, 1942) ва “Тинчлик географияси” асарларида биринчи бўлиб А.Мэхэн томонидан таклиф қилинган давлатнинг геосиёсий қудратини белгиловчи ўнта мезонни кўрсатиб ўтади.

Мазкур мезонлар асосида баҳоланган давлатнинг геосиёсий имкониятлари етарли даражада бўлмаса, у ҳолда бундай давлат умумбашарий стратегик ҳимоядан фойдаланиш учун суверентетининг бир қисмидан воз кечиш эвазига муайян стратегик иттифокқа аъзо бўлиши керак бўлади.

Rimland тушунчасига ҳаддан ташқари юқори баҳо бериш билан, Н.Спайкмэн дунё геосиёсий харитасига “денгиз қудрати” позициясидан аҳамиятли бўлган яна бир муҳим кўшимча – “оралиқ океан” (Midland Ocean) тушунчасини илмий муомалага киритади. Унинг негизида Европа, Яқин Шарқ ва Шимолий Африканинг қадимги тарихида Ўрта Ер денгизи қандай ўрин тутган бўлса, Ғарб цивилизациясининг энг янги тарихида Атлантика океани худди шундай мавқега эга экани ҳақида геосиёсий ғоя ётади.

Н.Спайкмэн тамаддуннинг асосий тарихий ҳудуди айнан “қирғоқ ҳудуд”лари билан (Rimland) узвий боғлиқ, деб ҳисоблаган. Шу туфайли у Ўрта Ер денгизи атрофидаги ҳудудларни кейинчалик минтақа (куруқлик босқинчиларини маданийлашувига олиб келган) ичкарисига ва айрим оролларга тарқалаган (денгиз босқинчиларини маданийлашувига олиб келган) маданият намунаси сифатида талқин этган.

Қадимда Ўрта Ер денгизи атрофида кечган жараёнлар бугунги кунда сайёравий миқёсда Атлантика океани доиасида рўй бермоқда. Океаннинг ҳар икки қирғоғи Ғарб

тамаддунининг технологик ва иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган ҳудуди бўлиб қолмоқда.

Бундай талқин этилган Midlend Ocean, яъни “оралиқ океан” ажратувчи эмас, балки бирлаштирувчи омил сифатида More Intemum, яъни “ички денгиз”га айланади. Шундан келиб чиқиб, Н.Спайкмэн шартли равишда “атлантика минтақаси” деб аташ мумкин бўлган қуруқликдан иборат геосиёсий воқелик ҳақида сўз юритади. Ушбу минтақа марказида жойлашган Атлантика океани кўл вазифасини бажаради. Назарий тусдаги ушбу “минтақа” ёки “янги Атлантида” Ғарбий Европа маданиятининг муштарак, демократия ва либерал–капитализм мафкураси, сиёсий, этник ҳамда технологик тараққиётнинг узвий боғлиқлигини ифода этади.

Н.Спайкмэн ушбу “атлантик минтақа”да интеллектуал омил айниқса муҳим аҳамият касб этишини таъкидлайди. Ғарбий Европа ва Шимолий Американинг Шарқий қирғоғи (айниқса Нью-Йорк) ушбу янги “атлантик ҳамжамият”нинг ўзак марказини ташкил этади. Бунда АҚШнинг савдо ҳамда ҳарбий-саноат мажмуи унинг бошқарув маркази ва қудратли механизми вазифасини бажаради. Европа маълум маънода АҚШнинг интеллектуал таркибий қисмига айланади ва шу боис АҚШнинг геосиёсий манфаатлари ва стратегик йўналиши барча Ғарб давлатлари учун ягона ва асосий йўл бўлиб қолади. Шундай экан, Спайкмэн Европа давлатларининг сиёсий суверенитети ҳам аста-секин қисқариши ва ҳақиқий ҳокимият “атлантика” ҳудудининг барча вакиллари бирлаштирувчи АҚШ етакчилигидаги махсус тузилма ихтиёрига берилиши керак, деб ҳисоблайди.

Бошқача айтганда Н.Спайкмен “Шимолий Атлантика Иттифоқи” (НАТО) тузилиши натижасида рўй берган кўпгина жараёнлар, жумладан, урушдан кейин Европа давлатлари суверенитетининг камайиши ва АҚШнинг сайёравий ҳукумронликка интилишини олдиндан англаб етган эди.

Шу боис Спайкмен айрим олимлар томонидан Американинг “совуқ уруш”даги ғалабасининг меъмори деб тан олиниши бежиз эмас. АҚШнинг “денгиз қудрати” сифатида минтақа ва денгиз кучлари ўртасидаги қурашда ҳал қилувчи ғалабага эришиш учун Евросиё, жумладан Европа, Араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой каби давлатларнинг қирғоқ ҳудудларини назорат қилишни назарий жиҳатдан асослаш Спайкмен концепциясининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Макендер талқинида сайёравий иккилик деб аталган денгиз ва қуруқлик ўртасидаги зиддият “абдий” ва “ўзгармас” бўлса, Н.Спайкмэн фикрича, “денгиз давлатларининг” Rimland устидан ўрнатадиган мутлақ ҳукумронлиги қуруқлик давлатларини тўла-тўқис назорат остида тутиб туриш имконини берадиган ғалабага олиб келади”.

Аслида бундай ёндашув А.Мэхен илгари сурган “анаконда” тактикасининг мантикий якунига етказилган ва ривожлантирилган кўринишидир. Н.Спайкман Марказий Евроосиёнинг геосиёсий ҳолати ва ушбу минтақада рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришлар хусусида ҳам фикр-мулоҳозаларини баён этган. Чунончи, у Марказий Евросиё сиёсий жиҳатдан кучайиши ва бутун қитъани эгаллашга интилиши мумкинлиги тўғрисидаги Х.Маккиндер назарияларидан воз кечишга ҳали эрта эканини уқтиради. Шундай қилиб, Н.Спайкмэн геосиёсат тарихида “атлантизмнинг отаси” “НАТОнинг ғоявий раҳнамоси” сифатида ном қолдирган.

Шундай қилиб, Евроосиёнинг геосиёсий тақдири француз геосиёсий мактаби вакиллари томонидан илгари сурилган концепциялар Ғарбий Европада стратегик мувозанатни сақлашга қаратилган бўлса, атлантистлар вакиллари томонидан илгари сурилган концепциялар бутун Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатишни назарда тутди.

Америка геосиёсатида Буюк Британиянинг Евроосиёни эгаллаш ва унинг марказига интилишга қаратилган стратегиясининг давомини кўриш мумкин. АҚШ стратегияси “совуқ уруш” даврида ғоявий-мафкуравий жиҳатдан асосан собиқ Совет Иттифоқиға қарши йўналтирилган эди ва бу курашда геосиёсий мақсадлар ошқора намоён бўлмаган. Совет тизими парчалангандан кейин Евроосиёнинг турли минтақаларида АҚШ олиб бораётган ҳарбий ҳаракатлар, ушбу қитъанинг маркази – Марказий Осиёға нисбатан турли хийла ва найранглар воситасида кириб бориш ва бу ҳудудни имкон борича узоқроқ ўз таъсир доирасида сақлаб туришга интилишлар мазкур давлатнинг юз йилдан буён амалга ошриб келаётган геосиёсатининг муҳим йўналишларидан бири эканини намоён этади. Хулоса қилиб айтганда, А.Мэхеннинг “Анаконда” стратегияси ва Н.Спайкмэн илгари сурган концепция ер юзида ва асосан Евроосиёдаги стратегик вазиятни назорат этишга йўналтирилган геосиёсатни англатади.

2. Геосиёсий жараёнлар борасида замонавий тадқиқотлар

Маълумки, ўтган асрнинг асосий геосиёсий карама-қаршилиги “совуқ уруш”да яққол намоён бўлган. Бу даврда унинг интиҳоси, умуман жаҳон ҳамжамиятининг келажаги тўғрисида турли ёндашув ва назариялар илгари сурилди. Баъзи олимлар ядровий ҳалокат дунё тараққиётиға якун ясашини таъкидлаган бўлса, бошқалари Шарқ ва Ғарб ўтрасидаги зиддият охир-оқибатда ягона умумсайёравий тартиботга бўйсунушга олиб келишини уқтиради. Айнан ана шу ёндошув мондиализм назариясининг мазмун-

моҳиятини ифода этади²⁹. Ушбу концепция Ғарбнинг “совуқ уруш”да эришган ғалабасидан анча илгари пайдо бўлган эди. Унга кўра, тўлиқ сайёравий интеграциянинг рўй бериши муқаррар бўлиб, давлатлар, халқлар, миллатлар ва маданиятларнинг хилма-хиллиги босқичидан ягона дунё, яъни “One World”га ўтиш амалга ошади.

Ушбу ғоянинг илдизларини Ўрта асрларга ва узоқ ўтмишга бориб тақаладиган баъзи утопик назарияларда кўриш мумкин. Бундай таълимотларга кўра, тарихнинг муайян кульминацион даврида ердаги барча халқлар ягона салтанат остида бирлашади ва қадимдан давом этиб келган зиддиятлар, тўқнашув ҳамда муаммолар барҳам топади³⁰.

Мондиалистик ғоялар кўпроқ бетараф позицияда турган турли касбдаги европаликлар, инглиз либералларига, шунингдек шўроларга хос бўлган. XIX аср охиридан бошлаб жаҳон бизнес оламидаги йирик шахслар томонидан мондиалистик руҳдаги ташкилотлар тузилгани маълум. Масалан, сэр Сесил Роус томонидан тузилган “Давра столи” гуруҳи аъзолари “ягона Дунё ҳукуматини тузиш ва бутун дунёда тўсиқсиз савдо тизимини шакллантиришга ҳисса қўшиши” шарт эди. Ушбу “давра столи” доирасида юритилган баҳс-мунозараларда кўпинча социалистик ва либерал-капиталистик ғоялар қоришиб кетар ва коммунистлар ушбу ташкилотдаги йирик молия капитали вакиллари билан ҳамкорлик қилар эди. Уларнинг барчасини умумсайёравий бирлашув утопик ғояси бир-бири билан боғлаб турган. Рус олими А.Дугиннинг фикрича, Миллатлар Лигаси, БМТ ва ЮНЕСКО каби нуфузли халқаро ташкилотлар ҳам ана шундай мондиалистик руҳдаги ташкилотлар сирасига киради. XX аср давомида бундай мондиалистик ташкилотлар ортиқча шов-шувлардан қочиб, яширин, сирли тусга эга бўлиб, номини тез-тез ўзгартириб турган.³¹

АҚШнинг бутун Ғарб оламида, қолаверса, бутун Ер юзида стратегик жиҳатдан энг қудратли давлатга айланиши сари у мондиализмнинг асосий штабига айланди. Бу “штаб” аъзолари ҳокимиятга муқобил маслаҳатчилар, таҳлилчилар ва стратегик тадқиқотлар марказларидан иборат тизимни шакллантирди.³²

Шундай қилиб, мондиалистик ташкилотларнинг уч асосий маркази вужудга келган ва фаолият юритган бўлса-да, улар расман Ғарб жамоатчилигига узоқ вақт аён бўлмаган.

²⁹ Америкада мондиализм назарияси // Тафаккур, 2006,1-сон, 112-113- бетлар.

³⁰ Мондиалистик утопиянинг соф хаёлий кўринишларидан ташқари рационал кўринишлари ҳам мавжуд бўлган. Улардан бири позитивист Огюст Контнинг "Учинчи эра" таълимоти ёки Лессингнинг гуманистик эсхатологиясидир.

³¹ Гарри Дэвиснинг "Дунё конфедерацияси учун универсал ҳаракат", "Федерал Иттифоқ" ва ҳатто инглиз праляменти аъзоси Генри Асборн томонидан 1946 йилда "Дунё ҳукумати учун салб юриши" каби уюшмалар ташкил этилган. Қаранг. Дугин А. Основы геополитики.Биринчи қисм.-М.:Арктогея,1997,121-130-бетлар.

³² Қаранг. Уткин А.И. "Мировой порядок XXI века", "Вызов Запада и ответ России" – М., 2002.

Расмий ташкилот ҳамда тизимлардан фарқли ўлароқ, бу гуруҳлар режалаштириш ва тадқиқотлар соҳасида эркин фаолият юритишиб, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар комиссиялари фаолиятини белгиловчи қатъий қоидалар ва расмийликдан халос эди.

Америкалик йирик банкир Морган асос солган “Халқаро муносабатлар бўйича кенгаш”³³ дастлабки мондиалистик ташкилотлардан бўлган. Ушбу норасмий ташкилот АҚШнинг жаҳон ҳамжамиятига нисбатан олиб борадиган стратегиясини ишлаб чиқиш, “Дунё ҳукумати”ни ташкил этиш ва сайёрани тўлиғича ягона қолипга солишни мақсад қилиб фаолият юритган. Бу ташкилот 1921 йилда “Бутун жаҳон тинчлиги учун Карнеги Жамғармаси”нинг шўъбаси сифатида ташкил топган. Унинг аъзолари ҳисобланган барча юқори мансабдаги сиёсатчиларни сайёрамизнинг келажаги тўғрисидаги мондиалистик қарашлар бирлаштирган.³⁴ 1954 йилда иккинчи мондиалистик тизим - Бильденберг клуби ёки Бильденберг гуруҳи ташкил топади. У “нафақат” америкалик таҳлилчи, сиёсатчи, молиячи ва зиёлилар, балки уларнинг европалик ҳамкасбларини ҳам бирлаштиради. 1973 йилда Бильденберг гуруҳи фаоллари томонидан учинчи муҳим мондиалистик тизим “Трилateral” (Trilateral) – “Уч томонлама комиссия” ташкил этилади.

Ушбу ташкилотнинг АҚШдаги штаб-квартирасидан (345 East 46th street, New York) ташқари яна икки қароргоҳи Европа ва Японияда мавжуд бўлган. “Trilateral” фундаментал геосиёсий нуқтаи назардан бозор иқтисодиёти ҳамда техник ривожланишда етакчилик қилаётган Америка қитъаси, Европа ва Япония назорат қилаётган Тинч океани ҳудудидан иборат “учта энг улкан ҳудуд”ни АҚШ ва атлантизм бошчилигида бирлаштиришни назарда тутган эди.

Бильденберг ва Трилateral каби мондиалистик гуруҳларга “Чейз Манхэттен банк”нинг эгаси йирик сармоядор Дэвид Рокфеллер бошчилик қилган. Бундан ташқари, барча мондиалистик лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишда атлантизмнинг доимий таҳлилчилари, геосиёсатчи ва стратеглари ҳисобланган Збигнев Бжезинский, Генри Киссинжер ва Жорж Болл каби машҳур сиёсатчилар хизмати беқиёс бўлган.

Барча мондиалистик лойиҳаларнинг асосий йўналиши “демократик”, “гуманистик”, “прогрессив” кадриятларни кенг тарғиб этиш ва Ғарбнинг стратегик устуворлиги остида ягона дунё тизимига ўтишни кўзда тутди. Аммо, таъкидланганидек мондиализмга қарши кайфиятлардан халос бўлиш мақсадида сиёсатчи, журналист, зиёли, молиячи ҳамда

³³ Council on Foreign Relations, қисқача C.F.R

³⁴ Рус тадқиқотчиси А.Дугиннинг ёзишича C.F.R.нинг кўпчилик аъзолари бир вақтнинг ўзида шотланд масонлигига мансуб бўлганлиги сабабли, уларнинг геосиёсий лойиҳалари қандайдир гуманистик-мистик хусусиятга эгалиги тўғрисида тахмин қилиш мумкин. Қаранг. Дугин А. ўша жойда.

таҳлилчилардан иборат параллел тузилмалар ҳам ташкил этилган. Мутахассисларнинг фикрича, бундай тузилмалар “Ягона Дунё ҳукумати” лойиҳасини кенг оммага эълон қилиш олдидан ўзига хос замин ҳозирлаши керак эди. Чунки бундай оламшумул дастурнинг қутилмаганда эълон қилиниши кучли қаршиликни келтириб чиқариши мумкин эди. Мондиалистик ташкилотлар тузадиган ва амалга оширадиган дастурлар услуби билан жиҳатидан бир-биридан фарқланса-да, назарий жиҳатдан бир мақсадга етаклайдиган восита бўлган.³⁵

Мондиализмда конвергенция назарияси муҳим ўрин тутди. Ўтган асрнинг 70-йилларида З.Бжезинский бошчилигида “сўл” таҳлилчилар томонидан ишлаб чиқилган ушбу назария “совуқ уруш” даврида яққол намоён бўлган мафкуравий ва геосиёсий карама-қаршиликка янги маданий-мафкуравий тамаддунни вужудга келтириш орқали барҳам бериш мумкинлигини асослайди. У соф атлантизм ва континентализм оралиғидаги, аниқроқ айтганда, социализм ва капитализмни уйғунлаштирадиган тамаддун бўлиши керак эди.

Бу назария асосчилари марксизмдан халос бўлиш учун унинг социал-демократик ёки ревизионистик руҳдаги мўътадилроқ андозасини қабул қилиши лозимлигини таъкидлаган. Бунинг учун эса “пролетариат диктатураси”, “синфий кураш”, “ишлаб чиқариш кучларини национализация қилиш” ва “хусусий мулкни бекор қилиш” деган марксистик атамалардан воз кечиш зарур эди. Бу ўз навбатида, либерал Ғарбда бозор эркинлигини бир оз чеклаш, иқтисодиётга давлат аралашувини қисман бўлса-да киритишни тақозо этарди. Маданий муштараклик эса, маърифатпарварлик ва инсонпарварлик қадриятларида ифодаланиши мумкин. Зеро, Ғарбдаги демократик тузумлар ҳам, шўроларнинг ижтимоий ахлоқ тизими ҳам ана шу умуминсоний қадриятларга асосланган.

“Конвергенция назарияси” асосида пайдо бўлиши мумкин бўлган Дунё ҳукуматида СССР ва АҚШ томонидан сайёрамизни биргаликда бошқариш имконияти берилиши назарда тутилган эди. Бу вазиятда Ер юзидаги халқлар геосиёсий зиддият босимидан халос бўлиб, “совуқ уруш” тугаши ва умумий тинчлик даври бошланиши керак эди.

Эътиборли жиҳати шундаки, мондиалистик марказларнинг Москвада ҳам ўз вакиллари бўлган. Жумладан, академик Гвишиани “Трилатерал”нинг советлар давлатидаги шўъбаси бўлган тизимли тадқиқотлар институтига раҳбарлик қилган. Ғарбдаги ва Россиядаги айрим геосиёсатчилар фикрича, собиқ Иттифок даврида қайта

³⁵ Қаранг. Дугин А. Ўша жойда.

қуриш сиёсатини амалга оширган Михаил Горбачев ва унинг маслаҳатчилари таянган мафкуравий асос конвергенция назарияси эди.³⁶

Мондиализмда энг машҳур тадқиқотлардан бири – бу Джонс Хопкинс Университети профессори Фрэнсис Фукуяманинг “Тарих интиҳоси” назариясидир³⁷. Кўпчилик олимлар, давлат арбоблари, геосиёсатчи мутахассислар фикрича, Ғарб атлантизмнинг ғалабаси ва собиқ шўро давлатининг кулаши мондиалистик лойиҳаларнинг барҳам топиши ёхуд мантиқан ўзгаришига олиб келиши керак эди. 1990 йилларнинг бошида мондиализмнинг янги кўриниши сифатида Ф.Фукуяманинг “Тарих интиҳоси” мақоласи асосида ишлаб чиқилган доктрина пайдо бўлди. Жиддий шов-шувларга сабаб бўлган ушбу мақолада илгари сурилган ғоя сиёсатчилар ва бошқа кўплаб таниқли мутахассислар томонидан неомондиализмнинг ғоявий базаси сифатида талқин қилина бошланди.

Хўш, ушбу ғоянинг мазмун-моҳияти нималардан иборат? Мазкур мақолада Ф.Фукуяма тарихий жараёнлар ривожининг қуйидаги андозасини таклиф қилади. Инсоният “ижтимоий воқелик нотўғри бошқарилган” ва “қолоқлик” ҳукм сурган зулматли даврдан капитализм, замонавий Ғарб тамаддуни, бозор иқтисодиёти ва либерал-демократик мафкурага асосланган тузум сари интилиб келган. Шўро давлатининг парчаланиши энг сўнгги “иррационалистик” андозанинг кулагани тарих интиҳоси ҳамда Ер юзида янгича давр бошланганини англатади. Дунё тараққиёти бундан буён “бозор ва демократия”нинг рационал қонунларига асосланади.

Бозор муносабатлари ва демократия Ғарб маданияти маҳсули бўлса-да, янги тузум барча минтақаларни қамраб олган ҳолда мамлакатларни иқтисодий ривожланган марказлар атрофида бирлаштиради.

Ф.Фукуяманинг назариясига яқин фикрлар европалик олимлар асарларида ҳам учратиш мумкин. Чунончи, узоқ вақт давомида Франция президенти Франсуа Миттераннинг маслаҳатчиси ҳамда бир оз вақт Европа Тикланиш ва тараққиёт банки директори лавозимида ишлаган Ж.Аттали “Горизонт чизиғи” китобида шунга ўхшаш назарияни илгари сурган.

Ж.Атталининг фикрича, ҳозирги вақтда тараққиётнинг учинчи даври – қадриятларнинг универсал эквиваленти бўлган “пул даври” бошланган.³⁸ Унинг назарида,

³⁶ Каранг. Дугин А. Ўша жойда.

³⁷ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Перевод с английского М.Б.Левина. Публикуется по изданию.-М.:ООО “Издательство АСТ”, 2004.

³⁸ Бундай ёндашувни Атталининг ўзи яхудий-каббалистча талқинда ўз ифодасини топган messiанлик даври бошланганлиги билан боғлайди. Бу масала унинг messiанликка бағишланган “У келади” деган бошқа китобида атрофилича ёритилган.

жаҳонда ягона либерал-демократик мафкура, бозор тизими ва информацион технологияларнинг ривожланиши туфайли дунёда янги манзара вужудга келади, бутун тарихий тараққиёт давомида ҳукмронлик қилган геосиёсий воқеликлар аҳамияти сусаяди. Бу ҳол Ғарб ва Шарқ ўртасидаги зиддиятни ифода этган геосиёсий дуализмнинг бартараф этилишига сабаб бўлади.

Шу билан бирга, яхлит умумдунёвий тизим “геоиктисодиёт” тамойилларига асосланган янги геосиёсий воқеликка айланади. Таъкидлаш жоизки, “Геоиктисодиёт” мондиалистик геосиёсатнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, у геосиёсий ёндашувнинг мазмун-моҳиятини ифода этувчи жўғрофий, маданий, мафкуравий, этник, диний ва бошқа хусусиятларни эмас, асосан иқтисодий омилнинг ҳудудга муносабатини устувор омил сифатида тан олади. “Геоиктисодиёт” учун алоҳида шахснинг яшаш тарзи, такомили, маданий қадриятлари ва анъаналарини эътиборга олмайди. У воқеликни йирик ишлаб чиқариш, ахборот марказлари, фойдали қазилмалар ва жаҳон биржалари марказлари билан боғлиқ ҳолда талқин этади. Ж.Атталининг геоиктисодий ёндашуви “ягона дунё”да қуйидаги янги иқтисодий марказлар бўлиши мумкинлигини асослайди:

- Жанубий ва Шимолий Американи бирлаштирган ягона молиявий-саноат ҳудуди;
- Иқтисодий интеграциялашув натижасида пайдо бўлган Европа ҳудуди;
- Япония, Тайвань, Сингапур каби бир қанча рақобатчи марказларни ўз ичига олган “янгича тараққиёт” зонаси - Тинч океани минтақаси ҳудуди.

Ж.Аттали бу уч мондиалистик ҳудуд бир-бири билан иқтисодий ва мафкуравий жиҳатдан узвий боғлиқ бўлгани боис, улар ўртасида жиддий фарқ ёки қарама-қаршилик вужудга келмайди, деб таъкидлайди. Бу ҳудудлар жўғрофий жойлашув жиҳатидангина фаркланиб, атрофидаги ривожланмаган минтақаларни узвий бир тизимга тарзида бирлаштиради. Шу тариқа Ер юзида мавжуд бўлган геосиёсий қарама-қаршилик барҳам топади. Ғарбга қарши тура оладиган қутбнинг мавжуд эмаслиги Евроосиёда янгича ёндашувларни жорий этиш жараёнини тезлаштиради. Ж.Атталининг таъкидлашича, бу геоиктисодиёт даврининг бошланишидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, геосиёсат тарихида ўзига хос ўрин тутган бундай тадқиқотлар муҳим илмий - назарий аҳамият касб этади. Зеро, ушбу изланишлар халқаро муносабатлар амалиётини атрофлича ўрганиш ҳамда назарий умумлаштириш негизида янги илмий ечимлар ва хулосалар қилишга хизмат қилган. Шу маънода, кейинги йилларда Марказий Осиёда жадал кечаётган геосиёсий жараёнларни тадқиқ этаётган олимлар учун бундай тадқиқотларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир.

3. Евроосиёчилик ва неоевроосиёчилик

Евроосиёнинг геосиёсий тақдири рус геосиёсатчилари томонидан чуқур таҳлил этилган. Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатиш мавзуси кўплаб олимлар, айниқса рус геосиёсатчилари томонидан теран таҳлил этилган. Зеро, геосиёсий таълимотлар ва уларга таянган ҳолда олиб борилган ташқи сиёсат, шунингдек, ҳарбий ҳаракатлар ҳамда босқинчилик юришлар йўналиши бевосита Евроосиёнинг марказига қаратилган. Бу ҳол МДХ ҳудудида яшаётган олимлар, мутахассислар, сиёсатчилар ва давлат арбоблари учун нафақат илмий тадқиқот масаласи, балки Россия ва унинг атрофидаги давлатларни ташвишга солаётган жиддий муаммодир. Евроосиёнинг геостратегик мавқеи ва истиқболи рус геосиёсатчи олими, Лев Николаевич Гумилевнинг қарашларида илмий жиҳатдан асосланган.

Асли тарихчи бўлган Л.Гумилев рус геосиёсатчиси П.Савицкийнинг энг истеъдодли шогирдларидан бўлган. У асарларида том маънодаги геосиёсий мавзуларни тадқиқ қилган бўлмаса-да, унинг этногенез ва этник цикллار назарияси “органицистик” ёндашувга яқин бўлиб, қисман “географик детерминизм” йўналишини давом эттиради. Зеро, ушбу тушунчалар Ф.Ратцел, Р.Челлен, К.Хаусхофер таниқли олимлар геосиёсий қарашлари негизини ташкил қилади.

Л.Гумилевнинг қадимги давр Евроосиё этно-харитаси, чўллар, кўчманчи халқлар ва уларга тегишли бўлган тамаддунларга оид тадқиқотлари айниқса диққатга сазовордир. Унинг асарларида сиёсий тарихнинг бутунлай янги қиёфаси намоён бўлади. Бунда Евроосиёнинг Шарқий қисми цивилизация теваарагида (яъни ғарбий цивилизация назарда тутилмоқда) жойлашган варварларга тегишли ер эмас, балки этногенез, маданият, сиёсий тарих, давлатчилик ва техник тараққиётнинг ўзига хос маркази сифатида ифодаланади. Ғарб ва унинг тарихи нисбийлаштирилади. Евроосиё маданияти ва бу қитъада яшаётган этносларнинг бир-бири билан узвий боғлиқлиги, ўзига хос қадриятлар мажмуи, диний муаммолари ҳамда тарихий қонуниятлари умуман ўрганилмаган дунё сифатида майдонга чиқади.

Л.Гумилев Евроосиёда мавжуд бўлган элатлар тўғрисидаги ғояни мантикий ниҳоясига етказди ва этник руслар фақат шарқий славянларга тегишли бўғинлардан бири бўлмай, балки туркий қабилалар ва славянларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган алоҳида этнос деган фикрни илгари суради. Фикримизча, бу ғоя туркий уруғлар истиқомат қиладиган ҳудудлар устидан русларнинг назорат ўрнатиши асосли эканига билвосита ишора бўлиши мумкин. Олимнинг назарида, буюк рус тамаддуни “Чўл ва Ўрмон” ўртасида ўрнатилган тарихий ҳамкорлик натижасида туркий-славян этногенези асосида

юзага келган. Айнан “Чўл ва Ўрмон”нинг геосиёсий уйғунлиги Россиянинг тарихий моҳиятини очиб беради ҳамда унинг тамаддуни, маданияти, мафкураси ва сиёсий истиқболини белгилаб беради.

Л.Гумилёв О.Шпенглер ва А.Тойнби сингари тамаддунлар, маданиятлар ҳамда этносларнинг тарихий цикллари ажратиб кўрсатган. Унинг талқинига кўра, миллатлар, давлатлар ва диний жамоаларнинг этно-маданий тузилмалари барча жабҳаларда гўё тирик жисмга ўхшайди. Улар туғилиш, ёшлик, улғайиш ва қарилик даврларини босиб ўтади, кейин эса йўқ бўлиб кетади. Л.Гумилевнинг ёндашувида барча континентал геосиёсий мактабларга хос “органицистик фалсафа” таъсири яққол сезилиб турибди.

Бу ўринда Л.Гумилевнинг этногенез сабаблари, яъни халқ ва давлатнинг пайдо бўлишига оид қарашлари диққатга тортади. Ушбу жараёни таҳлил қилиш учун у “пассионарлик” ёки “пассионар туртки” деган атамани қўллайди. Бу тушунча биологик ва маънавий қувватнинг тушунтириб бўлмайдиган тарзда ўзаро уйғунлашган ҳолда шиддат билан сачрашини ифода этади. Олимнинг фикрича, “эски” (қари) халқлар ҳамда маданиятлар турғун ҳолатдан тўсатдан ҳаракатга келиб, ҳудудий, маънавий ва техникавий босқинчиликнинг динамик тўлқинида турли этник ва диний гуруҳларни қамраб олади. Бу жараёнда турли туман элатлар қолдиқлари бирлашиб, янги, фаол ва нисбатан барқарор шаклга ўтади. Шу тариқа этногенезнинг шаклланиш жараёни ва тўлақонли пассионарлик шароитида алоҳида суперэлатни вужудга келтиради. “Пассеизм”³⁹ - “фаоллик”, яъни анъаналардан узилган ҳолда фақат бугунги кун билан яшаш ва келажакка бепарволик билан алмашинади. Ана шу босқичда “пассионар синиш” юз беради ва этногенез инқирозга юз тута бошлайди. Кейинчалик “футуристтик босқич” бошланиб, унда заиф “хаёлпарастлар” ва “диний эскапист”лар тури устувор бўлиб, у теваракдаги борлиққа ишончини йўқотади ва “нариги дунё”га (ўзга олам) ўтишга ҳаракат қилади. Л.Гумилев назарида бу ҳол узил-кесил инқироз белгиси ҳисобланади. Элатнинг тушкунликка юз тутиши, суперэлатларнинг парчаланиб кетиши, империяларнинг кулаши кузатилади. Бундай ҳолат янги “пассионар туртки” пайдо бўлишигача давом этади. Бу туртки оқибатида янги соф элат пайдо бўлиб, эски тузилмалар қолдиқларини емирадиган янги этногенез вужудга келишига замин ҳозирланади. Ушбу босқичда баъзи этнослар дастлабки ҳолатида сақланиб қолса⁴⁰, бошқалари янги этно-генетик ривожланиш

³⁹ Л.Гумилев учун бу ижобий категория бўлиб уни “қаҳрамонлик”ка, миллий анъаналарга содиқлик йўлида беғараз яратувчилик этник интилишга тенглаштиради.

⁴⁰ Л.Гумилев уларни химералар деб атайд.

жараёнида йўқ бўлиб кетади. Л.Гумилёв ёқлаб чиққан Евроосиё таълимотиан қуйидаги геосиёсий хулосалар келиб чиқади⁴¹.

1. Евроосиё элатлар ва маданиятларнинг шаклланиши учун бой, серҳосил, уларнинг тўлиқ ривожланишини таъмин этадиган қулай заминдир. Демак, жаҳон тарихини атлантистик тарихшуносликка хос тарзда “Ғарб ва барча қолганлар” тарзидаги бир кутбли кўринишда эмас, балки кўп кутбли кўринишда ўрганиш лозим. Бунда Шимолий ва Шарқий Евроосиё алоҳида аҳамият касб этади. Чунки у умумсайёравий тамаддуний тараққиёт жараёнининг муҳим манбаи сифатида Ғарбга муқобил ҳисобланади. Л.Гумилев асарларида Х.Маккиндернинг “Тарихнинг жўғрофий ўқи” тезисига теран тушунча берилади ва муайян тарихий ва этник мазмун билан бойитади.

2. Великоросслар давлатчилиги асосида ётган “чўё аа ўрмон” геосиёсий синтези Осиё ва Шарқий Европа устидан маданий стратегик назорат учун асосий воқелик ҳисобланади. Бундай назорат Шарқ ва Ғарб ўртасида мувозанатни сақлаб қолишга хизмат қилади. Этногенезнинг энг юқори босқичига кўтарилган Ғарб тамаддуни “химерик” этносларнинг конгломератига айланади. Демак, оғирлик маркази янада ёшроқ халқларга кўчади.

3. Яқин келажакда Ар сайёрасининг сиёсий ва маданий харитасини кескин ўзгартириб юборадиган олдиндан башорат қилиб бўлмайдиган “пассионар туртки” юз бериши мумкин.

Л.Гумилевнинг геосиёсий қарашлари ўзига хос қитъачилик ғоясига асосланганлиги маълум бўлади.

Бу ўринда янги рус евроосиёчилари яратган назарияларни таҳлил этёшга зарурат туғилади. Аввало таъкидлаш жоизки, Л.Гумилев ўзи яратган дунё манзараси асосида геосиёсий хулосалар чиқарган. Бундай хулосалар марксистик цензура заифлашган (кейинчалик эса бекор бўлган) даврда унинг издошлари томонидан амалга оширилган. Бундай ёндашув умумий равишда “янги евроосиёликлар” деб аталган ва бир неча йўналишларга эга бўлган. Уларнинг барчаси Л.Гумилевнинг фикрларига асосланмаган бўлса-да, ушбу геосиёсий мафкурага унинг таъсири бекиёсдир.

Бир қанча йўналишларга эга бўлган “янги евроосиёчилар” концепцияси тугал ва изчил мафкура даражасига кўтарилиб, у 1990-1994 йиллардаги ислохотларга қарши турган миллий муҳолифатчилар сиёсий гуруҳлари томонидан яратилган эди. Улар “Завтра” газетаси ва “Элементлар” журнали атрофига бирлашган зиёлилардан иборат эди.

⁴¹ Ушбу хулосалар маълум сиёсий мулоҳазаларга кўра тарих фани доирасидан зинҳор чиқмасликни маъқул кўрган Гумилев томонидан илгари сурилган.

Бу неоеврооосиёчилик П.Савицкий, Г.Вернадский, князь Н.Трубецкой ҳамда рус миллий-шўрочилик мафкурачиси Н.Устрялов ғояларига асосланган. Ижтимоий-сиёсий даражада бу йўналиш Еврооосиё социализмига яқин бўлиб, либерал иқтисодиётни атлантизм лагерининг белгиси деб ҳисоблайди. Даврлар алмашуви натижасида Россия тарихининг совет даврига сайёравий босқинчилик ва аксилғарбчилик руҳидаги Еврооосиёчилкка эса анъанавий рус миллий интилишининг модернистик шакли сифатида қаралади. Неоеврооосиёчиликнинг “коммунистик” йўналишлари шу асосда пайдо бўлган.

Улар Л.Гумилевнинг меросини эътироф этган ҳолда пассионарлик назариясини италян жамиятшуноси В.Паретонинг “Элиталар циркуляцияси” тўғрисидаги ғоявий таълимоти билан боғлайди. Л.Гумилевнинг диншуносликка оид қарашлари эса европалик анъаначилар (Генон, Эвопа кабилар) мактаби вакиллари томонидан илгари сурилган ғоялар билан умумлаштирилади.

Анъаначиларнинг “Замонавий дунё инқироzi”, “Ғарбнинг емирилиши” ғоялари неоеврооосиёчиликнинг муҳим компонентиدير. Бу ғоялар рус олимлари томонидан ривожлантирилган ва бойитилган. Бундан ташқари, унинг Европа континентал лойиҳалари билан (К.Хаусхофер, К.Шмитт, Никиш, “Янги унғлар”) қиёсий ўрганилиши туфайли Еврооосиё доктринасининг таъсир доираси кенгайиб, каттагина ботиний имкониятларга эга таълимот сифатида тарқалади. Бундай ёндашув XX асрнинг биринчи чорагида хорижда яратилган тарихий еврооосиёликка бутунлай бегонадир, чунки уларнинг асарлари АҚШ ҳали мустақил геосиёсий аҳамиятга эга бўлмаган, Европа билан Ғарб ўртасидаги муайян фарқ мавжудлиги тўғрисидаги тезис илгари сурилмаган бир пайтда ёзилган эди.

Неоеврооосиёчиликнинг яна бир хусусияти – бу ислом давлатларини (айниқса, Эронни) муҳим стратегик иттифоқчи сифатида танлашда намоён бўлади. Бундай руҳдаги рус-ислом иттифоқи ғояси Еврооосиё қитъасининг Жанубий-Ғарбий қирғоғидаги ғайриатлантистик стратегияси асосида шакллантирилган. Ушбу альянс назарий жиҳатдан рус ва ислом тамаддунларининг анъанавий характериға асосланади. Бу уларни анъанаға зид, прагматик Ғарбға қарши курашда бирлаштиради.

Бу йўналишда яратилган барча геосиёсий лойиҳалар мафкуравий, стратегик ва сиёсий жиҳатдан тугал, изчил ва тарихий нуқтаи-назардан асослангандир. Бинобарин, улар ғоявий-мафкуравий жиҳатдан Ғарбий геосиёсий лойиҳаланинг (атлантистик ва мондиалистик) турли кўринишларига қарши йўналтирилган.

Мондиализм ва атлантизм таълимотлари Ғарб геосиёсий мафкурасининг икки муҳим йўналишини акс эттиради. Неоеврооосиёчиликнинг бошқа йўналишлари юқорида баён этилган ғояларни ўзгарувчан сиёсий воқеликка мослаштиришға интилишларда

кўринади. Масалан, собиқ Совет республикалари иқтисодий алоқаларини тиклашга қаратилган “Евроосиё” ғояси рус геосиёсатчилари П.Савицкий ва Н.Трубецкой қарашлари асосида Қозоғистон Президенти Н.Назарбоев таклиф этган лойиҳа, В.Жириновскийнинг босқинчилик тезисларини асослашга хизмат қиладиган “буюк давлатчилик лойиҳаси”, Б.Ельцин ҳукуматининг баъзи арбоблари томонидан илгари сурилган руслар ва кам сонли миллатлар яхлитлигини сақлашга қаратилган “Евроосиё жамоаси” ҳақидаги риторик чақириқлар лойиҳаси ва нихоят, П.Савицкий, Н.Трубецкой, Сувчинский, Карсавинлар меросини тўлиқ ўзлаштиришга доир интилишлар шулар жумласидандир.

Неоевроосиёчиликнинг истикболи, унинг интеллектуал мероси ва континентал геосиёсатнинг умумий тамойилларининг аҳамияти содир бўлаётган тарихий воқеаларнинг геосиёсий мантиғини тушунтириб бериш билан бир қаторда, Ғарб лойиҳаларига қарши тура оладиган уйғун футурологик лойиҳанинг яратилиши билан белгиланади.

Концептуал даражада Ғарбнинг “Совуқ уруш”даги ғалабаси икки қутбли дунёнинг барҳам топиши ва бир қутбли дунёнинг шаклланигандан дарак беради. Бунда атлантистларнинг (Хантингтон) фикрича, бир қутблилик нисбий бўлиб, Ғарб (The West) “қолганлар” (The Rest) билан тобора кескинлашиб бораётган тамаддунлараро низоларни бартараф этишга интилса, мондиалистларнинг (Фукуяма, Аттали) назарида, Ғарб умумсайёравий устунлика эга бўлиши керак.

Ғарб стратегларининг таъкидлашича, ҳозирги босқичда Ғарбнинг асосий геосиёсий вазифаси – бу атлантизм кучлари билан тенглаша оладиган китъа миқёсида қудратга эга бўлган геосиёсий блокининг шаклланишига йўл бермасликдир. Бу АҚШ ҳарбий-сиёсий доктринасининг асосий тамойили бўлиб, Пол Вольфовицнинг маърузасида ифодаланган. Бошқача айтганда, Ғарб кўп қутблиликка қайтишни хоҳламайди. Зеро, бу унинг учун ҳалокатли бўлар эди.

Неоевроосиёчилик эса “тарихнинг географик ўқи” манфаатларидан келиб чиқиб, Ғарб тўғрисида қарама-қарши фикрни эътироф этади. Унга кўра, мавжуд вазиятдан чиқишнинг ягона йўли – янги биполяризмдир. Чунки айнан шу йўналишда Евроосиё ҳақиқий геосиёсий мустақилликка эришиши мумкин. Фақат янги биполярлик кейинчалик кўп қутблиликка йўл очиб, талассократик либерал-демократик тизим қуршовидан чиқиши, пайдо бўлган кўп қутбли дунёда ҳар бир халқ ва ҳар бир геосиёсий блок ўз қадриятлари тизимини танлай олиш ва ривожлантириш имкониятига эга бўлар эди.

Шуниси муҳимки, Евроосиё қитъавий блоки Варшава шартномасини қайта тиклаш туфайли юзага келмайди. Қитъадаги илгариги геосиёсий тузилманинг парчаланиши қонуний жараён бўлиб, бунинг сабабларини тизимнинг ўзидан излаш керак. Янги континентал альянс Европадан Атлантикагача ва Евроосиё жанубий қирғоқларидаги

Ҳиндистон, Эрон, Ҳиндихитой ҳудудларини эгаллаши ёки бу ҳудудлардаги давлатларнинг бетерафлигини таъминлаши, яъни уларни атлантизм назорати остидан чиқариши лозим эди. Бошқача айтганда, янги Евроосиёдаги биполяризм бутунлай бошқа мафкуравий омилларга асосланиши ва ўзгача услубларга таяниши зарурдир.

Бу янги биполяризм назарияси неоевроосиёчилик лойиҳаларида етарлича ривожланган бўлиб, Европа ва Учинчи дунё барча нонконформистик геосиёсий назарияларнинг илмий-назарий асосидир. Худди heartland объектив талассократияга планетар муқобил плацдармининг ягона нуқтаси бўлганидек, неоевроосиёчилик ҳам планетар стратегияларни яхлит қаторини яратиш учун ягона назарий платформа бўла олади. Ушбу планетар стратегиялар атлантизмнинг жаҳондаги устунлигини ва унинг цивилизацион қадриятлар тизими – бозор, либерал-демократия, дунёвий маданият, индивидуализмдаги меъёрдан чиқишларни инкор этади.

Шу ўринда рус геосиёсатчиси К.Э.Сорокиннинг Евроосиёнинг геосиёсий стратегик истиқболи хусусидаги қарашларини таҳлил этиш муҳим аҳамиятга эгадир. Сорокин Константин Эдуардович - рус геосиёсатчиси ва тарихчиси, 1959 йилда Москва шаҳрида туғилган. 1981 йилда МГИМОнинг журналистика факультетини тугатган. АҚШ ва Канада институтида аспирантурасида ўқиб номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган.

1993-1994 йилларда К.Э.Сорокин Стэнфорд университетининг Хавфсизлик муаммоларини ўрганиш марказида (АҚШ, Калифорния) ишлаган. Ушбу марказдаги фаолияти натижасида унинг “Тез ўзгарувчан дунёда Россиянинг яшаб қолиши” номли асари ёзилган.

Ҳозирги вақтда К.Э.Сорокин РФА Европа Институтининг геосиёсий тадқиқотлар Маркази директори лавозимида ишлаб келмоқда. Унинг қатор мақолалари Россия илмий матбуотида, Англия, Германия, АҚШ ва бошқа мамлакатлар журналларида чоп этилган.

Россияда унинг “Замонавий геосиёсат ва Россиянинг геостратегияси” ва “Миллий манфаат” номли икки китоби нашр этилган. Биринчи китобда у нафақат геосиёсат фанининг ривожланиш тарихи тўғрисида, “дунёнинг геосиёсий манзараси” тушунчаси ҳақида ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Сорокин шаклланаётган янги геосиёсий даврни тавсифлаш ва дунёнинг геосиёсий моделига таянган ҳолда Россиянинг ўрни, унинг миллий геостратегияси ҳамда уни амалга ошириш йўналишларини аниқлашга ҳаракат қилади.

К.Э.Сорокин замонавий геосиёсатнинг тўрт устувор йўналишига эътибор қаратади.

Биринчидан, турли манфаатлар тўқнашуви жараёнида иқтисодий низоларнинг кескинлашуви натижасида иқтисодий омил аҳамиятининг ортиб бориши ҳақида сўз юритади. Иккинчидан, ҳарбий-техникавий, инфорацион, илмий, ижтимоий-сиёсий

билимлар ҳолати, аҳолининг маданий-таълим салоҳияти, мамлакат сиёсий тизимининг самарадорлиги, жаҳон динларининг таъсири каби омиллар ҳам алоҳида эътиборга олиниши зарурлигини уқтиради. Учинчидан, геосиёсатни давр талабига мослаштириш учун ўз аҳамиятини йўқотган омилларни аниқлаб олиш.

К.Э.Сорокиннинг фикрига кўра, геосиёсатни замонавийлаштиришда баъзи атама ва тушунчаларга аниқлик киритиш ва янгилаш, биринчи галда, миллий манфаатлар” ва “давлат манфаатлари” каби асосий категорияларнинг моҳиятини ойдинлаштириш лозим. У миллий “манфаатлар ягоналиги” концепциясининг эскирганини қуйидаги сабаблар билан изоҳлайди:

- ҳар бир миллат ичида манфаатлар бирлиги мавжуд эмаслиги, улар “юқори”лар ва “қуйи”лар манфаатларига бўлиниши. Шу билан бирга, миллат ичида минтақавий (ҳудудий) манфаатлар ҳам мавжуд бўлиши;

- Этник ҳамда миллатлараро низолар асрида миллатлар манфаатларини эътиборга олиш мумкин эмаслиги;

- Миллатнинг бир қисми мамлакат ташқарисида истиқомат қилиши.

Ана шу омилларни инобатга олиб К.Э.Сорокин “миллий манфаатлар” категориясини “давлат манфаатлари” тушунчаси билан алмаштиришни таклиф этади.

Олимнинг фикрича, геосиёсатнинг аниқлик киритилиши лозим бўлган яна бир нуқтаси - бу давлатларнинг куч-қудратида эканлигини таъкидлаш билан боғлиқ. Бу ўринда у мамлакат ҳудуди, ландшафти, иқлими, жойлашуви ва чегаралари, денгизга чиқиш йўллариининг мавжудлиги, табиий-қазилма бойликларга эгалиги, транспорт ва электрон-коммуникация алоқалар тизимининг тараққиёти, ҳарбий-техникавий салоҳияти, қишлоқ хўжалиги ва аҳолисининг сони ҳамда сифати, миллий тузилиши ва таълим даражаси, армиянинг қуролланиш ҳолати, ҳарбий тайёргарлиги, диний ҳолати, сиёсий тизим самарадорлиги, элитанинг сифати каби омилларни ўз ичига олган янги тизимни ишлаб чиқади.

Тўртинчидан, Сорокин геосиёсатнинг энг муҳим категорияларидан бири - “экспансия” (“тажовуз”) эканига эътибор қаратади ҳамда унга муайян аниқлик киритиш лозимлигини таъкидлайди. Чунки мумтоз геосиёсатда, ҳамкорлик ва барқарорликдан кўра низоли ҳолатлар (айниқса ҳарбий низолар) кўпроқ бўлгани шубҳасиздир. Бугунги кунда ҳам иқтисодий, информацион, маданий хуружлар тобора авж олаётганлигини таъкидлашга тўлиқ асос бор.

К.Э.Сорокиннинг фикрича, геосиёсатнинг “кучлар мувозанати” концепциясини ҳам янгича талқин этишга зарурат бор. Бугунги кун нуқтаи назаридан нафақат мувозанат, балки уни ўрнатадиган омилларнинг фаоллигига боғлиқ бўлган динамик нисбат

сифатида талқин этилиши зарур. Бирор бир омилнинг ҳолатидаги ҳар қандай ўзгариш бутун геосиёсий манзарага ўзгартириш киритиши мумкин.

Қайд этилганидек, Сорокин қўллаган услуб ҳозирги даврнинг хусусиятлари, дунёдаги кучлар нисбати ва жойлашувини аниқлаш ҳамда шу асосда Россиянинг геосиёсий мақоми ва геостратегик имкониятларини таҳлил этиб, тегишли хулосалар чиқишдан иборат. У шаклланаётган даврни замонавий геосиёсат нуқтаи назаридан икки кутбликдан (биполярилик) полицентризмга ўтиш даври, деб таърифламоқда. Ўтиш жараёнининг хусусиятлари Варшава шартномаси ва СССРнинг парчаланиши билангина эмас, XX асрнинг эллигинчи йилларида дастлаб Европа Иқтисодий Тузилмасининг (ЕИТ) босқичма-босқич Европа Иттифоқига (ЕИ) айлангани билан боғлиқ. Бу ҳол Европа Кўмир ва пўлат бирлашмаси тузилган пайтдан бошланган жараёни тезлаштирди, холос. Шунингдек, Япониянинг мислсиз иқтисодий ривожланишини, ОПЕКнинг (Нефть экспорт қилувчи мамлакатлар Ташкилоти) ташкил этилиши ҳамда минтақавий интеграцияни ҳам назарда тутиш керак. Бу ўринда ўзаро боғлиқ икки жараёни ажратиб кўрсатмоқ зарур:

- етакчи давлатларнинг (СССР ва АҚШ) мунтазам кечган ҳарбий, сиёсий ва мафкуравий қарама-қаршилиқдан ҳолсизланиб бориши;
- уларнинг иттифоқчилари ва рақибларининг иқтисодий ва ҳарбий салоҳиятининг кучайиб бориши.

Шундай қилиб, замонавий дунёнинг энг муҳим хусусияти – унинг кўп кутбилиги ва кўпқатламлилигида намоён бўлади. Иккинчидан, ҳозирги даврда сайёрамизда юз бераётган низо ва можаровий ҳолатларга барҳам берилмаган. Агар умумбашарий можаронинг таҳликаси пасайган бўлса, геосиёсатнинг омиллари сонининг кўпайганини ҳисобга олиб, пастки даражадаги можаролар ҳақида ҳали бундай деб бўлмайди. Учинчидан, халқаро муносабатлар соҳасида кутилмаган бурилишлар умумий геосиёсий жараёнларнинг тезлашувига олиб келади. Тўртинчидан, нафақат икки кутб, балки турли куч ва марказлар ўртасида яқинлашиш ва узоқлашиш асносида турлича (жумладан кўп йўналишли) сиёсий уюшма ва бирлашмалар тузиш имконияти пайдо бўлмоқда. Бу эса “хартленд” дунёнинг қолган қисмига қаршилиги тўғрисидаги илгариги тасаввурларнинг чекланганидан далолат беради.

К.Сорокин бундай шароитда Россиянинг геосиёсий мақомини “трансмintaқавий давлат”, деб белгилайди. Чунки у дунёнинг икки қитъасида жойлашган бўлиб, бир нечта геосиёсий минтақаларга чиқиш имкониятига эга бўлган давлатдир. Ҳатто Россия анъанавий геосиёсий кадриятлар (худуд, ресурслар) замонавий курул-яроғ ва ишлаб чиқариш соҳасидаги ютуқларга таянган ҳолда аввалги куч-қудрати глобал мақомини тиклаш имконияти мавжуд.

Россиянинг миллий стратегияси ҳақида гапирганда, К.Э.Сорокин учта эҳтимолий вариантни таклиф этади: экспансионистик, ён бериш ва позицион стратегиялар. Олим фикрича, позицион миллий стратегия ҳозирги Россиянинг мамлакат геосиёсий хусусиятларини сақлаб қолишга хизмат қилади. Россия миллий стратегиясининг бош мақсади – аввало миллий манфаатларини таъминлаш ва барча буюк давлатлардан мувозанатни тенг узокликда сақлашга қаратилаган.

К.Сорокиннинг назарида, бундай стратегия жаҳон сиёсатига таъсир этишнинг барча мавжуд воситаларидан самарали фойдаланиш; алоҳида геосиёсий қутбларнинг кучайиб кетишига йўл қўймаслик; етакчи давлатлар ва улар бошқараётган коалициялар ўртасидаги зиддиятларига аралашишни назарда тутати. К.Сорокин яқин, ўрта (Варшава шартномасининг собиқ мамлакатлари ва Марказий ва Шарқий Европанинг бошқа давлатлари) ва узок хориждаги ташқи сиёсий фаолиятни Россия геосиёсатининг бош йўналиши бўлиши зарур, деб ҳисоблайди.

Евроосиёнинг геосиёсий истиқболи хусусида украин олимларидан В.А.Дергачевнинг фикрларини таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир. Владимир Александрович Дергачев – замонавий украин геосиёсатчиси ва геостратег олими. Москва Давлат университетида олий маълумот олгач, шу даргоҳда номзодлик (Иттифоқ ва Хитой Ҳамкорлиги мавзусида) ҳамда докторлик (Дунё океани қирғоқ зоналари) ишларини ҳимоя қилган.

Ҳозирги вақтда Киевда истиқомат қилади ва Геостратегия технологиялари Институтига раҳбарлик қилади. Ушбу институт геосиёсат, этно-сиёсат ва геоиктисодиёт соҳаларига оид таҳлилий ҳисоботлар тайёрлайди, шу билан бирга, тадбиркорлар ва сиёсатчиларга маслаҳат бериш, ижтимоий-иктисодий ва инвестицион дастурлар тайёрлаш, ҳудудлар ривожининг башорати ва сценарийсини тузиш, долзарб муаммолар ҳақида жойларда маърузалар ташкил этиш ва турли лойиҳалар бўйича илмий изланишлар олиб боради.

В.А.Дергачев 500 дан ортиқ илмий публицистик ишлар муаллифи. У ўз тадқиқотларида иқтисодий, ижтимоий-маданий ва табиий алоқа зоналари ҳақида концепцияни ёқлаб чиққан. Айни вақтда унинг раҳбарлиги чегаралар боғлиқлиги назарияси ишлаб чиқилмоқда.

В.А.Дергачевнинг 2000 йилда чоп этилган “Геосиёсат” асарида Хитойнинг тарихи ва бугунги геосиёсий ҳолати таҳлил этилган. Унда Хитой геосиёсати ва геостратегиясининг ўзига хос жиҳати – қитъавий Хитой, Гонконг, Макао ва Тайванни бирлаштирган “бир давлат – икки тузум” тамойилининг моҳияти, Россия билан муносабатлари ривож ва бошқа масалалар кўриб чиқилган. Муаллифнинг таъкидлашича,

Хитойда ўрта асрлардаёқ маъмурий-худудий бошқаришда асос бўладиган “марказ” (ички), “оралик” (периферия) ва “ташқи” (чегаравий) каби тушунчалар мавжуд бўлган. Эрамиздан аввалги VI асрдаёқ Хитой геосиёсатида этномарказлаштириш ва яккаланиш тамойилларига асосланган Конфуций концепцияси устунлик қилган. Унга кўра, марказда жойлашган империя чекка ҳудуддаги варварлардан ҳимояланиш мақсадида ўзини яккалаш кўзда тутилган. Агар варварлар билан урушмасликнинг иложи бўлмаса, улар билан бошқа варварлар ёрдамида курашиш афзал ҳисобланган. Буюк Хитой девори бундай геосиёсатнинг тимсоли бўлиб хизмат қилган. Мавжуд геосиёсий мактаблар эса ташқи дунё билан очик сиёсат юритиш, империя учун фойдали бўлган иқтисодий алоқаларни ривожлантириш тарафдори бўлган. Хитой учун очиклик сиёсати қанчалик самарали эканини Буюк Ипак Йўли яққол намоён қилган ва бу очиклик ўтган асрнинг иккинчи ярмига қадар, яъни Хитойда яккаланиш сиёсати даврининг бошланишига қадар давом этган.

Бугунги кунда европаликлар томонидан Хитойнинг денгиз ҳудудларини эгаллаш ва уни “очик эшиклар” сиёсати юритишга мажбур этишнинг 160 йил давом этган даври поёнига етмоқда. Ўтган асрнинг охирида Гонконг ва Макао Хитой тасарруфига ўтди. Тайваннинг “main land”га қўшилиши масаласи ҳам кун тартибига киритилган⁴². Бугунги Хитой геосиёсати мамлакатнинг изчил иқтисодий ривожланиш, социалистик режали иқтисодиётдан эркин бозор муносабатларига ўтишига қаратилган. Хитой геоиқтисодий стратегияси Ден Сяопин томонидан ишлаб чиқилган “Ёлғизлик уруғини сочсанг - қашшоқлик ўрасан” мазмунидаги қоидага таянади. Бироқ Хитой иқтисодиётидаги очиклик, жамиятни эркинлаштириш борасидаги ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Биринчи босқичда иқтисодий жиҳатдан тараққий топган ҳудудларга яқин бўлган, яъни денгизга ёки Японияга бевосита чиқиш, “Осиё аждарҳолари” (Жанубий Корея, Сингапур ва бошқалар) билан ҳамкорлик ўрнатиш имконига эга бўлган (Гонконг, Макао, Тайвань каби) энг истиқболли минтақаларда бутун мамлакат учун катализатор вазифасини ўтдиган махсус иқтисодий зоналар (МИЗ) ташкил этилди. XXI аср бошларига келиб, мамлакатнинг барча қирғоқ ҳудудлари иқтисодий очиклик мақомига эга бўлди ва бу амалиёт мамлакат ички ҳудудларини ҳам қамраб ола бошлади. Натижада XX аср сўнгида Хитой хорижий сармояни жалб этиш бўйича дунёда АҚШдан кейинги иккинчи ўринга чиқиб олди.

Табиийки, иқтисодий қудратини ошириб бораётган Хитой Осиёда ўзининг геосиёсий таъсир доирасини ҳам кенгайтиришга интилмоқда. Хитой олиб бораётган

⁴² “Main land” ибораси “асосий ер”, яъни Хитойнинг асосий ҳудуди маъносини англатиб хитойликлар томонидан қўлланилади.

умумий геостратегик босим Жануби-Шарқий, Шимоли-Шарқий, Шимоли-Ғарбий йўналишларда амалга оширилмоқда. Хитойнинг Жануби-Шарқий йўналишдаги геостратегиясининг мақсади-Таиланд, Сингапур, Малайзия ва Индонезия мамлакатлари ҳамда Молук қўлтиғини ана шу ҳудудда яшаётган этник хитойлар (хуацяо) ҳамда ядровий ракеталар билан қуролланган ҳарбий денгиз ва ҳарбий стратегик кучлари ёрдамида назорат қилишдан иборат. Унинг Шимоли-Шарқий ва Шимоли-Ғарбий йўналишдаги геостратегияси Узоқ Шарқ ва Марказий Осиёда Россия манфаатлари билан кесишади. В.Дергачев фикрига кўра, Россия ва Хитойнинг келажаги очик иқтисодиёт ва савдони ривожлантиришга таяниши, улкан Буюк Евроосиё даштини ҳамкорликда ўзлаштириш, мингйиллик арафасида ўзаро муносабатларни мустаҳкамлаш асосида амалга оширилиши керак⁴³.

Евроосиёнинг геостратегик истиқболини Россия геосиёсий мавқеининг пасайиши орқали изоҳлаган олимлардан бири Э.А.Поздняковдир. Эльгиз Абдулович Поздняков – Россиялик таниқли геосиёсатчи, фалсафа фанлари доктори, профессор, Россия Фанлар Академиясининг академиги. У Россияда биринчилардан бўлиб миллий манфаатлар концепциясини шакллантириш ва амалий геосиёсатда унга таяниш зарурлигини англаб етган. 1994 йили унинг “Миллат, миллатчилик ва миллий манфаатлар” асари чоп этилади. Бундан ташқари; у “Сиёсат фалсафаси”, “Россиядаги геосиёсий инқироз” ва бошқа асарлар муаллифи сифатида ҳам танилган. Унинг нуқтаи назарига кўра, миллий манфаатлар давлатдан ажралмас ва моҳияти жиҳатидан давлат манфаатлари билан муштаракдир. Канчалик баҳсли бўлмасин, бундай ёндашувнинг илгари сурлишига етарлича асос бор⁴⁴. Жаҳон сиёсатида бошқа нодавлат субъектларининг халқаро майдонга чиқишига қарамасдан, давлат халқаро муносабатларнинг асосий субъекти ва ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб қолмоқда. БМТ, минтақавий ташкилотлар, ҳарбий блокларда ҳам сиёсатни давлат делегациялари “амалга оширади”, музокаралар эса давлат вакиллари томонидан олиб борилади.

Э.А.Поздняков америка сиёсатчиси Ганс Моргентау томонидан яратилган доимий ва вақтинчалик манфаатлар назариясига таяниб миллий-давлат манфаатлари концепциясини илгари суради. Унга мувофиқ, фуқароларнинг шахсий манфаатлари давлатнинг умумий мақсадлари билан уйғун ҳолда шаклланиб икки даражали тизимга эга.

⁴³ Дергачев В.А. Геополитика. -Киев, 2000, 200-210-бетлар.

⁴⁴ Хусусан, Э.Поздняков жаҳон сиёсатида янги субъектларнинг пайдо бўлиши натижасида давлатнинг ташқи сиёсатдаги роли пасаяётганини.трансмиллий корпорациялар, ҳарбий блоклар, минтақавий ташкилотлар, халқаро нодавлат ассоциациялари ва бошқа янги субъектларнинг пайдо бўлиши ва таъсирининг кучайиши билан изоҳлайди натижасида давлатнинг ташқи сиёсатдаги роли пасаяётганини.

Унинг биринчи даражасида асосий ташқи сиёсий манфаатлар, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, миллий-тарихий ва маданий бирлик сифатидаги давлат манфаатлари камраб олинган. Иккинчи даража давлатнинг халқаро майдондаги иккинчи даражали манфаатларни ифодалайди.

1995 йили Э.А.Поздняков Россияда биринчилардан бўлиб миллий-давлат манфаатлари концепциясини ўз ичига олган Геосиёсат асарини нашр этади. Ушбу китобда геосиёсатнинг шаклланиш тарихи ва ривожланиши тўғрисида қисқа маълумот бериб, уни геосиёсий жараёнларда муҳит омилнинг аҳамияти ва давлатнинг ҳарбий-сиёсий, иқтисодий ҳамда экологик хавфсизлигига таъсирини ўрганувчи фан сифатида таърифлайди. Шу йўсинда у давлат хавфсизлигини геосиёсатнинг асосий категорияси деб ҳисоблайди. Э.А.Поздняковнинг фикрича, ҳар бир давлатнинг ташқи сиёсий фаолияти негизини учта етакчи омил: геосиёсат, миллий манфаатлар ва давлат хавфсизлиги ташкил қилади. Ҳар учала омилнинг уйғунлигига эришиш учун кучларни мувозанатга келтирувчи ҳаракатлардан фойдаланиш лозим. Айнан кучлар мувозанати ва ўзгаришлар ҳисоби халқаро алоқалар тизимига ҳаққоний баҳо бериш ҳамда истиқболни белгилашга имкон яратади. Айниқса, ҳозирги вақтда барча тизимлар ҳаракатга келган ўтиш даврида алоҳида аҳамият касб этади.

Евроосиёнинг геостратегик мувозанати борасида муҳим илмий ва амалий фаолият олиб борган ҳарбий геосиёсатчилардан бири Л. Г.Ивашовдир. 1943 йилда Қирғизистонда таваллуд топган генерал Ивашов ҳарбий стратег, геостратег ва геосиёсатчи олим ҳисобланади. У Тошкент умумқўшин Олий мактаби ва Фрунза номидаги Ҳарбий Академияни тамомлаган. Хизматни Туркистон, Прикарпат, Москва ҳарбий округлари, Германия Мудофаа Вазирлиги марказий аппаратида ўтаган. Вазирликда ишлаётган вақтда янги қурол аслаҳалар ва ҳарбий техникани (жумладан, космик) Совет Иттифоқи қуролли кучларида қўллаш жараёнида фаол иштирок этган. 1987-1992 йилларда Л.Ивашов Совет Иттифоқи Мудофаа Вазирлиги Бош бошқармаси раҳбари лавозимида ишлаган пайтда ҳарбий қонунчиликни ишлаб чиқишга бошчилик қилган. Шўро тизими тарқалгач, МДХ давлатлари ҳарбийлари ўртасида яқин ҳамкорликни йўлга қўйиш ташаббуси билан чиқди ва МДХ давлатлари ўртасида имзоланган жамоавий шартнома муаллифига айланди. Югаславияга қарши НАТО ҳарбийлари ҳужуми, НАТОнинг Шарқ мамлакатлари томон ёйлишига биринчилардан бўлиб қарши чиққан Л.Ивашов 1992-2002 йилларда Россия Федерацияси Мудофаа Вазирлигининг Халқаро ҳарбий ҳамкорлик бош бошқармаси бошлиғи лавозимида ишлади. Ҳарбий хизматни ҳарбий дипломатик фаолият билан уйғун ҳолда олиб борган Л. Ивашовнинг 400 дан ортиқ илмий ишлари нашр этилган. У тарих

фанлари доктори, прафессор, Россия Геосиёсат муаммолари академиясининг вице-президенти, қатор халқаро ташкилотларнинг ҳақиқий аъзоси.

Кўпгина илмий ишлари қаторида Л.Ивашовнинг 2000 йилда ёзилган “Россия ва дунё янги минг йилликда” асарида Ғарб ва Россия ўртасидаги муносабатларни аниқ, лўнда таҳлил этиб берилган. Муаллиф, бугунги сиёсат ва геосиёсат майдонида Россиянинг мавқеи, миллий хавфсизлик тизими ва қўшни давлатлар билан ҳамкорлик анъанасини давом эттириш, замонавий геостратегия шароитидаги ижобий ва салбий жиҳатларни изчил тадқиқ этган. Асарнинг “Россия ва Ғарб: геосиёсий рефлексия” номли биринчи боби, “Янги воқелик ва янги дунё геосиёсий модели” иккинчи бобида Россиянинг геосиёсий даъватларга нисбатан муносабати, шарқу-ғарбга йўналтирилган жўғрофий шароит, мувозанатсиз геосиёсий зоналарга денгиз орқали чиқиш масалалари хусусида атрофлича фикр юритилган. Унинг фикрича, мамлакатнинг ҳаддан зиёд ҳарбий соҳага урғу бериши уни учинчи даражали давлатлар қаторига тушириб қўйган. Илгари Россия ва Ғарб ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашуви – глобал империяларнинг (АҚШ, Хитой, Германия, Буюк Британия) тажовузига қаршилик қилишга қодир бўлгани билан изоҳланади. Ҳозирги даврда эса вазият ўзгача тус олган. Шу ўринда Ивашов “дунёнинг янги геосиёсий модели”ни қўйидагича талқин этади:

- Европа мамлакатларининг ягона, тизимга бирикиши контингентда кучлар тенглиги ва ҳудудларнинг ўзаро бўлиниб олинишига асос бўлди;

- Илгари бир тизимга бирлашиш асосан урушлар орқали амалга оширилган бўлса, эндиликда ноҳарбий воситалар, масалан, иқтисодий интеграция етакчи омилга айланди;

- Шўро давлатининг парчаланиши дунё ҳамжамиятида АҚШнинг молиявий-иқтисодий, ахборот-технологик, ҳарбий-сиёсий мавқеини мустаҳкамлади. Аммо АҚШнинг захиралари ва имкониятлари чеклангани боис келажакда иккинчи кутб кучларининг мавқеи ошади. Масалан, Хитойнинг дунё миқёсидаги етакчи ўринга чиқиб олиш эҳтимоли катта. Хуллас, замонавий дунёнинг геосиёсий модели бир қолипга сиғмайдиган барқарорликка асосланади.

- Асарнинг “Россия миллий хавфсизлигининг геосиёсий аспекти” бобида Л.Ивашов рус давлати геосиёсатининг ижтимоий этник ва маънавий ахлоқий омилларига алоҳида этибор қаратади:

Унинг фикрича, Россия геомаконидаги асосий марказ - Москва улкан геосиёсий ўзгаришлар палласида мамлакатнинг маънавий етакчиси даражасига кўтарила олмаяпти. Алоҳида иқтисодий аҳамиятга эга бўлган ҳудудлар – Санкт-Петербург, Ростов, Новосибирск ғарбий ҳудудлар ҳисобига заифлашиб бормоқда. Нафақат Россиянинг, балки

Евроосиёнинг алоҳида ҳудуди саналган Москва, Урал ва Ғарбий Сибирьнинг геосиёсий мавқеи пасаймоқда. Шу боис Л.Ивашов Х.Маккиндернинг машҳур формуласини қуйидагича ўзгартиради: “Евроосиёнинг ўрта минтақасида барқарорликни таъминлаш дунё бўйича барқарорликни таъминлаш демакдир”.

Совет Иттифоқи, тарқалгач, Россия Қора денгиздаги Одесса, Николаев, Херсон, Усть-Дунай, Жануб, Ялта, Феодосия, Потти, Батуми, Балтикадаги Таллин, Рига, Вентспил, Клайпеда, Лиена сингари портлардан маҳрум бўлди. Калининграддаги порт ва ҳарбий-денгиз базаси Қора денгиздаги Севастопол базасидан узоклаша бошлади. Каспий ва каспийбўйи, Балтика ва Қора денгизга хориж сармояси, кириб кела бошлади. Л.Ивашов ҳулосасига кўра, агар Россия бу ҳудудларда хорижий инвестициялар оқимини чекламаса, Кавказ ва Ўрта Осиёнинг бошқа давлатлар таъсир доирасига тушиб қолишига кенг йўл очиб беради. Шу боис Л.Ивашов собиқ Иттифок давлатлари билан алоқаларни мустаҳкамлаш зарур деб ҳисоблайди. Акс ҳолда Болтиқбўйи, Украина ва Молдавия ғарб давлатлари, Кавказorti ва Марказий Осиё Туркия таъсир доирасига тушиши мумкин.

Л.Ивашовнинг фикрларидан кўриниб турганидек, Россиянинг Евроосиёдаги асосий вазифаси унинг атрофидаги минтақа давлатлари билан ҳисоблашиш, улар билан алоқаларни мустаҳкамлашдан иборат. Бундай сиёсатнинг Марказий Осиё учун ижобий жиҳати шундаки, у Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатиш мақсадида собиқ Иттифок давлатлари билан яқин ҳамкорлик муносабатларини ўрнатишига хизмат қилади; унинг хатарли жиҳати шундан иборатки, масалан, ушбу республикаларда хориж таъсири кучайиб кетган тақдирда (бу ҳол албатта Россиянинг миллий манфаатларига зид келади), Россия турли кескин чора ва усуллар билан бунга тўсқинлик қилиш аниқ.

Шундай қилиб, Россиянинг иқтисодий қудрати юксалгани сари ҳам ташқи дунёнинг, ҳам МДХ давлатларининг у билан ҳисоблашишга ва ўзаро фойдали ҳамкорлик қилишга ундайди. Бу Марказий Осиё, хусусан, бу минтақадаги етакчи давлат-Ўзбекистон учун ҳам хавфсизлик, ҳам иқтисодий манфаат нуқтаи назаридан фойдалидир.

Евроосиёнинг геостратегик мувозанати борасида ўзига хос илмий фаолият олиб борган, прагматик сиёсат тарафдори бўлган олимлардан яна бири- россиялик геосиёсатчи К.С.Гаджиевдир. Камалудин Серажудинович Гаджиев – таниқли россиялик тарихчи, сиёсатшунос ва геосиёсатчи. Тарих фанлари доктори, профессор. Москва Давлат ва Халқаро Муносабатлар Институтида дарс беради (МГИМО). К.С.Гаджиев янги ва энг янги тарих, тарих ва халқаро муносабатлар социологияси, халқаро ҳуқуқ, сиёсий социология ва сиёсий маданият, геосиёсат ва глобалистика масалалари бўйича кўплаб илмий ишлар муаллифидир. Унга тегишли 1990 йилларда чоп этилган “Сиёсий фанлар” китоб замонавий Россиясида сиёсатшунослик йўналиши бўйича яратилган илк ўқув

қўлланмалардан ҳисобланади. Шунингдек, у 2001 йилда нашр этилган “Европа мамлакатлари ва Американинг янги ва энг янги тарихи” қўлланмасининг ҳаммуаллифидир.

“Геосиёсатга кириш” китобининг сўз бошисида у XIX аср геосиёсатининг қатор хусусиятларини таъкидлаб ўтади. “Эски” геосиёсат евромарказлашган дунё ҳукмронлиги даврида ва унинг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган. У халқаро муносабатларнинг Вестфал тизими инфратузулмасига асосланган эди. Йигирманчи аср ушбу дунё тартибига жиддий ўзгартиришлар киритди. Ундаги асосий ўзгаришлар қуйидагилардир:

- илм-фан, техника ва технология тараққиёти, илмий-техникавий ҳамда информацион-телекоммуникацион инқилоби рўй берди;
- Бозор иқтисодиёти ва либерал демократия жадал ривожланмоқда, миллатлар ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тамойилларини тан олаётган давлатлар сони кўпайиб бормоқда,
- XX аср “ғоялар ва миллатчилик амалиёти” тантана қилган аср бўлди ва бу ҳол колониал ва давлат империяларининг парчаланишида намоён бўлди,
- XX аср инсоният бешига мислсиз азоб-уқубат ва кўплаб толфатлар келтирган жаҳон урушлари, оммавий қирғин қуроллариининг яратилиши, золим мустабид тизимлар асри сифатида тарихда муҳрланиб қолди.
- XX аср барча давлатларнинг кучи ва таъсиридан қатъий назар, жаҳон сиёсатига жалб этилиши билан ажралиб туради.

Ана шу мулоҳазаларга таяниб, К.С. Гаджиев қуйидаги хулосага келади: “Ҳозирги даврда дунё воқелиги шу қадар кескин ўзгардики, уни ўзга даврларда ишлаб чиқилган услублар таҳлил этиши мумкин эмас. Мазкур воқеликни теран ва изчил тадқиқ этиш учун қўланаётган услублар, воситалар, тушунча ва категорияларини ўзгартириш талаб этилади”.

У замонавий геосиёсатни сиёсий фанларнинг алоҳида қисмини ташкил этувчи мустақил фан деб ҳисоблайди. Геосиёсат тарихий фанлар (ташқи сиёсат, дипломатия, халқаро муносабатлар тарихи), ҳуқуқшунослик (хусусан, халқаро ҳуқуқ), социология (халқаро муносабатлар), фалсафа билан муносабатга киришиб, фанлар тизимида маълум ўрин эгаллайди. Шу билан бирга, у ўзига хос тадқиқот предметиға эга.

Евроосиёдаги стратегик вазиятга Россиялик Вадим Леонидович Цымбурский ўзига хос тарзда, унга Россиянинг ўрни ва мавқеи нуқтаи-назаридан жавоб излашга ҳаракат қилади. Шу нуқтаи-назардан унинг илмий фаолияти ва ғояларига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир. Вадим Леонидович Цымбурский - замонавий рус геосиёсатчиси,

филология фанлари номзоди, РФА Фалсафа институти катта илмий ходими. Унда XX аср охиридаги рус геосиёсатининг коди, янги асрдаги мавқеи кўрсатилади. Янги даврни “орол” деб номлаган В.Цымбурский Х.Маккиндер “Хартленд”и изидан бормайди. В.Цымбурскийнинг “Россия ороли” – алоҳида олинган, Балтика ва Шарқий Европа мамлакатларидан катта шиддат билан ўтган, океан ўртасидаги маскан. Россия уч хусусияти билан геосиёсат объекти саналади: аввало, узоқ тарихга эга бўлган, Европа ва Хитой кенгликларини боғлаб турган, роман-герман этно-цивилизацияси асносидаги рус этноси; иккинчидан, Сибир ва Узоқ Шарқда ўзлаштирилмаган ҳудудларнинг кўплиги; учинчидан, романо-герман Европасидан ҳудудий бўлиниш. Айни шу жиҳат, яъни, Болтиқбўйи, Польша, Венгрия ва Чехия каби Ғарб цивилизацияси марказидан алоҳидалик рус тарихида алоҳида ўрин эгаллаган. Буни Х.Маккиндер хартлендидаги жуғрофий асос, Евроосиёликлар талқин этган маданий-ҳудудий умумийлик қонунлари асосидаги (империк тафаккур, империалистик сиёсий қурилиш ва ҳоказо) ривожланиш билан қиёслаб бўлмайди.

“Россия ороли”, “Рус геосиёсатининг истиқболлари” асари унинг номини дунёга танитди. Ушбу асарларда XX аср охиридаги рус геосиёсатининг йўналиши, янги асрдаги мавқеи кўрсатилади. Янги даврни “орол” деб номлаган В. Цымбурский Х. Маккиндернинг “Хартланд”и изидан бормайди. В.Цымбурскийнинг “орол”-Балтика ва Шарқий Европа мамлакатларидан катта шиддат билан ўтган океан ўртасидаги алоҳида маскан. Россия уч хусусияти билан геосиёсат объекти саналади: биринчидан, узоқ тарихга эга бўлган, Европа ва Хитой кенгликларини туташтирган, роман-герман этно- цивилизацияси асносида вужудга келган рус этноси; иккинчидан, Сибир ва Узоқ Шарқда ўзлаштирилмаган ҳудудларнинг кўплиги; учинчидан, романо-герман Европасидан ҳудудий бўлиниш. Айни шу жиҳат яъни Болтиқбўйи, Полша, Венгрия ва Чехия каби Ғарб цивилизацияси марказидан ажралиб туриши рус тарихида алоҳида ўрин эгаллаган. Буни Х.Маккиндер хартлендидаги жуғрофий асос евроосиёликлар талқин этган маданий-ҳудудий умумийлик қонунлари асосидаги (империк тафаккур, империалистик сиёсий қурилиш ва ҳоказо) ривожланиш билан қиёслаб бўлмайди.

В.Цымбурский учун “Россия ороли” шунчаки геосиёсий бир хилликка интилиш эмас, балки Россиянинг ҳозирги ҳолати ва геосиёсий мавқеи, Ғарб ва қўшни давлатлар билан ўзаро муносабатларини ўзида ифодаловчи концепциядир. Россия учун орол геосиёсати аввало буюк давлатчилик доктринасини қайта кўриб чиқишни тақозо қилади. Тўғрироғи, янги геосиёсат ички, ҳудудий такомилга асосланиши зарур эди. В.Цымбурскийнинг фикрича, Россия геосиёсати глобал омилларни ички, ҳудудий, рус федерализминини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган устувор омилларга алмаштириши

зарур. Чунки большевистик давлатчилик тугатилиши билан Россия тарихидаги 280 йиллик буюк империячилик даврига ҳам якун ясади.

“Россия ороли”нинг ўзига хослиги ва Европа “илдиз”ларидан айрича такомилги ғоясини Цымбурский “Буюк Лимитроф (кентлик) оркасидаги Ер” (“Россия Евроосиё”дан Евроосиёдаги Россия) асарида ифодалаб, Евроосиё назарияси танқиди, маданий айнанлик, маданий-цивилизациядаги тафовутлар, тарихий ва геосиёсий вазиятларни атрофлича ўрганади. В.Цымбурский “Буюк Россия ороли. Рус маданияти томон” асарида рус дунёси, унинг алоҳида орол сифатидаги хусусиятлари, маданий-тарихий такомилгидаги жиҳатларни чуқур тадқиқ қилади.

- Дунё колониал давлатлар томонидан бўлиб олинган, унинг геосиёсий ҳолати ҳам ўзгарди. “Геосиёсат дунёни англаш фани сифатида” мақоласида муаллиф муқобил концепциялар, жумладан, “улкан кенгликлар” (Ф.Лист), “панидат” (К.Хаусхофер), “Тарихнинг геоўғрофий уяси” (Х.Маккиндер) кабиларни атрофлича таҳлил этади. Айниқса, геосиёсатдаги ушбу учта асосий категория: Немис классик геосиёсатининг “катта кўлам”и (Crossraum); Ҳаётий кенглик (Lebensraum); Қуруқлик ва Денгиз муносабатларига алоҳида эътибор қаратади.

Унинг фикрича, сиёсий ва ўғрофий хусусиятлар миллий давлатни ривожлантириш ёки “катта кенглик”ларни ўзлаштириш хизмат қилиши мумкин.

Замонавий геосиёсат мумтоз даврга нисбатан қулайроқ шароитларда ривожланмоқда. Бир тарафдан, “ёпиқ ойкуменлар”, яъни миллий давлатлар ўртасида дунёнинг бўлиниши, иккинчи тарафдан, очиқ, “музлатилмаган” дунёга интилиш кучайди. Атлантиканинг икки томонида “йирик кўлам”-НАТО, ЕИ ва НАФТА, Тинч океани зонасида Америка-Япония ҳамкорлигига асосланган ҳамжамият ташкил этилди. Булар замонавий дунёнинг “ёпилиши”, ажратилишига имкон бермайди ва бу ҳолат мумтоз геосиёсатда учрамайди.

Мақола сўнгида В.Цымбурский геосиёсат ва сиёсатшунослик мутаносиблиги масаласига ойдинлик киритади. У геосиёсатни қатъий илмий назария деб ҳисобламайди ва уни сиёсатшунослик таркибидаги бўлим сифати талқин этади. Бу бўлимни у метагеосиёсат ёки геосиёсатшунослик деб атайди. Муаллифнинг фикрича ўз илмий услуб ва назарияси, илмий аппарати билан геосиёсат сиёсатшуносликни бойитиши мумкин.

Евроосиёчилик ғоясини “неоевроосиёчилик” тарзида ривожлантирган ва бу борада салмоқли илмий натижаларни қўлга киритган рус олими А.Г.Дугиндир. Александр Гельевич Дугин 1962 йилда Москва шаҳрида ҳарбий оиласида туғилган. Университетни битиргач (1988-1991 й.) “ЭОН” нашр марказида муҳаррир ва бош муҳаррир, “Милый Ангел” (1990 й.) альманахи, “Элементы” (1991 й.) журналида бош муҳаррир, FINIS

MUNDI радиоэшиттириши (1996-1997 й.) ҳамда “Геополитическое обозрение” эшиттиришининг (1997-1999 й.) муаллифи ва бошловчиси. А.Г.Дугин 13 та йирик асар муаллифи бўлиб, улар асосан геосиёсат муаммоларига бағишланган. Жумладан, Россияда биринчи геосиёсат қўлланмаси ҳисобланган “Геосиёсат асослари” (1997), “Консерватив инкилоб” (1994), “Евроосиё мистериялари” (1996), “Бизнинг йўл” (1999), “Макон билан фикрлаш” (2000), “Евроосиёчилик асослари” (2002) каби асарлар шулар жумласидандир. Айрим китоблари Буюк Британия, Италия ва Испания сингари Европа мамлакатларида нашр этилган. Мақолалари “Известия”, “Российская газета”, “Литературная газета”, “Россия”, “Независимая газета”, “Евразийское обозрение”, “Консерватор” сингари газеталарда мунтазам чоп этилади. Аксилғарбчи, аксиллиберал, консерватор, ўнг миллатчи А.Дугин 1990 йилларда Россия ҳокимиятига нисбатан муҳолиф позицияда турган. 2000 йилдан кейин эса ўзининг кескин радикал позициясидан узоклашиб, центрист ва президент тарафдорлари қаторига қўшилган. 1998 йилдан бошлаб РФ Давлат Думаси раиси маслаҳатчиси лавозимини эгаллаган.

У неоевроосиёчилик ғоясига таянган сиёсий оқимга асос солган, шунингдек, етарли сиёсий мавқе қозона олмаган ва Думадаги партиялар сафига кира олмаган “Евроосиё” (2002 й.) партиясини ташкил этган. А.Дугиннинг фикрига кўра, 1980-йилларда коммунизмнинг инкирози, шўролар сиёсий тузумининг емирилиши ҳамда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий тузилиши тўғрисидаги ғарбона андозаларга жавоб бериш зарурати бу оқимнинг пайдо бўлишига тўртки берган.⁴⁵ Унинг асосий ижтимоий-фалсафий услуби тамаддуний ёндошув бўлиб, ўтган аср бошларидаги евроосиёчилик анъаналарининг издоши ва меросхўри ҳисобланади. Ўз асарларида А.Дугин немис консерватив инкилобчилари бўлмиш О.Шпенглер, В.Зомбарт, К.Шмитт, Э.Юнгер, Ф.Юнгер, Э.Никит, Европа анъаначилиги намоёндалари Р.Генон, Ю.Эволу, Т.Буркхарт, Ф.Шуон ва замонавий “янги сўл”лар Ж.-П. Сартр, Г.Дебор, М.Фуко, Ж.Делез, замонавий “янги ўнг”лар А. де Бенуа, Р.Стойкерс ва бошқаларга мурожаат этади.⁴⁶ Бу оқимларни радикализм бирлаштириб, ғарб жамиятини “сўл” позиция, тамаддуний ва миллатчилик руҳида танқид қилишга асосланган. Бу назарияларни бирлаштириб турган жиҳат – либерал сиёсий фалсафа ва бозор капитализмининг танқид қилиш ва мавжуд воқеликнинг асосини ташкил этган жараёнларга муқобил андоза топиш ва воқеалар оқимини бошқа тарафга ўзгартиришдан иборат.

А.Дугин капитализм ва коммунизм ўртасидаги қандайдир оралиқ тузумни яратиш ғояси билан машғул бўлади. Унинг фикрича бундай тузумни яратиш учун фақатгина

⁴⁵ Основы Евразийства. -М, 2002, 85-87- бетлар.

⁴⁶ Ўша жойда, 95-96-бетлар.

жозибадор мафкура эмас, балки кучли ижтимоий ҳаракат ҳам зарур. Либерал мафкура ва бозор кадриятларига асосланган денгиз давлатларига қарши туришга қодир бўлган бу куч битмас-туганмас захиралар ва улкан геосиёсий майдонга таяниши мумкин. Шу маънода, А.Дугин ўзининг европалик ҳамфикрлари билан яқинлашади, кейин эса евроосиёчилик фалсафасини ўзи яратган қоидалар асосида ривожлантиради. Неоевроосиёчиликнинг ижтимоий-фалсафий концепциясидаги муҳим жиҳат шундаки, у Евроосиё позициясидан туриб Европа ёки роман-герман маданиятини танқид қилиш эмас, балки англосаксон дунёсига, жумладан, АҚШни танқид қилишга йўналтирилган.

Ғарб - немис консерватив инқилоби руҳига монанд тажовузорлик, босқинчилик руҳидаги “атлантистлар” (АҚШ ва Буюк Британия) ва ҳамкорликка қодир бўлган бетараф континентал (роман-герман) Европадан иборат. Шу туфайли, мумтоз евроосиёчиликда қўлланилган агрессив, аксилевроосиёчилик руҳидаги “роман-герман дунёси” атамаси неоевроосиёчиликда қўлланмайди.

Ноевроосиёчилар “ривожланиш макони” концепциясини ривожлантиришга кўп эътибор қаратади. Бу эса ўз навбатида Россия тарихида Турон омилининг аҳамиятини тан олиш ва жўғрофий детерминизмга асосланишга олиб боради.

А.Дугин назарида Евроосиёчилик ҳаракатининг платформаси қуйидаги тушунчаларни ўз ичига олади:

- идеократия, давлат ва ҳар бир фуқаронинг олий руҳий мақсадга хизмат қилиш масъулиятидан иборат. Давлат аҳамиятига эга бўлган ушбу “олий руҳий мақсад” евроосиёчиликдир;

- евроосиёча табиий танланиш, Евроосиёга хос “табиий шарт-шароитлари”дан келиб чиқадиган ва жамоавий масъулият, холислик, ўзаро ёрдам, аскетизм, ирода, чидамлилиқ, бошлиқларга сўзсиз бўйсунуш сингари хусусиятларни ўз ичига олган ўзига хос ахлоқий меъёрлар талаб этадиган тушунчани англатади. Фақат ана шу хусусиятларгина евроосиёчиларга бутун евроосиё маконини эгаллашни якунига етказиш ва назорат ўрнатишни таъминлайди.

- демотия (ўзгача шароитларда шаклланган ғарбча, юнон-англия демократиясидан фаркли ўлароқ) “зарарли” либерал демократия меъёрларини кўчирмасдан, маҳаллий кенгашлар, ўз-ўзини бошқариш ва деҳқон уюшмалари воситасида ҳокимиятда иштирок этиш йўлидан бориши керак. Демотия иерархияни инкор этмасдан, “евроосиёдаги авторитаризм” билан уйғунлашиб кетади.

А.Дугин фикрига кўра, неоевроосиёчиликнинг сиёсий платформаси қуйидагиларда намоён бўлади:

- “евроосиёча табиий танланиш” ғояси В.Парето ва евроосиёчи анъаначилар, шунингдек, Р.Генон, Ю.Эвола, Л.Дюмон сингари тадқиқотчилар, ҳокимиятнинг православча талқини ва Л.Гумилевнинг пассионарлик назарияси ғоялари билан бойитилади;

- “демотия” ғояси Ж.Ж.Руссо, К.Шмитт, А.де Бенуа, А.Мюллер ван ден Брук сингари олимлар қайд этган “органик демократия” ғояси билан тўлдирилади. Неоевроосиёчилик нуқтаи назаридан “демотия” атамаси “халқнинг ўз тақдирини яратишда иштирок этиши”ни англатади;

- “идеократия” ғояси турли консерватив қоидалар билан мустаҳкамланади;

А.Дугин мумтоз евроосиёчиларнинг ғояларини ривожлантиришдан ташқари неоевроосиёчиликни қуйидаги концептуал ғоялар билан бойитишга эришади:

- бугунги дунёнинг муқаррар равишда тўлиқ инқирозга юз тутиши ғояси;

- замонавий рационал маданиятни иррационал архаик удумлар, афсона ва қадимги динлар орқали талқин этиш;

- лингвистик, эпиграфик (рунология), фольклор ва бошқа қадриятлар асосида Евроосиё ҳақларининг дастлабки муқаддас ва бетакрор дунёқарашини тиклашга интилиш, умумий илдизлар ва умумий “макон-замон қоидасини” излаш;

- Ғарбда ривожланган геосиёсий ғояларни (Х.Маккиндер, К.Хаусхофер, Й.Лохаузен, Н.Спикмен, З.Бжежинский, Ж.Триар, К.Шмитт) “Қуруқлик” ва “Сув”, Шарқ ва Ғарб ўртасидаги зиддият руҳида, атлантизм ва глобализмга қарши талқин қилиш;

- мондиализм ва глобализмга умумбашарий миқёсда қарши тура олувчи муқобил вариант топиш⁴⁷;

1990 йилларда А.Дугин томонидан атрофлича тадқиқ этилган геосиёсий жараёнлар бугунги кунда ўз аҳамиятини анча-мунча йўқотган. Ҳозирги вақтда унинг ижоди неоевроосиёчилик мафкурасини яратишга бағишланган бўлиб, Евроосиё геосиёсати ушбу мафкуранинг таркибий қисми сифатида талқин этилади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Замонавий атлантизм қандай мақсадга хизмат қилади?
2. Европа ва Америка ўртасида қандай стратегик зиддият мавжуд?
3. Евроосиёчиликнинг негизида қандай ғоя ётади?
4. Неоевроосиёчиликнинг Ўзбекистон учун ижобий ва салбий жиҳатлари қандай?

⁴⁷ Дугин А. Основы евразийства. - 82-84, 98-100-бетлар.

Адабиётлар:

1. Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории. - М.:Экопрос, 1992, 336-бет.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - Л.:Гидрометеиздат, 1990, 520-бет.
3. Дергачев В. Геополитика. Ўқув қўлланма. – М., 2000.
4. Дугин А. Основы геополитики.Биринчи қисм. - М.:Арктогея,1997,121-130-бетлар.
5. Жалилов А. Геосиёсатда Мондиализм назарияси. // Тафаккур, 2006, 1-сон. 112-113-бетлар.
6. Основы Евразийства. -М, 2002.
7. Уткин А.И. "Мировой порядок XXI века", "Вызов Запада и ответ России" – М., 2002.
8. Мустақил Ўзбекистон. Илмий-оммабоп луғат.-Т.:Шарқ, 2003.
9. Ўзбекистонда политология.-Т.:шарқ, 2002.

III-МАВЗУ. ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО СИЁСАТ ВА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРНИ ГЕОСИЁСИЙ ТАҲЛИЛ ЭТИШ МУАММОЛАРИ

Режа:

- 1.Халқаро сиёсат ва халқаро муносабатларни геосиёсий таҳлил этиш муаммолари.**
- 2. Геосиёсат миллий сиёсат инструменти сифатида.**
- 3. Худуд ва давлат куч-қудратини тасаввур этишнинг замонавий талқини.**

АҚШнинг “совуқ уруш”даги ғалабасининг сўнгги палласига қадар геосиёсий дуализм азалдан ўрнатилган қоидалар бўйича ривожланган, яъни талассократия ҳам, теллурократия ҳам Евроосиёда худудий ҳамда стратегик мавқеъни имкон даражасида мустаҳкамлашга интилиб келган. Уларнинг ядро куралига эгалик қилишга киришиб кетиши, умумсайёравий ҳукумронликка эришиш борасидаги саъй-ҳаракатлари баъзи геосиёсатчиларга ўта хатарли туюлган эди. Чунки бу икки куч бутун сайёрани бўлиб олгач, улар ўртасидаги зиддиятлар, “самовий уруш” назарияси вакиллари таъкилаганидек, Ердан ташқарига яъни коинот миқёсига кўчирилиши ва ҳатто бир-бирини йўқ қилиб юбориши (ядровий апокалипсис) эҳтимоли ҳам йўқ эмасди.

Тарихнинг асосий геосиёсий жараёни бўлган талассократия ва теллуократиянинг худудий жиҳатдан кенгайиш хусусияти мазкур фан учун маълум бўлса, унинг интиҳоси муаммо бўлиб турар эди. Бу борада сабаб-оқибат тамойилининг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Бу соҳадаги илмий маълумот ва хулосаларга таяниб айтиш мумкинки, тарихни геосиёсий нуқтаи назардан таҳлил этиш “Сув” ва “Қуруқлик” ўртасидаги қарама-қаршилик умумбашарий миқёсда ёйилгач, барҳам топади.

Хўш, дуализмни ифода этган тизимлардан бири тўлиқ ғалабага эришганидан сўнг сайёрамиздаги воқеалар ривожини қандай кечиши мумкин? Назарий жиҳатдан қараганда бу жараён қуйидаги вариантлада ифодаланиши мумкин:

1-вариант. Талассократиянинг ғалабаси теллуократия цивилизациясининг таназзулига олиб келади. Сайёрамизда либерал-демократик тартибот ўрнатилади. Талассократиянинг моҳияти мутлақлашган ҳолда инсон ҳаётини ташкил этувчи ягона тизимга айланади. Ушбу тизимнинг икки жиҳатига эътибор қаратиш жоиз. Биринчидан, у мантикий жиҳатдан зиддиятлардан холи бўлиб, унда геосиёсий тарихнинг бир тарафлама оқимининг қонуний тарзда яқун топишини, яъни қуруқликнинг тўлиқ ҳукмронлигидан (анъанавий даврдан) денгизнинг тўлиқ ҳукмронлигига (ҳозирги давр) ўтиш жараёнини кузатиш, иккинчидан, ҳозирги вақтнинг ўзидаёқ ушбу жараён амалда рўй бераётганини қайд этиш мумкин.

2-вариант. Талассократиянинг ғалабаси икки цивилизация қарама-қаршилигига яқун ясайди, аммо бу ҳол таракқиётнинг ушбу моделининг бутун дунёга тарқалишига олиб келмайди. Бу ҳол геосиёсий тарихнинг яқун топганидан далолат беради, холос. Масалан, айрим мондиалистик назариялар вакиллари яқин келажакда дунёда “Қуруқлик” ва “Денгизнинг” ўзаро қарама-қаршилиги буткул барҳам топади, дея таъкидламоқда.

3-вариант. Теллуократиянинг мағлубияти вақтинчалик ҳодиса. Евросиё янгича шаклда ўзининг минтақавий вазифасини бажаришга киришади. Бунда минтақавий кучларни фалокатга олиб келган геосиёсий омиллар эътиборга олинади (янги минтақавий блок Жануб ҳамда Ғарбда ўзининг денгиз чегараларига эга бўлади, яъни “Евросиё учун “Монро доктрина”си амалга ошади). Натижада дунё ўзгача моҳият касб этган икки қутблилик ҳолатига қайтади.

4-вариант. Йўқоридаги манзарининг мантикий давоми сифатида намоён бўлади. Унга кўра, икки қутб ўртасидаги қарама-қаршиликнинг янги босқичида теллуократия ғалаба қозонади. У ўзининг тамаддуний таракқиёт андозасини бутун дунёга тарқатиб, “тарихни ўз ҳохишига мос равишда яқунлашга” интилади. Бошқача айтганда, бутун дунё “Қуруқликка” айланади ва ҳамма жойда идеократия ҳукмронлик қилади. “Дунё инқилоби”

ҳамда Учинчи Рейхнинг сайёравий ҳукмронлик ғоялари тарихнинг шу шаклда интиҳо топишига сабабчи бўлган.

Ҳозирги вақтда тарихий жараёнларнинг ривожидида субъектив ва рационал омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлгани туфайли биз баён этган таракқиётнинг тўрт эҳтимолий варианты геосиёсий жараёнларнинг муайян тарзда ривожланишини ифода этган воқеликдан йироқ изоҳ эмас. Аксинча, улар минтакалар миқёсида олиб бориладиган жараёнларни бошқариш мумкин бўлган амалий геосиёсий позиция деб қаралиши лозим.

Геосиёсатнинг икки муҳим тамойили қаторида алоҳида ўрин тутадиган тушунча – Rimland (қирғоқ ҳудуди) категориясидир. Rimland гоҳ талассократиянинг, гоҳ теллурократиянинг бир қисми бўлиши мумкин бўлган таркибий макондир. Бу жуда ҳам мураккаб ва шу билан бирга маданий жиҳатдан бой минтақа ҳисобланади. Денгиз муҳити ҳамда сувнинг таъсири натижасида “қирғоқ ҳудуди”да ҳамиша изчил таракқиёт кузатилади. Геосиёсий асарларда денгиз оламига нисбатан умумлаштирилган ҳолда “Кема” ёки “Орол” тушунчаси қўлланилса, куруқликка нисбатан “Уй” ёки “Империя” иборалари қўлланилади. Ана шу қоидага кўра Rimland гоҳида “Орол” ва “Кема”, гоҳида эса “Империя” ва “Уй” тарафга ўтади. Мазкур тушунчалар мазмун-моҳиятини ойдинлаштиришга ҳаракат қилиб кўрамыз.

Rimland куруқлик ва денгиз кучларининг тўқнашуви рўй берадиган қандайдир оралик ёки ўткинчи муҳит эмас. У мустақил мантиққа эга бўлган, шунингдек, талассократия ва теллурократияга жиддий таъсир ўтказадиган мураккаб воқелик ҳисобланади. Шу маънода, у тарихнинг объекти эмас, балки унинг фаол субъектидир. Талассократия ва теллурократиянинг rimland учун кураши шунчаки стратегик мавқени қўлга киритишга қаратилмаган. Rimland ўзига хос ҳамда тарихий иродага эга бўлса-да, уни геосиёсий қарама-қаршиликдан холи тассавур этиб бўлмайди. Зеро Rimland маълум даражада танлаш эркинлигига эга, бўлишига қарамай у ёки талассократияни ёхуд теллурократияни танлаши зарур.

Ана шу туфайли “ички ярим ой” аксарият ҳолларда инсоният цивилизацияси тарқалган ҳудуд, деб талкин этилади. Бу ҳудуд ичкарасида консерватизм, унинг ташқи қисмида эса тартибсизлик таҳдиди ҳукмронлик қилади. “Қирғоқ ҳудудлари” жойлашуви нуқтаи назаридан жуғрофий ҳолатдан келиб чиқадиган муаммоларни бартараф этишга мажбурдирлар. Rimland чегаравий ҳудуд, чизик ёки бошқача айтганда, чегаравий йўлакдир. Айни пайтда у том маънода чегара ҳамдир. Бундай уйғунлик “чегара” тушунчасига геосиёсий нуқтаи-назардан таъриф беришда муҳим аҳамиятга эга. Давлатлар ўртасидаги чегаралардан фарқли ўлароқ, геосиёсатда бу атама ўзгача, яъни дастлабки андозага асосланган ҳолда таҳлил этилади. Барча чегаралар учун умумий асос бўлган

ушбу тарихий-жуғрофий ҳамда маданий тушунча ана шу андозанинг негизини ташкил этади.

Қирғоқ ҳудудларининг эни ёки кенглиги материкка ташқаридан, яъни денгиз тарафдан келадиган босқинчилар кўзи билан қараш натижасида шаклланади. Айнан қирғоқ “денгиз кучлари” учун қуруқликнинг ичкарисигача кириб борадиган йўлак ҳисобланади. Материк учун эса, қирғоқ, аксинча, сўнгги маррадаги чизикдир. Қирғокни чизик сифатида талқин этиш “қуруқлик ҳуқуқшунослигига” хос бўлган қарашдир.

Қирғоқ ҳудудлари материкдан, (яъни Евроосиёдан) узокда бўлган денгиз давлатлари учун келажакда босиб олиш мумкин бўлган мустамлакалар бўлиб, уларни асосий қитъадан ажратган ҳолда стратегик маконга айлантириш мумкин. Шу билан бирга, талассократия намоёндалари қирғоқ ҳудудини охиригача эгаллаш қийинлиги, қитъа ичкарисидан хавф туғилганда кемага ўтириб ватанга, “оролга” сузиб кетиш мумкинлиги тўғрисидаги хулосага келганлар.

Қирғокнинг чизик бўлишига сабаб денгиз босқинчиларининг минтақа ичкарисига маълум даражадагина кириб боришлари хавфсиз эканлиги билан боғлиқ. Денгиз ҳамда қуруқлик тўғрисидаги ҳар икки йўналишдаги қарашларни ўзида мужассамлаштирган геосиёсат фанида rimland чегара-чизик шаклидаги ўзига хос воқелик сифатида намоён бўлади. Унинг (яъни rimlandнинг) хусусиятлари эса шу ҳудудда қайси унсур устунлик қилишига боғлиқ. Масалан, Хитой ва Ҳиндистоннинг кемалар қатнашига қулай бўлган улкан океан қирғоқлари ҳам энг тор ҳажмдаги чизик ҳисобланади. Чунки ушбу ҳудудлар маданий жиҳатдан қуруқликка мослашган ҳудудлар бўлиб, қирғоқлари жуда тор ҳажмга эга ва қитъанинг сув билан туташган маррасинигина ифода этади. Европа ва асосан Ўрта Ер денгизидаги қирғоқ ҳудудлари нисбатан кенгрок ҳажмга эга бўлиб, материк ичкарисигача чўзилиб кетган. Масалан, геосиёсий нуқтаи назаридан назардан НАТОнинг аъзоси сифатида Туркия ҳудуди тўлиқ “римланд”нинг чегара ҳудудида жойлашган. Унинг қитъа ичидаги чегаралари анчагина ҳудудни эгаллаган римланд чегарасини ифода этади. Ушбу давлатнинг қўшниси – Эрон эса денгиз кучлари таъсиридан холи бўлгани туфайли, Ҳиндистон ва Хитой сингари жуда тор чизикдан иборат геосиёсий чегарага эга. Лекин, ҳар иккала ҳолатда ҳам сўз том маънодаги маъмурий белги эмас, балки геосиёсий чегара ҳақида бормокда. Аён бўладики, геосиёсий чегара муваққат, ўзгарувчан ва шарт-шароитларга узвий боғлиқ ҳодиса бўлиб, вазиятга қараб кенг майдондан тор чизикқа қадар ўзгариб туриши мумкин.

Геосиёсатдаги бундай ёндашув чегара масаласи билан боғлиқ бўлган нисбатан хусусий муаммоларни таҳлил этишда ҳам қўлланади. У давлатлар ўртасидаги чегараларни “ҳажм жиҳатидан ўзгарувчи ҳудудлар”, деб ҳисоблайди. Чегаравий ҳудуд ҳажмининг

кенгайиши ёки торайиши минтақанинг умумий тараққиётига боғлиқ. Шунга боғлиқ ҳолда ушбу ҳудудлар тегишли ўлчам доирасида ўз шакли ва йўналишини ўзгартириб туради. Ушбу ёндашув нуқтаи назаридан ҳатто айрим давлатлар ҳам “геосиёсий чегара” тушунчаси доирасига киритилиши мумкин. Масалан, Англиянинг таклифи билан Россия ва Германия ўртасида ташкил этилажак “санитар кордон” ғояси остида Болтиқбўйи ва Шарқий Европа давлатларидан иборат “ҳеч кимга тегишли бўлмаган” (ярим мустамлака ва Англияга йўналган) ҳудудни қамраб олиши кўзда тутилган эди. Россия ва Германиянинг минтақавий сиёсати эса, аксинча, бу ҳудудни чизикқа айлантиришга (Брест-Литовск, Раппало, Риббентроп-Молотов пакти) қаратилган эди. Талассократ-атлантистлар сунъий равишда *etats-tampons* деб аталмиш “оралиқ давлатлар” ни ташкил этиш орқали ушбу чегаравий чизикни имкон қадар кенгайтиришга ҳаракат қилишди. Бунга мисол тариқасида Шимолий ва Жанубий Корея, Шарқий Европа ва Болқонда ташкил этилган давлатлар, Марказий Осиё республикаларини келтириш мумкин.

Айни пайтда энг ривожланган талассократия (Англия, АҚШ) бу ҳолатда икки хил андозани қўллайди: ўз ороллари чегараларини имкон қадар торайтириб, чизик ҳолига келтириш, Евросиё қирғоқ ҳудудларини эса кенгайтиришга интилан. Минтақавий геосиёсат учун эса худди шу тамойилнинг қарама-қарши йўналишда, яъни Евросиё чегаралари чизик, Америка чегаралари эса кенг ҳажмдаги йўлак тарзида қўлланиши мантиқан тўғри бўларди. Rimlandни тарихда “цивилизация бешиги” бўлган, дея талқин этиш “чегара-ҳудудларида”ги давлатларнинг геосиёсий позициясига жиддий таъсир кўрсатади. Ана шу нуқтаи назардан денгиз давлатлари ҳам қитъачи давлатлар ҳам “чегара ҳудудлари”нинг маданий-интеллектуал имкониятларини ўзларига оғдиришга ҳаракат қилишади. Бундай геосиёсий салоҳиятдан оқилона фойдала билиш қарама-қарши томонларнинг геосиёсий стратегия санъатига боғлиқдир.

Бу санъатни мукаммал эгаллаган “денгиз кучлари” ҳамиша босиб олинган ерларни тез ва тўлиқ ўзлаштириш ҳамда улардан оқилона фойдаланишга интилиб келган. Бу уларни қуруқлик босқинчиларидан ажратиб турган. Негаки қуруқлик босқинчилари босиб олинган ҳудудларни “ўзиники”, деб ҳисоблаб ундан самарали фойдаланишга шошилмаган.

2. Геосиёсат миллий сиёсат инструменти сифатида

Таъкидлаш жоизки, геосиёсий қонуниятлар сиёсий тарих, дипломатия тарихи ҳамда стратегик режалаштириш ва таҳлил этишда айниқса қўл келади. Ушбу фаннинг социология, сиёсатшунослик, этнология, ҳарбий стратегия, дипломатия, дин тарихи каби кўпгина фанлар билан кесишув нуқталарига эга. Айрим мутахассислар ушбу фаннинг

кўпгина ҳолларда иқтисодиёт билан ҳам узвий боғлиқлигини назарда тутиб, “геоиктисодиёт” деб номланган фанни киритиш таклифини илгари сурган.

Ҳозирги вақтда турли фанларнинг интеграциялашуви таъсирида янги умумий фанлар (макрофанлар) ва андозаларнинг шаклланиши жараёнида геосиёсат ҳам назарий тадқиқотлар учун, ҳам умумсайёравий ёки муайян давлат ёхуд давлатлар ҳамжамияти миқёсидаги мураккаб тамаддуний жараёнларни бошқаришда ғоят муҳим амалий аҳамият касб этиб бормоқда. Бу келажак фани бўлиб, унинг асослари нафақат махсус ўқув юртлари ва академияларда, балки оддий мактабларда ҳам ўқитилади.

Геосиёсатнинг ижтимоий соҳадаги аҳамияти ҳам ортиб бормоқда. Ахборотнинг ривожланиш даражаси, оддий инсоннинг бутун минтақа миқёсида рўй бераётган ҳодисаларга фаол жалб этилгани, оммавий ахборот воситаларининг “мондиализация”си – буларнинг барчаси геосиёсий тафаккурни биринчи ўринга олиб чиқади, халқлар, давлатлар, тузумлар ва динларни соддалаштирилган ягона шкала воситасида тафсишга хизмат қилади. Бу эса энг оддий телерадио янгиликларнинг ҳам маъносини оз бўлсада тушунарли қилишга ёрдам беради. Халқаро муносабатларга оид янгиликларга нисбатан heartland, rimland, World Island каби геосиёсий атамалар қўлланган заҳоти барчанинг нигоҳида аниқ манзара гавдаланади, рўй берган воқеани англаш учун махсус билим талаб қилинмайди. Масалан “НАТОнинг Шарққа кенгайиши” ушбу ёндашув бўйича rimland ҳажмининг кенгайиши ва талассократиянинг кучайишини, Германия ҳамда Франция ўртасидаги Европа ҳарбий кучларини тузиш тўғрисидаги битим “минтақавий теллурократик тузилма томон қўйилган қадам” экани, “Ироқ ва АҚШ ўртасидаги тўқнашув Форс кўрфазисидаги қирғоқ ҳудудларини бевосита назорат қилишга тўсқинлик қилаётган талассократик тузилмани йўқ қилишга интилишилари” ни англатади ва ҳоказо.

Шу ўринда, геосиёсий ёндашувнинг ички ва ташқи сиёсатга таъсири ҳақида тўхталиш мақсадга мувофиқ. Агарда сиёсий партиялар, ҳаракатлар ёки ҳокимият тузилмалари ҳатти-ҳаракатларининг геосиёсий мазмуни маълум бўлса, уларни умумбашарий манфаатлар тизими билан қиёслаш ва асл мақсадларини билиб олиш мумкин. Масалан, Россиянинг Европа давлатлари (асосан Германия) билан интеграциялашуви – теллурократик учлар, яъни евросиёликлар фаолияти ҳосиласидир, дея баҳоланиши лозим. Зеро бундай саъй-ҳаракат негизида мамлакатда “социалистик” ғояларнинг кучайиши мумкинлигини олдиндан башорат қилиш мумкин. Москванинг Вашингтон билан яқинлашуви эса, аксинча, талассократик йўналиш асосида рўй бериши ва “бозор муносабатлари” тарафдорларининг кучайиши муқаррарлигини билдиради.

Шундай қилиб ички геосиёсий қонуниятлар муайян мамлакатда айирмачилик ҳатти-ҳаракатларининг сиёсий сабаблари, шунингдек, турли маъмурий тузилма ҳамда

вилоятлар ўртасида икки томонлама ва кўп томонлама тузиладиган турли хил битимларнинг туб моҳиятини осонгина англаш имконини яратади. Дарҳақиқат, ҳар бир воқеа-ҳодиса геосиёсий услуб воситасида таҳлил қилинганда у аниқ маъно-мазмун касб этади. Бинобарин, бундай ёндашув билан воқеа-ҳодисаларни таҳлил этиш ҳамда истиқболни белгилашда ғоят самарали натижаларга эришиш мумкин.

Геосиёсатнинг миллий сиёсат инструменти сифатидаги мазмуни унинг амалий моҳиятидан келиб чиқади. Чунки шўро тизими ҳамда Варшава шартномасининг парчаланиши оқибатида Евроосиё қитъасида кўплаб янги давлатларнинг пайдо бўлиши, ер юзидаги энг улкан қитъада кучларнинг стратегик мувозанатининг қайтадан тақсимланишини тақозо этди. Россия улкан ҳудудини сақлаб қолган бўлса-да, дунё миқёсидаги қудратли давлатдан минтақавий даражага тушиб бормоқда. Хитой ҳарбий ва иқтисодий жиҳатдан қудратли кучга айланди. АҚШнинг Евроосиё атрофидаги таъсир доираси йилдан-йилга кенгаяётир. Ҳиндистоннинг ҳам сиёсий, ҳарбий ва иқтисодий салоҳияти сезиларли даражада кучаймоқда. Бундай вазиятда ер юзида стратегик мувозанатнинг қайтадан ўрнатилиши бир неча ўн йилликларга чўзилиши мумкин. Натижада Кавказ ёки Марказий Осиё каби минтақалар у ёки бу куч ёки кучлар бирлигининг гравитацион майдони доирасига тортилиб бориши табиий. Марказий Осиё минтақаси ҳам турли кучлар билан жадал геосиёсий таъсирлашувга киради ва ўз ўзидан у ёки бу қудрат атрофида ягона географик ва сиёсий бирлик шаклида ёки алоҳида алоҳида ҳолда бирлашади. Акс тақдирда Марказий Осиё республикалари ўзаро бирлашган ҳолда алоҳида сиёсий ва иқтисодий қудрат барпо этишлари керак бўлади.

Геосиёсий тадқиқотларга кўра Евроосиёда кечаётган барча геосиёсий жараёнлар тарихан шаклланган қатъий қонуният асосида қирғоқ ҳудудлардан қитъанинг марказига интилишга қаратилган. Бунга биринчи жаҳон ва иккинчи жаҳон урушлари, шунингдек кейинги 15 йил давомида Болқон ярим ороли минтақасида, Ироқ, Кавказ, Афғонистон ва Шимолий Корея атрофида кечаётган жараёнлар яққол мисолдир. Бу жараёнларнинг жиддийлашуви дунёни қайтадан бўлиб олишга интилишни ифода этар экан, бундай пайтларда айнан Евроосиёни қўлга киритиш биринчи галдаги ва асосий вазифа эканлиги ўртага чиқади. Қудратли давлатлар ўртасида кечган шафқатсиз қирғинбарот курашлар айнан ана шу қитъада стратегик мувозанатнинг бузилиши оқибатида келиб чиққан. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг авжига чиққан куrollаниш пойгаси ҳам геосиёсий тадқиқотларда акс этган ер юзида минг йиллардан давом этиб келаётган икки куч қарама-қаршилигини ифода этади. Кенг маънода “хартланд” ва “римланд” ўртасида зиддият, бошқача айтганда ер юрагига интилиш бугунги кунда ҳам юз йиллардан бери давом этиб келаётган геосиёсий жараёнларни белгилаб бермоқда. Бу жараёнлар геосиёсатчи олимлар

томонидан чуқур илмий тадқиқотлар орқали ўрганилган ва айнан ушбу изланишлар кўпгина ҳарбий ҳаракатларининг назарий асоси бўлиб хизмат қилган. Ҳар икки жаҳон урушларида ҳам Берлин – Москва – Токио ёки Рим – Берлин – Токио, Вашингтон – Лондон - Москва иштирокидаги геосиёсий лойиҳалар асосида қитъа тақдири геосиёсий ўйинлар сахнасига айланган ва қонли урушлар рўй берган. Қудратли давлатлар айнан геосиёсий тадқиқотлар асосида ўз ташқи стратегиясини қуришган, ташқи сиёсат борасида муҳим қарорлар айнан геосиёсатчиларнинг қатъий маслаҳатларига таянган ҳолда амалга оширилган. Буни Британияда ўн тўққизинчи аср охири ва йигирманчи аср бошларида яшаб ўтган Хэлфорд Маккиндер ҳамда ўтган асрнинг сўнги чорагида алоҳида шов-шувга сабаб бўлган геосиёсатчи олимлар С.Хантингтон, Ф.Фукуяма ёки З.Бжежинскийлар мисолида яққол кузатиш мумкин⁴⁸. С.Хантингтон ўз асарида турли цивилизациялар ўртасидаги тарихий рақобат сирларини айнан геосиёсий талқинда қўлга олади. У турли цивилизацияларни талқин қилар экан Марказий Осиёнинг геосиёсий аҳамияти ва қандай геосиёсий кучлар таъсирида эканлигини кўрсатиб беради. Ф.Фукуяма умумбашарий миқёсдаги мондиализмнинг тарғиботчиси сифатида майдонга чиқади. Унинг асарида ҳам нафақат минтақалар, балки қитъалар тақдири геосиёсий нуқтаи-назардан ягона марказга бўйсундирилишини ўз ичига олади. Бжежинский эса ўз асарида ер юзидаги геосиёсий кучлар ўртасидаги рақобат стратегиясини очикдан-очик кўрсатиб етакчи кучлар ўртасидаги рақобат айнан геосиёсий қоидаларга асосланишини исботлаб берди.

Евроосиёда стратегик мувозанатнинг бузилишини мамлакатимиз ва минтақамиз атрофида кечаётган воқеа-ҳодисалар мисолида осонроқ тушуниш мумкин. Аниқроқ айтганда, 1999 йилдан 2005 йилгача биргина Ўзбекистонда рўй берган террорчилик актлари Марказий Осиё атрофида кейинги ўн йилликларда рўй бераётган геосиёсий жараёнларнинг оқибати эканлигини намоён этди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов бу воқеанинг буюртмачилари узоқ хорижда эканлигини, умуман бундай воқеалар ёқилғи-энергетика захиралари улкан минтақалар атрофида ташқи таъсир остида рўй беришини таъкидлаганларида, геосиёсий жараёнларнинг муҳимлиги янада ойдинлашади. Ана шу нуқтаи-назардан бундан буён геосиёсатнинг туб моҳиятини ўрганиш, бу соҳада илмий тадқиқотлари олиб бориш айниқса муҳим аҳамият касб этади.

Марказий Осиёнинг геосиёсий аҳамияти ва унинг хавфсизлиги тўғрисида ҳам даставвал исмлари қайд этилган хорижлик мутахассислар ва геосиёсатчилар атрофлича фикр билдиришган. Чунки Марказий Осиё қитъадаги энг йирик кучлар, жумладан Россия,

⁴⁸ С.Хантингтоннинг машҳур “Цивилизациялар тўқнашуви ва дунё тартиботининг қайтадан қурилиши” асари, Ф.Фукуяманинг “Тарих интиҳоси” мақоласи ҳамда З.Бжежинскийнинг “Буюк шахмат тахтаси” асарлари назарда тутилмоқда.

Хитой, Ҳиндистон ва Эроннинг ўртасида жойлашганлиги туфайли унинг турли манфаатлар тугунида эканлигини бирдиради. Минтақавий хавфсизлик тўғрисидаги ҳар қандай тадқиқот айнан геосиёсий нуқтаи-назардан қўлга олиниши, минтақанинг турли геосиёсий кучлар ҳамда марказлар ўртасида жойлашганлигидан келиб чиқиши керак бўлади. Бунинг учун эса геосиёсат фанининг назарий моҳиятини англаш, хавфсизлик категориясини эса айнан геосиёсий қоидалар асосида қуриш мақсадга мувофиқдир.

Геосиёсий муаммолар илмий муаммо сифатида Ўзбекистонда фақат мустақилликка эришилгандан кейин ўрганила бошланди. Маълумки, ҳар бир давлат мустақил ривожланиш йўлига қадам қўяр экан, ўз миллий манфаатлари тизимини аниқ белгилаб олиши, миллий хавфсизликни таъминлашнинг энг асосий тамойиллари ҳамда устувор йўналишларини ишлаб чиқиши зарур. Бунинг учун миллий ёки минтақавий хавфсизлик қандай тамойилларга асосланишини чуқур ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Хавфсизлик ходисасини геосиёсий асосда тадқиқ қилиш Ўзбекистонда илгари олиб борилмаганлиги туфайли етакчи давлатларда бу борада олиб борилган изланишларга таянишга тўғри келади.

Маълумки геосиёсий муаммолар собиқ иттифокнинг марказий қисмидаги махсус тадқиқот марказларида тегишли мутахассислар томонидан ўрганилган. Барча иттифокдош республикаларда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам ижтимоий-сиёсий соҳадаги олимларнинг хавфсизлик масалаларига бўлган илмий қизиқиши қатъий чекланган эди. Бунга сабаб иттифокдош республикаларнинг миллий манфаатлари ягона миллат аталмиш “совет халқи” манфаатларига бўйсундирилган бўлиб, ҳар бир миллатнинг ўз миллий манфаатлари бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикр қаттиқ таъқиб этилган эди. Бундай ҳатти-ҳаракат коммунистик мафкурага қарши чиқиш, айирмачилик, халқ душмани ва ҳақозо тамғалар билан аёвсиз қораланган. Илмий жамоатчилик учун миллий хавфсизлик ва миллий манфаат мавзулари ёпиқ мавзу бўлиб, тадқиқотчилар ўз миллий манфаатларини четлаган ҳолда иттифок манфаатини миллий манфаат сифатида тан олгани ва улуғлагани учун илмий даражага эга бўлган. Бир сўз билан айтганда ўз миллий манфаатларини қанчалик англаган бўлмасин, олимлар ва тадқиқотчилар бошқа йўналишларда илмий изланишлар олиб боришга мажбур бўлганлар.

Иттифокнинг парчаланиши оқибатида дунё харитасида Марказий Осиё минтақаси географик, сиёсий ҳамда иқтисодий бирлик сифатида қайтадан намоён бўлди. Бу пайтда бир томондан миллий давлатчилик шакллариининг ривожланиши кузатилаётган бўлса, иккинчи томондан Марказий Осиёнинг умумий геосиёсий мавқеи, унинг геоиқтисодий салоҳияти мавзуси пайдо бўлди. Минтақага етакчи кучларнинг қизиқиши кучайди. Бундай вазиятда минтақада илгаридан манфаатлари бўлган ҳамда бу ерда янгидан иқтисодий

манфаат шаклланаётган етакчи кучлар Марказий Осиёни сиёсий жиҳатдан бирликда кўришдан манфаатдор эмаслиги геосиёсий қоидалар призмаси орқали таҳлил қилинганда яққол намоён бўлади. Шу нуқтаи-назардан минтақавий хавфсизлик ҳодисаси фақат геосиёсий қоидалар ва жараёнлар контекстида тадқиқ қилиниши мақсадга мувофиқдир. Зеро етакчи кучлар у ёки бу минтақага кириб борар экан, аввало геосиёсий ва геоиқтисодий мақсадлардан келиб чиқишлари табиий. Масалан мустақиллика эришган Марказий Осиё республикалари табиий захираларга ғоятда бой мамлакатлар ҳисобланишади. Ушбу бойликларни жаҳон бозорига олиб чиқиш учун етакчи давлатлар ўртасида рақобат кечаётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Бу жараёнда минтақадаги республикалар ўртасида мавжуд бўлган айрим зиддиятли масалалар ишга солиниши мумкин. Маълумки, Марказий Осиё республикалари айрим минтақавий масалаларнинг ҳал этилиши борасида бир хил фикрга эга эмаслар. Ушбу омилларнинг зарур пайтда ташқи кучлар томонидан ишга солиниши ва бунинг учун минтақа республикаларида турли гуруҳлар шакллантирилиши ҳам бугунги кунда сир эмас.

Демак, геосиёсат ҳар қандай давлатнинг миллий манфаатларини ифода этувчи амалий аҳамиятга эга бўлган ташқи сиёсатдир. У миллий сиёсат инструменти сифатида ҳар қандай давлатнинг, шу жумладан, Марказий Осиё давлатлари ташқи сиёсатида ҳам ифодаланади.

3. Худуд ва давлат куч-қудратини тасаввур этишнинг замонавий талқини

XXI аср халқаро муносабатларда кучлар нисбати ўзгариб бораётган бир шароитда бошланди. Бутун инсониятни, жумладан, Ўзбекистонликларни ҳам бугунги даврнинг асосий жиҳатлари ташвишлантиради. Дунёнинг қиёфаси қандай тусга кирди? Инсоният ўз тараққиётининг қайси маррасига кўтарилди? XXI асрга келиб Евроосиёда тинчлик ва кучлар мувозанатини таъминлаш учун қандай имкониятлар пайдо бўлди? - деган саволлар барчани ўйлантириши табиий. Ушбу масалаларни, Марказий Осиё атрофида кейинги йилларда рўй берган геосиёсий жараёнлар орқали таҳлил этиш муаммони ёритишга ёрдам беради. Зеро, Марказий Осиё йирик кучлар ўртасидаги геосиёсий рақобатнинг асосий нуқталаридан бири эканлиги аён бўлмоқда⁴⁹.

Марказий Осиёдаги геосиёсий вазият бу ердаги кучлар мувозанатига таъсир этувчи энг муҳим омиллардан эканлигини назардан қочирмаган ҳолда, бевосита бу ҳудуддаги давлатлар қудрати, муаммолари ва улар олиб бораётган сиёсатни таҳлил этишга ҳаракат

⁴⁹ Жалилов А. Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти. Маърузалар матни.-Т.:Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия Университети, 2002,73- бет.

қиламиз.

Марказий Осиёдаги мувозанатга бевосита таъсир этишдан манфаатдор бўлган Россия 2005 йилга келиб ўз бюджетида биринчи марта 30 миллиард долларлик йирик даромадга эришди. Айни пайтда, Россия олдида бир тарафдан ички ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал этиш, иккинчи тарафдан, илгариги сиёсий мавқеини тиклашдек улкан ва мураккаб вазифа турибди. Россиянинг Евроосиёдаги асосий геосиёсий “ўйинчи” экани унинг юқоридаги вазифаларни муваффақият билан амалга оширишига боғлиқ. Россиянинг ички иши бўлиб кўринган ижтимоий-иқтисодий характердаги масалалар унинг Евроосиёда геосиёсий мувозанатнинг бузилишига ёки аксинча сақланиб қолиши ва ҳатто кучайишига ҳам таъсир этади. Россия ўз муаммоларини ҳал этиш учун зарур бўлган вақтни қўлдан бой бермаслик учун аввало МДХ ҳудудида тинчлик сақланиб туришидан манфаатдордир. Айни пайтда, Россия Ғарб таъсирига тушиб қолаётган МДХ давлатларини ўз таъсир доирасида сақлаб туришга ҳам ҳаракат қилади. Аммо Россия ўз муаммоларига қоришиб ётган бир пайтда Болтиқбўйи давлатлари бутунлай Европа ва НАТО тарафига ўтиб кетди, Украина ва Грузия ҳам шу йўйдан бормокда. Марказий Осиёда эса Ўзбекистондан ташқари барча давлатлар муайян ташқи таъсирга дош бериш ёки халос бўлиши қийин кечмоқда.

Россиянинг МДХ давлатлари манфаатларига мос равишда ташқи сиёсат олиб боришига таъсир қилувчи икки хил омил мавжуд. Бири собиқ шўролар тизимидан қолган ва Ельцин даврида янада мураккаблашган ижтимоий-иқтисодий характердаги ички муаммолар бўлса, иккинчиси Ғарбнинг Россияни парчалаб ташлашни кўзда тутган интилишлари билан боғлиқ. Ички ва ташқи муаммоларни қуйидагича тавсифлаш мумкин.

Ички муаммолар:

- давлат бошқарув тизимини тўлиқ эгаллаб олган коррупция;
- иқтисодий жиноятлар;
- эски тузумдан қолган ва ҳозиргача бартараф этиш имкони бўлмаган ижтимоий-иқтисодий муаммолар;

Ташқи омиллар:

- Россиянинг таъсир доирасини торайтиришга қаратилган НАТОнинг Шарққа кенгайтирилиши, “рангли инқилоблар”ни амалга ошириш орқали Ғарб таъсиридаги “буфер” давлатларни шакллантириш;
- халқаро террористик гуруҳларни қўллаб-қувватлаш орқали айирмачилик кайфиятларини кучайтириш;
- Трансмиллий корпорациялар воситасида Россиянинг хом ашё захираларига эгалик қилиш;

- Россияда демократик ислоҳотларни, фуқаролик жамияти тамойилларини жорий этиш мамлакат миллий яхлитлигига хорижий нодавлат нотижорат ваколатхоналарини очиш ёки шундай ташкилотларни ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш.

Шундай қилиб, Евроосиёнинг асосий қисмини эгаллаган Россияга ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан салбий таъсир этувчи жиддий таҳдидлар ва муаммолар мавжуд. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъбири билан айтганда, “табиий бойликларининг қанчалик кўплигини тасаввур ҳам эта олмайдиган”⁵⁰ бу давлатга кўз тикканлар талайгина. Хусуан, АҚШнинг собиқ давлат котиби Мадлен Олбрайт “...бу қадар катта ҳудуднинг битта давлатга тегишли эканлиги адолатдан эмас”лигини таъкидлаб, давлатининг геосиёсий мақсадларини ошкор этган эди.

Демак, Россия жўғрофий хусусиятлари, майдонининг катталиги, табиий захираларининг кўплигига қарамасдан қатор ички муаммоларнинг ҳал этилмагани боис Евроосиё стратегик мувозанатини бир ўзи сақлаб қолиши мумкин эмас. Бунинг учун МДХдаги барча давлатларнинг бирлиги, бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилиши талаб этилади. Бошқача айтганда, бу каби мураккаб масаланинг ҳал этилиши МДХ давлатлари, жумладан, Марказий Осиё мамлакатларидаги ички барқарорлик ва улар олиб борадиган ташқи сиёсатига ҳам боғлиқдир. Шу маънода, Марказий Осиё давлатларининг Евроосиёдаги стратегик мувозанат масаласига нисбатан геосиёсий позициясига тўхталиш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Евроосиё стратегик мувозанатига таъсир этадиган давлатлар қаторига Украина ва Белоруссияни киритиш мумкин. Бир неча йиллардан буён ҳукума инқирозини бошидан кечираётган Украинада президент, ҳукумат ва муҳолифат ўртасидаги зиддият шу қадар авж олганки, бу мамлакатда соғлом сиёсий вазиятни яратиш ўта мушкуллигича қолмоқда. Украинадаги вазиятнинг нозик жиҳати унинг Ғарб ва Россия ўртасидаги геосиёсий ўйин қурбонига айланганлигига бориб тақалади. Айнан Ғарбдан келган кучлар Ғарбий ва Шарқий Украина феноменига урғу бердилар. Албатта, ўз миллий манфаатлари чегарасининг торайиб боришига қараб тура олмаган Россия тез орада Украинага сотиладиган газ нархини оширишини эълон қилди.

АҚШ томонидан Украинада (Чехия ва Польшада ҳам) Ракетага Қарши Мудофаа (РҚМ) тизимини ўрнатиш тўғрисидаги 2007 йилнинг бошидаги эълони Россиянинг манфаатларига навбатдаги зарба бўлганлигини таъкидлаш мумкин. Маълумки, Украинанинг НАТО ва ЕИга қабул қилиниши эҳтимоли бир неча йиллардан бери таъкидланиб келинмоқда. Бу эса жиддий ўзгариш – яъни мамлакат сиёсий, иқтисодий,

⁵⁰ И.Каримовнинг МДХ давлат раҳбарларининг Санкт-Петербург учрашувига кетиш олдидан ОАВга Тошкент аэропортида берган интервьюсидан.

колаверса маданий ёки янада кенгрок, тамаддуний стратегиясининг шарқий йўналишдан Ғарб томон бурилаётганини кўрсатмоқда. Бу ўринда Ғарб олами Украинадаги унчалик жиддий католик омилини ҳам ишга солишга ҳаракат қилмоқда. Оқибатда Украина ва Россия тарихида бир неча бор рўй берган “ажралиш” жараёни яна бир бор рўй берди.

Белоруссия ҳам Украина сингари Россия билан инқирозли муносабатлар гирдобига тушиб қолган. Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти қароргоҳи жойлашган Беларуссия бу ташкилотнинг ривожланиши учун қанчалик ҳаракат қилмасин жўғрофий ва геосиёсий омиллар бунга йўл бермаяпти. Россия ва ЕИ ўртасида жойлашган Беларуссия узлуксиз икки ёқлама геосиёсий таъсир остида. Натижада Россия Билан иттифоқ тузиш режаси ҳам номаълум муддатга чўзилмоқда. Вазиятнинг ҳозиргидагидек давом этиши Беларуссия ўз сиёсий йўналишини аниқ белгилаб олишини бундан кейин ҳам мураккаблаштираверади. Бир сўз билан айтганда, жўғрофий жиҳатдан Европа худудида жойлашганлигига қарамасдан Беларуссиянинг Европа Иттифоқи ёки НАТОга кириши учун биринчи навбатда у Россия билан келишувга эришиши керак бўлади. Акс тақдирда ҳар икки тарафдаги кучлар унинг ташқи сиёсатига тескари таъсир кўрсатаверади. Айрим мутахассислар Беларуссия учун энг мақбул йўли сифатида ЕИни кўрсатишаётган бўлса, бошқалари Россия Билан бирлашиш маъқул эканини таъкидлашмоқда. Беларуссиянинг ЕИ томон юриши Евроосиёдаги стратегик мувозанатда Россия мавқеининг заифлашуви ва аксинча Европа ёки бошқача айтганда Ғарб омилининг кучайишига олиб келади.

Кавказ минтақаси ҳам Евроосиёдаги Янги тартибда фаол иштирок этаётган минтақа ҳисобланади. Грузия Россиянинг азалий ҳамкори бўлса-да, мустақиллик йилларида бу мамлакат иқтисодий имкониятларининг чекланиб қолиши уни Россиянинг рақибига айлантирди. Ғарб бу минтақада ўзига шерик сифатида Грузияни танлагани бежиз эмас. Бундан ташқари, Грузияда Россия билан бўлган Шимолий Осетия ва Абхазия деб аталган “оловли нуқта”лар мавжуд бўлиб, уларни ишга солиш, аввало Россияни ташвишга солиш, кези келганда эса Грузиянинг ўзига ҳам қарши ишлатилиши мумкин. Кези келганда деганда, бу ерда Грузиянинг ўзи бир кун келиб Ғарбга қарши бўлиб қолган тақдирда миллатлараро негизда фуқаролар урушини бошлаш эҳтимоли назарда тутилмоқда. Россия эса бевосита ўз миллий манфаатлари чегарасида рўй берадиган бундай жараёнларга қараб тура олмайди ва албатта Грузиянинг Ғарбга қарши чиқиши учун қўлидан келган барча имкониятларини ишга солади.

Грузия Ғарб билан яқин ҳамкорликка киришмасдан илгари Евроосиё стратегик мувозанатида катта аҳамиятга эга эмас эди. Аммо бундай шерикчилик бу давлатнинг Кавказ минтақасидаги стратегик аҳамиятини кескин ошириб юборди. Бошқача айтганда, бирор бир стратегик ашёга эга бўлмаган кичкина бир давлат тўсатдан, қарийб бир аср

ҳамкорлик қилиб келган Россия қўшинларини ўз ҳудудидан ҳайдаб чиқарди ва унинг стратегик рақибига айланди. Бунга албатта Грузияда амалга ошган “рангли инқилоб” сабаб бўлди. Аммо бу инқилоб Грузияни Россияга қарши рақибга айлантиришидан ташқари, Грузия халқига на ижтимоий-иқтисодий ҳаётда на демократияни ривожлантиришда бирор бир наф келтирганини айтиш қийин.

Аммо, бу ҳудудда Россиянинг манфаатларига навбатдаги жиддий зарба бўладиган Баку – Тбилиси – Қарс нефть қувури лойиҳаси амалга оширилмоқда. 2007 йилнинг февраль ойида эълон қилинган бу ҳамкорлик Озарбайжон нефтини Грузия орқали Туркиянинг Қарс вилоятига ва ундан кейин Европага олиб чиқишни назарда тутувчи йирик стратегик лойиҳадир. Ғарб Евроосиё ҳудудидаги энергетика захираларини Россияни четлаб ўтган ҳолда дунё бозорига олиб чиқиш йўллари ҳақида излаб келганини назарда тутсак, Баку - Тбилиси - Қарс қувурининг амалга ошиши айнан ана шу режани ҳаётга тадбиқ этилишини англатади. Албатта, бу ерда Арманистон ўзининг иштирокини ва албатта ўзига тегишли бўладиган улушни “талаб” қилмоқда.

АҚШдаги кучли арман диспораси бу стратегик лойиҳани амалга ошмаслигини талаб қилиб АҚШ раҳбариятидан амалий ҳаракат талаб қилмоқда. Бунга жавобан ана шу лойиҳа эълон қилинган кундан икки-уч кун ўтар-ўтмас АҚШ давлат департаментининг Кавказ минтақаси бўйича вакили бу лойиҳа тўғрисида ўзининг салбий муносабатини билдирди. Бошқа тарафдан Россия ҳам Грузиянинг “қилмиш”лари учун бу лойиҳани қўлламаслиги табиий. Оқибатда жуда амбицияли бўлган бу лойиҳа минтақада турли кўринишдаги зиддиятларга ва бутун Евроосиёдаги кучлар нисбатига таъсир кўрсатиши мумкин.

Евроосиёда ўз мавқуини мунтазам ошириб келаётган, Марказий Осиё ва Россиянинг ўртасида жойлашган Қозоғистоннинг геосиёсий йўналишига тўхталиб ўтиш жоиз. Қозоғистон МДХ, ШХТ ва Евроосиё Ҳамкорлик Ташкилотининг фаол аъзоси ҳисобланади. Бу ташкилотларга аъзолик Қозоғистон ташқи сиёсатининг тўлиқ Евроосиё ҳудудига йўналтирилганини намоён этади. Бинобарин, иқтисодий жиҳатдан ривожланиб бораётган Қозоғистон учун МДХ давлатлари манфаатларига зид келадиган ташқи сиёсат юритишга асос йўқ. Аммо кейинги вақтда Қозоғистоннинг ўзи аъзо бўлган минтақавий ташкилотлар низомларига ва демакки, шу ҳудуддаги давлатлар манфаатларига зид ҳатти-ҳаракатлар кўзга ташланаётгани ғоят ачинарлидир.

АҚШнинг йирик компаниялари Қозоғистон ғарбидаги Шимолий Каспий шельфида жойлашган энг йирик конлар ҳисобланган Тенгиз ва Қорачиғанок конларидан бир неча йиллардан бери нефть қазиб хорижга экспорт қилмоқда. АҚШнинг бундай жиддий иқтисодий манфаатлари Қозоғистонни ўз таъсир доирасида сақлаб туришни талаб этади.

Буни таъминлаш учун эса Ғарбий давлатлар турли ноанъанавий усуллардан ҳам фойдалангани сезилмоқда. Шундай фаолият натижаси бўлса керак Қозоғистон ўзи фаол иштирокчи бўлган МДХ ҳудудидаги минтақавий ташкилотларда фаоллиги кескин сусайиб кетди. Бу эса унинг Ғарбдаги иқтисодий шериклар манфаатларига оид айрим мажбуриятларни ўз зиммасига олганлигини намоён этади. Шунини таъкидлаш керакки, Қозоғистоннинг нефтга бойлиги бундан кейин ҳам унга турли таҳдидларни келтириб чиқариши мумкин.

Қирғизистоннинг минтақавий вазиятга нисбатан ёндошуви ҳам ўзига хосдир. Қирғизистондаги 2005 йилнинг март ойида ушбу мамлакатда юз берган ҳукумат инқироzi А.Акаевнинг ҳокимиятдан четлашишга ва бир неча йиллар давомида қамокда ётган собиқ ички ишлар вазири Ф.Куловни ҳукумат тепасига келтирди⁵¹. Президентлик лавозимини эса Жалолобод вилоятидан бўлган Қ.Бакиев эгаллади. Қирғизистонда вужудга келган вазият бу мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти натижасида эмас, балки ташқи геосиёсий таъсир оқибатида юз берди. Давлат раҳбарияти мамлакатнинг тарихий тараққиёт йўли, маданияти, дини ва миллат тийнатини ҳисобга олмаган ҳолда хориж политтехнологлари таъсирига тушиб қолди ҳамда ғарбона кадриятларнинг кириб келишига йўл қўйиб берди. Оқибатда иқтисодий ночор бўлган мамлакат аҳолиси мавжуд муаммоларни бартараф этиш учун ҳокимиятни алмаштириш зарур, деган хулосага келди.

Эътиборли жиҳати шундаки, беш мингдан ортиқ хорижий нодавлат ташкилотлари ўн йилдан ортиқ давр мобайнида асосан ижтимоий-сиёсий, маънавий йўналишда юритган фаолияти ўз “мевасини” берди. Мамлакатдаги муаммоларнинг негизида аввало иқтисодий масала билан боғлиқ эканини эътиборга олмайдиган, уларнинг ечимини топа олмайдиган мухолифат пайдо бўлди ва халқни анъанавий йўналишидан тойдирган ҳолда миллий бирликка путур етказди. Қирғизистонда вужудга келган вазият ҳам Евроосиёдаги геосиёсий мувозанатни қўлга олишга интилаётган Ғарб давлатларининг иши экани аён бўлиб қолди.

Маълумки, Қирғизистон ШХТ аъзоси сифатида, ўз ҳудудида чет эл (бу ташкилотга аъзо бўлмаган давлатларнинг) ҳарбий қисмларини сақламаслик мажбуриятини зиммасига олган. Шунга қарамадан, халқаро терроризмга қарши кураш пайтида Бишкек аэропортига жойлаштирилган АҚШнинг “Ганси” номли ҳарбий базасини Қирғизистон ҳукумати ҳали-бери чиқариш нияти йўқ⁵².

Шунини таъкидлаш керакки, ШХТ талаби билан “Манас” аэропортидан АҚШ ҳарбий

⁵¹ Узоқ давом этган ҳукумат инқирозидан кейин 2007 йилнинг январ ойида Қирғизистон Президенти Қ.Бакиев Ф.Кулов ҳукуматини тарқатишга қарор қилди.

⁵² Майкова Г., Американская стратегия в Центральной Азии: кризис и расстановка региональных сил. -Кремль.Орг., 2005, 16 июль.

базасининг чиқарилиши Қирғизистонда ижтимоий-сиёсий вазиятнинг янада чигаллашувига олиб келиши мумкин. Ҳозирги вақтда ташқи кучлар томонидан мамлакатни жануб ва шимолга бўлиб юбориш, жанубий вилоятлар –Ўш, Жалолобод ва Баткен ҳудудида фаолият олиб бораётган радикал кучларнинг қўллаб-қувватланиши бутун Фарғона водийсидаги барқарорликка путур етказиши мумкин.

Қирғизистон ҳукуматининг жанубий вилоятлардаги ижтимоий-сиёсий вазиятни тўлиқ назорат қила олмаётганлиги, турли нодавлат нотижорат ташкилотлари ниқоби остида ташқи кучларнинг эркин фаолият юритаётгани, шунингдек, Қирғизистон ва Тожикистон ўртасидаги чегараларнинг заифлиги бу мамлакатни катта геосиёсий ўйин қурбонига айлантирмоқда⁵³. Оқибатда Қирғизистон нафақат ШХТ, балки Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти олдидаги мажбуриятларини ҳам бажаришга ожизлик қилмоқда. Евроосиёда стратегик мувозанатни сақлаш, уни ташқи кучлар таъсиридан ҳимоялаш мақсадида ташкил этилган ушбу минтақавий ташкилотлар Қирғизистондан бу борада изчил сиёсат юритишни талаб этиши табиийдир. Қирғизистон бу вазиятда қирғиз халқининг стратегик манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, мамлакат тарихи ва келажагини кўзда тутган ҳолда йўл тутиши лозим. Қирғизистоннинг Хитой ва Россия манфаатлари тўқнашадиган ҳудудда жойлашганлиги бу икки улкан давлатнинг унга бўлган муносабатида доим акс этиб туради. АҚШнинг бу мамлакат билан яқинлашувига сабаб эса бир томондан Хитойга нисбатан ўз таъсирини кучайтириш, иккинчи томондан Қирғизистонни Россия таъсиридан ихоталашга қаратилади.

Марказий Осиёдаги стратегик мувозанатда Тожикистоннинг ҳам ўзига хос ўрни мавжуд. Чунки минтақадаги энг мураккаб вазият сақланиб қолаётган, бошқача айтганда, Ғарб ва Шарқ геосиёсий кучлари ўртасидаги бир асрдан ортиқ давр мобайнида буфер давлат сифатида мавжуд бўлиб келган Афғонистон билан чегарадош давлатдир. Афғонистон ва Покистоннинг шимолий ҳудудларида жойлашган террористик гуруҳларнинг Тожикистон орқали Қирғизистонга бемалол ўтиши ва Марказий Осиёнинг бошқа давлатларига ҳужум қилиши бу мамлакатдаги вазият ҳам геосиёсий таъсир доирасида эканини яққол намоён этади.

2006 йил ноябр ойида бўлиб ўтган сайловлар арафасида Тожикистоннинг АҚШ ва Европа Иттифоқи билан алоқалари жадаллашиб кетди. АҚШ Ташқи ишлар вазири ўринбосари Р.Баучер 2006 йилда икки марта Тожикистонга келиб мамлакат Тожикистон раҳбарияти билан Марказий Осиёдаги геосиёсий вазият хусусида суҳбатлашди. Тожикистоннинг турли соҳадаги мутахассислари қатор дастурлар орқали АҚШга малака

⁵³ Мухаммеджанов Б. Потеря властью Киргизии контроля над правоохранительными органами приведет страну к распаду .-Кремль.Орг., 2006, 8 ноябрь.

оширишга юборилди. Ғарбий давлатлар турли халқаро дастурлар доирасида Қирғизистон ва Тожикистонга миллион-миллион доллар миқдорида моддий-техникавий ёрдам кўрсатмоқда.

Тожикистоннинг бундай сиёсати МДХ, Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти ва ШХТ олдидаги мажбуриятларини бажаришга маълум маънода тўсқинлик қилиши мумкин. Бошқача айтганда, бу давлат юқорида санаб ўтилган ташкилотларга аъзо бўла туриб, уларнинг сиёсатини қўллаб-қувватлаш ўрнига, Ғарб давлатлари таъсирига тушиб қолмоқда. Россиялик сиёсатчи Г.Павловскийнинг таъбири билан айтганда, Тожикистон президенти Э.Рахмонов турли геосиёсий кучлар орасида иккиланган ҳолда “тебраниш”да давом этмоқда⁵⁴. Бу билан Тожикистон Марказий Осиёдаги барқаророликка ҳисса қўшиш эмас, балки ички хавфсизлигини таъминлаши қийин бўлади.

Туркменистон олиб бораётган ташқи сиёсатга келганда шуни таъкидлаш керакки, бу мамлакат ўзининг бетарафлик позицияси туфайли Марказий Осиёда кечаётган геосиёсий жараёнлардан ташқарида қолишга ҳаракат қилмоқда. Айни пайтда, мамлакат ичкарисида олиб борилаётган сиёсат туркманларнинг ўз қобиғига ўралиб, ташқи дунё билан алоқаларининг сусайишига олиб келмоқда.

Туркменистон президенти С.Ниёзов 2004 йилда Бухорога ташриф буюрган чоғида икки мамлакат ўртасида муносабатларни ривожлантириш, чегара ҳудудларида икки тараф манфаатларига хизмат қиладиган иқтисодий инфратузилма шакллантириш зарурлигини таъкидлаган. Амалда эса Туркменистон олиб борган сиёсат чегара ҳудудларидаги вазиятнинг мураккаблашуви вабаб бўлмоқда.

Туркменистон нафақат Ўзбекистон, балки МДХ билан ҳам ана шундай беқарор сиёсат олиб бормоқда. Бундай сиёсат Туркменистон учун жуда салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Туркменистон бетараф бўлишига қарамасдан, Марказий Осиёдаги геосиёсий жараёнлардан четда қолиши мумкин эмас. Бунга аввало Ғарбдаги кучлар йўл қўймайди. Европа Иттифоқи, ЕҲХТ ва БМТнинг турли минтақавий бўлинмалари Туркменистон раҳбариятини узок вақтдан буён огоҳлантириб келмоқда. Ғарб сиёсий технологлари Туркменистоннинг истикболи, давлат тузумини қай тарзда, қачон ва кимлар орқали ўзгартиришга оид муайян режалар ишлаб чиқилган. Хуллас, Туркман давлатчилигининг келажаги минтақадаги геосиёсий вазиятни унинг раҳбарияти томонидан теран англанишига боғлиқ бўлиб қолди. Бундай вазиятда мамлакат раҳбарияти ўз халқи тақдирини ўйлаган ҳолда, аввало МДХ ва Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти билан алоқаларини мустаҳкамлаши зарур.

⁵⁴ Г.Павловский бошловчилигида НТВ каналидаги “Реальная политика” кўрсатувининг 2006 йил 25 ноябрдаги сонидан.

2006 йилнинг охирида Туркменистон президентининг тўсатдан вафот этиши бу мамлакатга нисбатан турли кучларнинг қизиқишини кескин ошириб юборди. Мутахассислар Туркменистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун турли гуруҳлар ўртасида кураш бошланишини тахмин қилмоқда. Масалан, Россиялик тадқиқотчи, “Политика” жамғармасининг президенти В.Никонов Россия телеканалининг “Вести” программасига берган интервьюсида “Президент С.Ниёзовнинг вафоти муносабати билан Туркменистонда гилам остида бульдог итлар ғажиси бошланади”, деган эди.

Бундай вазиятда Туркменистон сиёсий саҳнасида муайян жонланиш рўй бериши табиийдир. Бу ҳол, биринчидан, мамлакатда узоқ йиллардан бери С.Ниёзов ва унинг сиёсатига қарши бўлган мухолиф кучлар, иккинчидан, бу мамлакатни ўз таъсир доирасига олишга интилаётган қудратли давлатларнинг мақсад-муддаолари, учинчидан, кўп йиллар мобайнида Туркманбоши яратган сиёсий тузумдан азият чеккан, масалан, сиёсий айбловлар билан қамалган, чегара ҳудудларида давлатнинг адолатсиз сиёсатидан жабр кўрган турли миллат вакилларида иборат ижтимоий қатламларнинг сиёсий тузумнинг ўзгаришидан манфаатдор экани билан боғлиқдир.

Бир сўз билан айтганда янги тузум шакллантирилмагунча Туркменистон минтақадаги энг беқарор мамлакатга айланиб қолиши мумкин. Туркменистоннинг келажагига бевосита ва билвосита алоқадор бўлган давлатлар бу мамлакатда ўз манфаатларига мос сиёсий тузумни шакллантиришга ҳаракат қилади. Бу мақсадни амалга ошириш учун турли геосиёсий ўйинлар амалга оширилади. Туркменистоннинг биринчи президенти ҳаётлигида усталик билан қўллаб келган бетарафлик позицияси ҳам унинг вафотидан кейин “де-юре” сакланиб қолса-да, айрим ташқи кучлар бу мақомни “де-факто” йўқотишга ҳаракат қилса ажаб эмас. Оқибатда юқорида қайд этилган ички ва ташқи омиллар туфайли Туркменистонда мустақиллик даврида яратилган давлатчилик анъаналари барбод бўлиши ва қудратли давлатлар тарафидан хомталаш бўлиши эҳтимоли катта.

Кўриниб турибдики, Ўзбекистондан ташқари Марказий Осиёнинг бошқа давлатларидаги ички ва ташқи сиёсий вазият анча нозик бўлиб, улар ташқаридан амалга оширилаётган кучли геосиёсий таъсир остида қолиб келмоқда. Ушбу давлатларнинг суверенитетини таъминлаш ва иқтисодий қудратини ошириш мақсадида ташкил этилган минтақавий тузилмалар – Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти ва ШХТнинг аҳамияти беқиёсдир. Масалан, Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятига Белоруссия, Россия, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон аъзо бўлиб, Украина, Молдова ва Арманистон бу ташкилот фаолиятида кузатувчи сифатида иштирок этмоқда.

Шуни таъкидлаш керакки, тузилгандан буён бу ташкилот Евроосиёнинг турли

минтақаларидаги геосиёсий босим туфайли жиддий муваффақиятга эришганича йўқ. Бошқача айтганда, аъзо давлатларнинг баъзилари ханузгача ғарбий кучлар таъсирида мустақил сиёсат юрита олмаяпти. Бу эса ташкилот олдида турган амалий ишларнинг оқшашига олиб келмоқда. МДХнинг такомиллашувига эҳтиёж сезилаётган бир пайтда маълум даражада унинг ўрнини босиш мумкин бўлган Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятининг кучайиш ўрнига заифлашуви минтақадаги стратегик мувозанатга салбий таъсир кўрсатади. Бу ташкилотга Ўзбекистон аъзо бўлгунига қадар у қайсидир маънода тугал бир шаклга эга бўлмаган эди.⁵⁵ Бошқача айтганда, Марказий Осиёда асосий геосиёсий мавқега эга бўлган Ўзбекистон Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятига аъзо бўлмаган пайтда, ушбу ташкилот жиддий истикболга эга эканлигига барча шубҳа билан қарар эди. Энди эса бу ташкилот ҳар тарафдан кучли позицияга эга бўлган Россия ва Ўзбекистон сингари аъзоларга эга бўлганлиги туфайли божхона иттифоқи, ягона иқтисодий маконни шакллантириш учун аниқ имкон туғилди. Бу мақсадга эришиш учун собитқадамлик, бирлик ва мустақил сиёсат талаб этилади.

Бироқ, юқорида кўрганимиздек, аъзо давлатлардаги вазият уларнинг кўпчилигида сиёсий ироданинг етишмаслигини намоён этмоқда. Бу эса ташкилотнинг амалий самарадорлигига путур етказди ва уни навбатдаги бюрократик тузилмага айлантириши мумкин.

Ҳозирги даврда Марказий Осиёдан ўз иқтисодий манфаатларини қидираётган ташқи кучлар турли усуллар билан бу ердаги давлатлар суверенитетига таҳдид солаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Улар бу билан нафақат ёқилғи захираларига эгалик қилиш, балки Евроосиёнинг маркази бўлган “Ер юраги”ни забт этишни ҳам мақсад қилган. Бу НАТОнинг Шарққа силжиши, АҚШнинг 2007 йилнинг бошида эълон қилинган Чехия, Польша ва Украинада Ракетага Қарши Мудофаа (РҚМ) тизимини ўрнатишга қаратилган сиёсатида ҳам очик намоён бўлмоқда.

Шундай қилиб, мамлакатимиз атрофида кечаётган геосиёсатда ҳудуд ва куч ходисаси ўзига хос аҳамиятга эга. Етакчи кучларнинг Марказий Осиёдаги геосиёсатига қарши тура оладиган тузилмаларнинг кучайиши, минтақадаги давлатларнинг изчил ва катъий ташқи сиёсати, Евроосиёга йўналган аниқ позициясига кўпроқ боғлиқ экани намоён бўлмоқда. Акс ҳолда бу ҳудудда геосиёсий вазият тубдан ўзгариши ва янги стратегик тартибот вужудга келиши мумкин. Бундай ҳолатда миллий бирлигини сақлаб қолган, ўз миллий манфаатларига таянган ҳолда, аниқ ва изчил сиёсат юритган давлатгина узлуксиз ривожланади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам Евроосиёдаги стратегик мувозанатнинг ташқи кучлар назоратида қолиши маҳаллий халқлар учун жиддий синов бўлади. Бундай

⁵⁵ Ўзбекистон 2006 йил 26 январда бу ташкилотга расмий аъзоликка қабул қилинди.

мураккаб ҳолатни олдини олиш учун минтақадаги вазиятнинг барқарорлашувига хизмат қиладиган ШХТ сингари тузилмалар фаолиятининг такомиллаштириш масаласига жиддий эътибор қаратиш зарур.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Халқаро жараёнларни геосиёсий талқин қилишнинг аҳамияти қандай?
2. Сиёсий ҳодисаларни таҳлил этишда қандай геосиёсий усуллар қўлланилади?
3. Давлатнинг стратегик қудратини геосиёсий нуқтаи назардан қандай мезонлар билан ўлчаш мумкин?

Адабиётлар:

1. Бжезинский Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. - М., 2000, 256-бет.
2. Боден Ж. Метод легкого познания истории. - М.:Наука, 2000, 412-бет
3. Василенко И.А. Геополитика. - М. Логос, 2003, 204-бет.
4. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. Изд 2, доп. и перераб. М., 2001.
5. Гаджиев К.С. Геополитика. –М.:Международные отношения,1997, 384-бет.
6. Геополитика: теория и практика // Сб.статей под ред. Позднякова Э.А. -М., 1993,236-бет.

IV-МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОН ГЕОСИЁСАТИДА МДҲ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ОМИЛИ

Режа:

1. **Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва Ўзбекистон Республикасининг геосиёсий, геостратегик манфаатлари.**
2. **Ўзбекистон геосиёсатида Марказий Осиё.**
3. **Марказий Осиёнинг геосиёсий, геоиқтисодий, геостратегик хусусиятлари ва Ўзбекистон.**

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги минтақавий ташкилот бўлиб у собиқ СССРнинг айрим республикалари томонидан тузилган эди. Уни таъсис этувчи ҳужжатлар 1991 йил 8 декабрда Минскда Белоруссия, Россия ва Украина томонидан имзоланган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини тузиш тўғрисидаги битим, 1991 йил 21 декабрда (Болтиқбўйи республикалари ва Грузиядан ташқари) 11 та собиқ Иттифоқ республикалари томонидан Олмаотада имзоланган Битимга Баён ва 1991 йил 21 декабрда имзоланган

Олмаота Декларациялари ҳисобланади. 1993 йил 22 январда Минскда бўлиб ўтган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги давлат бошлиқлари Кенгашида (Арманистон, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Тожикистон ва Ўзбекистон номидан) Мустақил Давлатлар ҳамдўстлигининг Низоми қабул қилинди. Ҳамдўстликнинг мақсадлари қуйидагилардан иборат:

1. Сиёсий, иқтисодий, экологик, инсонпарварлик, маданий ва бошқа соҳаларда ҳамкорликни амалга ошириш;
2. Умумий иқтисодий маконни яратиш;
3. Умуминсоний тамойиллар, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг меъёрлари асосида инсоннинг асосий ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлаш;
4. Аъзо давлатларнинг халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш ҳамда курулсизланишга йўналтирилган ҳамкорликларини амалга ошириш;
5. Аъзо давлатларнинг ҳамдўстлик ҳудудида эркин юришлари ва мулоқотларини таъминлаш;
6. Ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа соҳаларида ўзаро ёрдам ва ҳамкорликни йўлга қўйиш;
7. Ҳар қандай низо ва тортишувларни тинч йўллар билан ҳал этиш.
8. Ўзбекистоннинг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги иштирокини белгиловчи геосиёсий ва геостратегик ҳолатлар:

1. МДҲга аъзо мустақил республикалар илгари ҳам ҳудудий, ҳам сиёсий, ҳам ташкилий жиҳатдан бир бутун ягона давлатнинг таркибий қисмлари эди. Кўп йиллар мобайнида улар ўртасида таркиб топган муносабатлар ва алоқаларнинг кескин узилиши республиканинг ўзидагина эмас, шу билан бирга, халқаро майдонда ҳам вазиятнинг чигаллашишига олиб келган бўлур эди.

2. Республика иқтисодиёти ягона транспорт ва энергетика тизимига эга бўлган собиқ умумиттифоқ иқтисодий макон доирасида шаклланди ва ривожланди. У бошқа минтақалар билан хўжалик алоқаларининг чамбарчас тугуни орқали боғланган бўлиб, улар юзасидан ўзаро ҳисоб-китоблар рубль маконида амалга оширилмоқца. Бу муносабатларни жаҳон хўжалик алоқалари билан боғламай, узиб қўйиш (шундай алоқаларни ўрнатиш учун узоқ вақт талаб этилади) ишлаб чиқариш ҳажмларининг пасайиб кетишига, иқтисодий аҳволнинг ёмонлашувига, ижтимоий муаммоларнинг кескинлашувига олиб келиши мумкин ва ҳозирдаёқ шу ҳолатга олиб келмоқда.

3. Барча мустақил республикаларда, хусусан, Ўзбекистонда ҳам собиқ Иттифоқ кўламида яқин қариндош-уруғчилик алоқаларига эга бўлган кўп миллатли аҳоли яшайди.

Хамдўстлик доирасида чегараларнинг очиқлигини, аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга бориши ва ахборот узатиш эркинлигани сақлаб қолиш республикада фуқаролар ҳамда миллатлараро тотувликни таъминлаш шarti, ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиё давлатлари учун уларнинг ўзаро алоқалар ва ўзаро бир-бирини тўлдирувчи манфаатларига монанд минтақавий хавфсизлик тизимини ташкил этиш эҳтиёжи мавжуд. Шу маънода коллектив, аввало, мавжуд бўлиш ва амал қилиш тажрибасига МДХ доирасида коллектив хавфсизлик тизими масаласи кун тартибига чиқади.

Ўзбекистон МДХ доирасида ўзининг ҳаётий муҳим манфаатларига эга. Шу маънода хамдўстлик доирасидаги ҳамкорлик асосида нафақат ҳудудий яқинлик ва иқтисодий боғлиқлик, балки халқлар ўртасида узоқ тарихий давр давомида шаклланган хамдўстлик маданий ва маънавий алоқалар ҳам ётади. Аслида, узоқ давр (70 йил) давомида халқларнинг умумий яшаши натижасида ўзига хос миллийлик устун турувчи халқ маданияти – евроосиёча цивилизация қарор топган. Жуғрофий ва геосиёсий яқинлик, тарихий тақдирларнинг умумийлиги, дўстона ва маданий алоқалар, чегаралар бўйлаб эркин кўчиб юриш одати – буларнинг барчаси МДХ давлатларини бирлаштириш ва интеграцияни кучайтириш учун объектив сабаб бўлиб хизмат қилади. Бундай шароитда бир-биридан узоқлашиш, ҳатто чегараларни ёпиш, фуқароларнинг юришини чеклаш, яхлит гуманитар, маданий ва ахборот маконининг бузилиши хамдўстликка аъзо ҳар бир давлат учун салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Зеро, Ўзбекистон МДХ доирасида кўп томонлама муносабатларни ривожлантиришни доим ўз ташқи сиёсатининг устувор йўналиши сифатида қараб келади.

Шу ўринда таъкидлаш жоиз, Ўзбекистоннинг МДХ доирасида бошқа суверен давлатлар билан миллий хавфсизликни ва мамлакат ҳудудий яхлитлигини таъминлаш масалаларидаги мувофиқлаштириш ишлари илмий-техникавий ютуқлар, техник тараққиёт, телекоммуникация, космик алоқа воситалари, зарурий хом-ашё ва тайёр маҳсулотларни сотиб олиш, шунингдек, жаҳон бозорига чиқиш учун транспорт коммуникацияларидан фойдаланиш кабилар. Ўзбекистон МДХ давлатлари билан ҳам кўптомонлама халқаро шартномалар, ҳамда икки томонлама муносабатлар асосида олиб боради. Буларнинг барчаси Ўзбекистоннинг истиқболда коллектив минтақавий хавфсизлик тизимини яратиш борасидаги миллий манфаатларига мос келади. Табиийки, бундай тизимни яратиш йўлида катта муаммолар турибди.

Интеграция учун марказлаштириш кучига нисбатан номарказлаштириш тенденцияси қарши туради. Тажрибалар шуни кўрсатадики, МДХ доирасида коллектив

хавфсизлик тизими узоқ давом этувчи жараёни талаб этади, зеро ўн йилдан ортиқ ўтган давр ичида ҳамдўстлик давлатлари ўртасида ҳам объектив, ҳам субъектив алоқалар юзага қалқиб чиққан.

Бизнингча, МДХ доирасида коллектив хавфсизлик тизимига нисбатан сул муносабатга, аъзо мамлакатларнинг (Тожикистондан ташқари), реал таҳдидга дуч келмаганлиги сабаб бўлади. Бундай ҳолат рўй берган тақдирда, бошқа омиллар ҳаракатга тушиши ва энг аввало, ҳаёт қолиш масаласи биринчи даражага чиқиши, келишмовчиликлар эса орқага суриб қўйилиши шубҳасиздир. Бу фақат МДХ давлатларигина эмас, балки хавфсизлиги тўғрисида қайғурувчи барча давлатларга хосдир.

2. Ўзбекистон геосиёсатида Марказий Осиё

Марказий Осиё атрофида кечаётган жадал геосиёсий жараёнлар мазкур минтақанинг юксак геосиёсий аҳамиятга эга эканлигидан далолат бермоқда. Зеро, минтақа хавфсизлиги кўп жиҳатдан унинг геосиёсий аҳамияти, салоҳиятини белгиловчи жуғрофий, иқтисодий ва ижтимоий омиллар билан белгиланади. Шу ўринда З.Бжежинскийнинг “ушбу минтақада устунликни ким қўлга киритса, шубҳасиз геосиёсий ва иқтисодий ютуқни қўлга киритади”, деган фикрини эслаш ўринлидир⁵⁶.

Тарихий тараққиёт давомида узлуксиз давом этиб келган тамаддунлар кураши янги минг йилликда, турли хил кўринишларда намоён бўлмоқда. Ер юзида ягона ҳукмронлик тизимини яратиш учун олиб борилган бу кураш бир оз бўлса-да сусайгани йўқ. Америкалик олим С.Хантингтон “Цивилизациялар тўқнашуви ва дунё тартиботининг қайтадан қурилиши” асарида сўнгги йилларда ер юзида кечаётган геосиёсий жараёнларнинг энг муҳим хусусиятларини таҳлил этар экан, мазкур жараёнлар айнан Евроосиё қитъаси, хусусан, шу қитъа марказида жойлашган “ўзак мамлакатлар”га таъсир этиш ва улар ҳудудини эгаллаш мақсадида рўй бераётганини таъкидлайди.⁵⁷

Хўш, Марказий Осиё минтақаси ушбу геосиёсий жараёнларга нисбатан қандай масофада жойлашган? Ушбу масала бугунги кунда Марказий Осиёнинг геосиёсий мавқеи ҳамда унинг атрофида жадаллик билан кечаётган геосиёсий жараёнларнинг туб моҳиятини англашга ёрдам беради.

Минтақанинг геосиёсий мавқеини ўрганиш бир неча омиллар хусусида фикр юритишни талаб этади. Мумтоз геосиёсий назарияга кўра, ҳар бир минтақанинг геосиёсий мавқеи қуйидагилар билан белгиланади:

⁵⁶ Бжежинский З. Великая шахматная доска.- Москва, 1999,168-бет.

⁵⁷ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка // "Полис", 1994, 1-сон.

- географик жойлашуви ва табиий-иқлим хусусиятлари;
- иқтисодий салоҳияти;
- шу ҳудудда яшовчи халқларнинг қатъий равишда табиий-географик омиллар таъсири остида шаклланган менталитети ҳамда анъаналари;
- ушбу хусусиятлар таъсирида шаклланган сиёсий тузумнинг табиати.

Бироқ ўтган юз йилликда минтақалар ёки давлатларнинг геосиёсий мавқеи кўпгина ҳолларда иқтисодий омил билан белгиланган эди. Бу ҳол, аввало, дунёда энергетика захиралари истеъмолининг кучайиши ва уларга бўлган эҳтиёжнинг кескин ортиб кетиши билан изоҳланади. Марказий Осиёнинг иқтисодий салоҳияти бу митақага нисбатан геосиёсий қизиқишнинг асосий манбаи эканини назардан қочирмаган ҳолда илмий нуқтаи назардан унинг айрим муҳим хусусиятлари хусусида тўхталиб ўтамыз.

Геосиёсий назарий қоидаларга кўра, аввало Марказий Осиёнинг жуғрофий ўлчамлари тўғрисида фикр юритиш мақсадга мувофиқ. Зеро, минтақанинг ҳудудий жойлашуви ва кўрсаткичлари, унинг геосиёсий имкониятлари ҳамда табиий стратегик салоҳиятини белгилаб берувчи муҳим омиллардир. Евроосиё минтақасида асрлар давомида кечаётган геосиёсий жараёнлар ҳам илмий-назарий, ҳам амалий жиҳатдан унинг марказий қисмини эгаллашга йўналтирилганини кўрсатади⁵⁸. Айрим манбаларга қараганда, ернинг ушбу (яъни юрак) қисми Марказий Осиёни ҳам ўз ичига олади. Албатта, бу минтақа айнан “юрак”нинг марказини ташкил этмаса-да, “юракка борадиган баъзи ўқ томирлар” ана шу ҳудуд орқали ўтган. Буни Марказий Осиё тарихига назар ташлаган ҳолда ушбу ҳудудда ҳукмронлик учун бўлиб ўтган сон-саноксиз урушлар, ҳозирга қадар давом этиб келаётган шиддатли жараёнлардан ҳам англаш мумкин.⁵⁹

Рус геосиёсий тадқиқотчиларидан А.Дугиннинг таърифига кўра, Марказий Осиё ҳудуди Ғарбда Каспийдан бошлаб Шимоли-Шарқда Олтой ўлкасига қадар, шимолдан Шимолий Қозоғистон ва яна юқориқдаги айрим Россия губернияларидан жанубда Покистонга қадар ҳудудни эгаллайди⁶⁰. Гарвард университетида (АҚШ) жойлашган Марказий Осиёни ўрганувчи йирик марказлардан бири “The Harvard Programme on Central Asia” ўзининг интернет сайтида Марказий Осиё харитасини жойлаштирган⁶¹.

Бошқача айтганда, Марказий Осиё харитаси ушбу марказнинг расмий белгиси ҳисобланади. Бунга кўра, Марказий Осиё Эроннинг шарқий ҳудудлари, Хитойнинг айрим ғарбий провинцияларигача чўзилган. Кўпгина ғарб тадқиқотчилари ҳам Марказий

⁵⁸ Mackinder Н. "Geographical Pivot of History" // "Geographical Journal", 1904. Рус тилида // "Элементы. Евразийское обозрение". 1996, №7, 26 –31 бетлар.

⁵⁹ НАТО и Центральная Азия. <http://www.transcaspian.ru/cgi-bin/web.exe/rus/4644.html>.

⁶⁰ Дугин А. Основы Геополитики. “Арктогея” Москва. 1997. 353 – 364 бетлар.

⁶¹ <http://www.fas.harvard.edu-centasia>

Осиёнинг жуғрофий ўлчамлари тўғрисида шунга яқин фикр билдиришади. Бугунги кунда Марказий Осиёнинг геосиёсий аҳамияти кескин ошиб бораётган ва ташқи таъсир кучаяётган бир пайтда унинг жуғрофий ўлчамларини турли даражада кўрсатиш минтақага кириб келаётган кучларнинг стратегик манфаатларига боғлиқ. Марказий Осиёнинг ўлчамлари А.Гумбольт даврига келиб анча-мунча аниқ шаклга эга бўла бошлаган бўлиб, қитъанинг ички қисми Марказий Осиё, деб аталган. Ўрта Осиёнинг Каспий денгизига бориб тақалган ғарбий қисмининг жанубий чегаралари хусусида олимлар ҳанузгача ягона фикрга келмаган.

Геосиёсий назариянинг муҳим шартларидан бири – минтақаларнинг жуғрофий хусусиятлари, хусусан, ер юзаси, тупроқ таркиби, сув ҳавзалари ёки тоғларга яқинлиги каби омилларни синчиклаб ўрганиш орқали шу ҳудуддаги халқлар ва давлатларнинг сиёсий табиатига баҳо беришдан иборат. Чунки давлатлар ва элатлар ҳудуддаги жуғрофий ва табиий шароит, шунингдек, заминнинг хусусиятларига узвий боғлиқ ҳолда шаклланиши тўғрисидаги қоида ушбу фаннинг негизида ётади. Шу ўринда Марказий Осиёнинг жуғрофий ва табиий хусусиятлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Марказий Осиё ғарбда Каспий денгизидан шарқда Хитойнинг Шинжонь мухтор туманига қадар, Шимолда Қозоғистондан то Покистонга қадар ҳудудни эгаллаган улкан жуғрофий бирлик бўлиб, Евроосиё текислигининг марказий қисмини ўз ичига олган 4 млн. кв. кмлик улкан ҳудудни эгаллайди. Россия, Эрон ва Хитой каби геосиёсий нуқтаи назардан муҳим давлатлар билан чегарадош бўлган минтақада бор йўғи 50 миллион атрофида аҳоли истиқомат қилади.

Асосий ҳудуди текислик ва пасттекисликлардан иборат бўлган минтақанинг иқлими кўпроқ континентал, мўътадил, айрим тоғли ҳудудларда арктик хусусиятга эга. Минтақанинг кўпгина қисми қумли чўллар ҳамда текисликлардан иборат бўлса-да, ерларнинг қарийб тўртдан бири ҳосилдор ерлар ҳисобланади. Табиий иқлим шароитларига кўра, минтақанинг жуда қулай эканини таъкидлаш зарур. Туркманистон ва Қозоғистон асосан чўл, ярим чўл, текисликлар ва пасттекисликлардан иборат. Йиллик ёғин миқдори Шимолий ва марказий текислик ҳудудларда - 300 мм, чўлларда - 100 мм, тоғли ҳудудларда эса - 600 мм.ни ташкил этади. Қишнинг энг паст ҳарорати Шимолий ҳудудларда -18° жанубда эса 0° атрофида, ёзнинг энг юқори ҳарорати эса Шимолий ҳудудларда $+28^{\circ}$, энг жанубда эса $+44^{\circ}$ ни ташкил этади.

Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон асосан Фарғона, Зарафшон, Вахш, Кофарникон ва бошқа серҳосил водий ва воҳалардан иборат. Қирғизистон ва Тожикистонда тоғли ҳудудлар ушбу республикалар умумий майдонининг 35-60% ни

(Помир ва Тянь-шань) ташкил этади. Минтақа ҳудудий жиҳатдан асосан текисликлардан иборат бўлиб, Каспий ҳамда Орол денгизлари ҳам ушбу минтақада жойлашган. Тоғли ҳудудлар бўлса – Помир ва Тяньшань, шунингдек, уларнинг этакларида жойлашган бир неча тоғ тизмаларидан иборат.

Сув захиралари Марказий Осиё минтақасидаги энг муҳим геосиёсий омилларидан бири ҳисобланади. Сув йўллари асосан Амударё ва Сирдарё, шунингдек, ўнлаб кичик дарё ҳамда ўзанлардан иборат. Гарчи Қозоғистоннинг Шимоли-Ғарбий ва Шимоли-Шарқий қисмида Урал ва Иртиш каби йирик дарёлар мавжуд бўлса-да, улардан нафақат минтақанинг, балки Қозоғистоннинг қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун ишлатиш имконияти мавжуд эмас⁶². Ҳар бир республика ҳудудида юзлаб кичик дарёлар мавжуд бўлиб уларнинг маълум бир қисми ёз ойларида қуриб қоладиган мавсумий дарёлар ҳисобланади⁶³. Шунини таъкидлаш керакки, Марказий Осиёнинг сув захиралари кам бўлиши билан бирга уларнинг тақсимоотида жиддий муаммолар мавжуд. Минтақанинг энг йирик дарёлари ҳисобланган Амударё ва Сирдарёнинг йиллик сув оқими 78 км³ ва 36 км³ ни ташкил этади¹. Минтақадаги ичимлик суви захиралари асосан тоғлардаги қорлар ва музликлардан ташкил топган. Дарёларнинг аксарияти Тожикистон ва Қирғизистондаги тоғлардан бошланади ва қолган барча республикалар билан биргаликда истеъмол қилинади. Бу эса сув тақсимооти масаласида ўзаро мувофиқлаштирилган савий-ҳаракатлар ва мунтазам назоратни талаб этади. Сув билан боғлиқ бўлган бошқа муаммо – Иртиш билан боғлиқ бўлиб, Хитойдан бошлангандиган ушбу дарё Россиянинг Обь дарёсига келиб қуйилади. Дарё устида қурилган Хитойга тегишли дамбалар Иртишбўйи экотизимида кўрсатаётган салбий таъсири Қозоғистонни ташвишга солаётган масалалардан биридир.

Минтақада Туркманистон ва Қозоғистон ҳудудида Каспий денгизи, Ўзбекистон ва Қозоғистон ҳудудида Орол денгизи ва Қирғизистон ҳудудида Иссыккўл мавжуд бўлиб, улар атрофидаги муаммолар минтақадаги деярли барча мамлакатларларни қамраб олади. Масалан, Каспийнинг денгиз ёки кўл экани борасида ҳам бирор бир ягона ечимга келинганича йўқ. Ушбу масала Каспийбўйидаги давлатларнинг геосиёсий стратегиясига боғлиқ ҳолда долзарб аҳамият касб этаётган муҳим минтақавий масала ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Каспий мақоми масаласи унинг сув ресурслари билан эмас, балки кўпроқ унинг тубидаги қазилма бойликларнинг тақсимоотида бориб тақалади.

⁶² Бундан ташқари, Қозоғистоннинг асосий деҳқончилик ривожланган асосий ҳудудлари жанубда жойлашган бўлиб, Сирдарё хавзасидан сув ичади.

⁶³ Маълумотларга қараганда, биргина Қозоғистонда 8500 йирик ва кичик дарёлар мавжудлиги аниқланган. Қаранг. Чжен Кун Фу. Геополитика Қазақстана.-. Алматы: Жеты Жарғы, 1999, 158-бет

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизлик таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.:Ўзбекистон, 1997, 117-бет.

Орол муаммоси ҳам бутун минтақа экотизимига таъсир кўрсатаётган жиддий минтақавий муаммо бўлиб, унинг бартараф этилиши минтақадаги давлатларнинг ўзаро изчил ҳамкорлигини талаб этмоқда. Минтақа аҳолисининг ярмидан кўпроғи (35 млн. киши) Орол муаммоси таъсирида қолган². Ушбу муаммо XX асрда Ер юзидан рўй берган энг мудҳиш экологик фалокат бўлгани туфайли уни бартараф этишга нафақат минтақа давлатлари, балки бутун жаҳон ҳамжамияти жалб этилган.

Қозоғистон. Қозоғистон Марказий Осиёда жойлашган бўлиб, Хитойнинг шимолий-ғарбий тарафини ҳам ишғол этган.

Жўғрофий координатлари: 48° 00" ш. к., 68° 00" ш. у.

Умумий майдони: 2 717 300 км кв.;

куруқлик майдони: 2 669 800 км кв.;

сув майдони: 47 500 км кв.

Куруқликдаги чегараларининг умумий узунлиги 12 012 км. Шу жумладан, Хитой билан 1533 км., Қирғизистон билан 1 051 км, Россия билан 6 846 км, Туркманистон билан 379 км, Ўзбекистон билан 2 203 км. Қирғоқ чегарасига эга эмас⁶⁴.

Иқлими: континентал, қуруқ, ёзи иссиқ, қиши совуқ.

Рельефи: Волгадан то Олтойгача ва Ғарбий Сибирдан тортиб Марказий Осиёнинг оазислари ва чўлларига қадар текисликлардан иборат.

Энг юқори ва энг паст нуқталари: Каунду ботиғи – 132 м., энг юқори нуқтаси Хон-Тангри чўққиси 6995 м.

Табиий захиралари: табиий газ, улкан нефть захиралари, кўмир, темир рудаси, олтин, уран, кумуш, мис, кўрғошин, цинк, кобальт, хром, молибден, боксит, марганец.

Дехқончилик:

хайдаладиган ерлар: 12%;

Яйловлар: 57%;

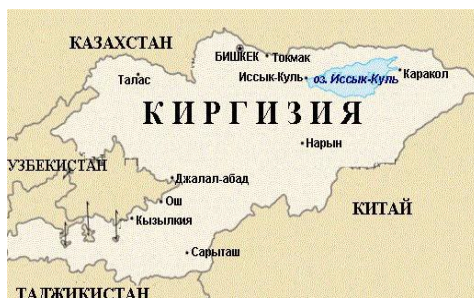
² Ўша жойда, 119-бет.

⁶⁴ 1070 кмлик қирғоғи билан Орол денгизи (кўлининг шимолий қисми ҳамда 1894 кмлик қирғоғи билан Каспий денгизининг шимолий қисми Қозоғистон ҳудудидадир.

Ўрмонлар: 4%;
Бошқалар: 16% (1996 й.р.м.)
Суғориладиган майдонлар: 22 000 км.кв.

Қозоғистонда атроф-муҳит билан боғлиқ қуйидаги долзарб муаммолар мавжуд. Бутун мамлакат бўйлаб радиактив ва заҳарли моддалар ишлаб чиқариладиган ҳудудлар ва ҳарбий полигонларнинг ифлосланганлиги, шунга боғлиқ ҳолда аҳоли ўртасида касалликларнинг тарқалиши, айрим шаҳарларда саноат чиқиндиларининг кўплиги, Орол кўлига қуйиладиган сувларнинг ҳаддан ташқари кўп ишлатилиши оқибатида ушбу сув ҳавзасининг қуриб бораётганлиги ва шу билан боғлиқ ҳолда табиий тузлар ва қумларнинг ҳаддан ортиқ кўпайиб кетиши ва уларнинг тўзон ҳолида бошқа ҳудудларга тарқалиши. Каспийнинг ифлосланиши, пестицидларнинг ҳаддан ташқари кўп қўлланилиши, нотўғри суғориш ва инфратузилмалардаги камчиликлар оқибатида тупроқнинг ифлосланиши ва шўрланиши.

Қирғизистон. Марказий Осиёда Хитойнинг ғарбида жойлашган мамлакат.

Жўғрофий координатлари: 41° 00" ш. к., 75° 00" ш. у.

Умумий майдони: 195 800 км кв.;

Қуруқлик майдони: 191300 км кв.;

Сув майдони: 7200 км кв.

Қуруқликдаги чегараларининг умумий узунлиги 3878 км. Шу жумладан Хитой билан 858 км., Қозоғистон билан 1051 км, Тожикистон билан 870 км, Ўзбекистон билан 1099 км.

Қирғоқ чегарасининг узунлиги: 0 км⁶⁵.

Иқлими: текислик қисмида қуруқ континентал, Тяньшан тоғларининг юқори қисмида кутб иқлими ҳукм суради. Жанубий-ғарбий ҳудудлар (Фарғона водийси)да субтропик, шимолий тоғли ҳудудларда эса мўътадил.

Рельефи: Тянь-Шан тизмалари, улар орасида водийлар ва чуқур ботиқлар (котлованлар).

⁶⁵ Очик денгизга чиқиш йўлларига эга эмас.

Энг юкори ва энг паст нукталари: Қорадарё – 132 м., ва энг юкори нуктаси Ғалаба чўққиси (Jengish Chokusu) 7439 м.

Табиий захиралари: гидроэнергетик захиралари, кўп миқдорда олтин ва бошқа нодир метал захиралари, маҳаллий аҳамиятга эга кўмир, нефть, газ захиралари, нефелин, симоб, қўрғошин, висмут, цинк.

Дехқончилик:

Ҳайдаладиган ерлар:	7%;
Яйловлар:	44%;
Ўрмонлар:	4%;
Бошқалар:	45% (1993 й.р.м.)

Суғориладиган майдонлар: 9000 км.кв.

Қирғизистонда ер юзида энг йирик табиий равишда ўсувчи ёнғоқ ўрмонлари мавжуд.

Қирғизистонда атроф-муҳит билан боғлиқ долзарб муаммолар кўпроқ сувнинг ифлосланишига боғлиқдир. Аҳолининг кўпгина қисми ифлосланган манбалардан сув ичиши оқибатида сув орқали тарқаладиган айрим юқумли касалликлар кузатилган. Суғоришда йўл қуйилган хатолар туфайли ерларнинг шўрланиши рўй берган.

Туркменистон. Марказий Осиёда Каспий денгизининг Қозоғистон ва Эронга тегишли қирғоқлари орасида жойлашган мамлакат.

Жўғрофий координаталари: 40°00"ш. к., 60° 00" ш.у.

Умумий майдони: 488 100 км кв.;

қуруқлик майдони: 488 100 км кв.;

сув майдони: 0 км кв.

Қуруқликдаги чегараларининг умумий узунлиги 3 736 км. Шу жумладан Афғонистон билан 744 км., Эрон билан 992 км, Қозоғистон билан 379 км, Ўзбекистон билан 1621 км. Қирғоқ чегарасига эга эмас. Туркменистоннинг Каспий бўйлаб қирғоқлари узунлиги 1768 км, очик денгизга чиқиш йўллари йўқ.

Иқлими: субтропик чўл иқлими.

Рельефи: жануб томонга борган сари тоғларга айланадиган текис ва тепаликлардан иборат кумли барханли чўллар. Эрон чегараси бўйлаб паст тоғ тизмалари.

Энг юқори ва энг паст нуқталари: Акчанай ботиғи – 81 м., ва энг юқори нуқтаси Айрибаба тоғи 3139 м⁶⁶.

Табиий захиралари: табиий газ, нефть, кўмир, сера, туз.

Дехқончилик:

Ҳайдаладиган ерлар: 3%;

Яйловлар: 63%;

Ўрмонлар: 8%;

Бошқалар: 26% (1993 й.р.м.)

Суғориладиган майдонлар: 13 000 км.кв.

Туркменистонда ҳам атроф-муҳит билан боғлиқ айрим долзарб муаммолар мавжуд. Жумладан, қишлоқ хўжалиги пестицидлари билан тупроқлар ва ер ости сувларининг ифлосланиши. Суғоришда йўл қўйилган хатоликлар туфайли ерларнинг шўрланиши. Каспийнинг ифлосланиши, Амударё сувининг ҳаддан ташқари кўп миқдорда суғоришга жалб этиш оқибатида Оролга сув қуйилишининг кескин камайиши, чўлларнинг кенгайиши билан боғлиқ муаммолар.

Тожикистон. Марказий Осиёда Хитойнинг ғарбида жойлашган мамлакат.

Жўғрофий координаталари: 39° 00" ш.к, 71° 00" ш.у.

Умумий майдони: 143,100 км.кв.;

қуруқлик майдони: 142,700 км.кв.;

сув майдони: 400 км.кв.

⁶⁶ Туркменистоннинг шимолий-шаркида жойлашган Сарақамиш кўлининг сув сатҳи жуда ўзгарувчан бўлиб, энг паст даражаси 110 метрга қадар, яъни Акчанай ботиғига нисбатан ҳам пастга тушиб боради.

Курукликдаги чегараларининг умумий узунлиги 3651 км. Шу жумладан Афғонистон билан 1206 км, Хитой билан 414 км, Ўзбекистон билан 1161 км ва Қирғизистон билан 870 км.

Иқлими асосан континентал мўътадил, ёзи иссиқ, қиши юмшоқ, ярим курук бўлиб, Помир тоғларига борган сайин арктик иқлим билан алмашинади.

Рельефи: Помир ва Олтой тоғлари мамлакат рельефини белгилаб беради. Мамлакат шимолида Фарғона водийсининг ғарбий қисми, жанубий-ғарбда эса Кохарникон ва Вахш водийси жойлашган.

Энг юқори ва энг паст нуқталари: Сирдарё- 300 м., ва энг юқори нуқтаси Исмоил Сомоний чўққиси 7495 м (шўро даврида Коммунизм чўққиси деб аталган).

Табиий захиралари: гидроэнергия, маълум микдорда нефть, уран, кўрғошин, цинк, сурма, кўнгир кўмир, симоб, вольфрам.

Дехкончилик:

Экиладиган ерлар:	0%;
Яйловлар:	25%;
Ўрмонлар:	4%;
Бошқалар:	65% (1993 й.р.м.)

Суғориладиган майдонлар: 6390 км.кв.

Тожикистоннинг атроф- муҳит билан боғлиқ муаммолари қуйидагилардан иборат. Жумладан, санитар вазиятнинг кониқарли эмаслиги, тупроқ шўрланишининг кучайиши, саноат чиқиндилари, пестицидларнинг ҳаддан ташқари кўп қўлланилиши, Орол денгизига қуйиладиган дарёлар сувининг суғориш учун ҳаддан ташқари кўп сарфланиши оқибатида юзага келган муаммолар.

3. Марказий Осиёнинг геосиёсий, геоиқтисодий, геостратегик хусусиятлари ва Ўзбекистон

Марказий Осиё иқтисодий жиҳатдан ҳам улкан захираларга эга экани маълум. Минтақанинг иқтисодий салоҳияти унинг геосиёсий аҳамиятини белгиловчи энг муҳим омиллардан ҳисобланади. Шу туфайли минтақа иқтисодий салоҳиятининг геосиёсий таъсир доирасига тортилиши мумкин бўлган жиҳатларига назар ташлаш жоиз.

Маълумки, “манфаатлар тўқнашуви” анча йиллар мобайнида Афғонистон ҳудудида рўй бериб келди. Эндиликда сўз бу тўқнашув саҳнасининг Каспий атрофи ёки минтақанинг бошқа ҳудудларига қўчиш эҳтимоли ҳақида бормоқда. Марказий Осиёда вужудга келиши мумкин бўлган вазиятни АҚШнинг таниқли тадқиқотчиларидан бири –

З.Бжежинский “Буюк шахмат тахтаси” асарида ўзига хос тарзда талқин қилади. Унинг ёзишича, 1993-2015 йиллар оралиғида дунёда энергетика захираларига бўлган эҳтиёж 50 фоизга кўтарилиши кутилмоқда. Шу нуқтаи назардан янги-янги энергетика захираларини излаб топишга бўлган эҳтиёж етакчи давлатларни ушбу захираларга бой ҳудудлар томон, хусусан Марказий Осиё томон чорлаши аниқ. Табиий захираларга бой ва айни пайтда миллатлараро муносабатлар, тарихий ҳудудлар масалалари жиҳатдан нотинч бўлган минтақада миллатлараро, ҳудудий негизда турли низоларни келтириб чиқаришга уринишлар бўлиши мумкин.⁶⁷

Маълумки, минтақа улкан хом ашё захирасига эга. Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистонда аниқланган нефть захиралари ер юзидаги бутун захираларнинг тахминан 2,7 фоизини, газ захиралари эса 7 фоизини ташкил этар экан. Туркменистонда газнинг улкан захиралари аниқланган⁶⁸. Ўзбекистонда 1 трлн. АҚШ доллари миқдорида нефть ва газ захиралари мавжудлиги аниқланган⁶⁹.

Ўзбекистон олтин захиралари бўйича дунёда тўртинчи ўринда турган давлат ҳисобланади, ишлаб чиқариш бўйича эса 7 ўринни эгаллайди. Шунингдек, Ўзбекистонда бошқа нодир металлларнинг йирик захиралари мавжуд⁷⁰.

Ер қаъридаги темир рудаси захираларининг 8% Қозоғистон ҳудудига тўғри келади⁷¹.

Ўзбекистон ва Тожикистонда йирик уран рудаси конлари мавжуд. Масалан Ўзбекистон уран қазиб чиқариш бўйича ер юзида 7 ўринда туради⁷².

Пахта ҳам Марказий Осиёнинг катта бойлиги ҳисобланади. Масалан, минтақа бўйича 1995 йилда териб олинган 5,9 млн. тонна пахта бутун МДҲ ҳудудида терилган пахтанинг 96%ни ташкил этади. Ўзбекистон пахта етиштириш бўйича дунёда 4-ўринни, уни экспорт қилиш бўйича эса 2-ўринни эгаллайди⁷³.

Ана шундай улкан имкониятларга эга бўлишига қарамасдан, Марказий Осиё мамлакатларининг жўғрофий жиҳатдан ноқулай шарт-шароити, аниқроғи, энергетик

⁶⁷ Бжежинский З. Великая шахматная доска.-М.:Международные отношения,2000, 151-бет.

⁶⁸ Джаффе Э. Распечатать богатства: энергоносители и будущее Центральной Азии и Кавказа // Центральная Азия 2010. Перспективы человеческого развития. Обзор Регионального Бюро Европы и СНГ, ПРООН.- Т., 1997. – 29-бет.

⁶⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.:Ўзбекистон,1997.-225-бет.

⁷⁰ Ўша жойда. 223-234 с.

⁷¹ Суюмбаев М., Мамытова А. Природные ресурсы как фактор развития Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ.- 1998. – 1-сон.-35-бет.

⁷² Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. – Т.:Ўзбекистон,1997,223-бет

⁷³ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.:Ўзбекистон,1997,241-бет.

захираларнинг истеъмол бозоридан узоқда жойлашгани ҳамда ушбу бозорга чиқиш йўлларининг мураккаб геосиёсий характери туфайли мавжуд геостратегик салоҳиятдан фойдаланиш имкониятлари чекланган. Марказий Осиёдаги давлатларнинг бирортаси ҳам очик денгизга чиқиш йўлларига эга эмас.

Бошқача айтганда, ҳозиргача Марказий Осиёга асосан ҳаво йўллари орқалигина бемалол кириш мумкин. Минтақанинг Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва Россия ўртасида жойлашгани етакчи давлатларнинг ушбу ҳудуд марказига йўналиш учун ўзига хос мураккабликлар туғдиради. Чунки табиий захиралардан фойдаланиш, нефть ва газ қувурларини бирор бир йўналиш орқали очик денгиз портларига олиб чиқиш учун бир нечта давлат ҳудудидан ўтиш ва бунинг учун етакчи трансмиллий компаниялари билан шартнома тузган ҳолда амалга оширишга тўғри келади. Қолаверса, бундай лойиҳалар етакчи давлатлар манфаатларининг тўқнашувига олиб келмаган тақдирдагина кутилган самара бериши мумкин.

Маълумки, дунёдаги энг йирик нефть ва газ захиралари Каспий денгизи туби ва атрофида, айниқса, Тенгиз ва Қорачиғанок конларида жойлашган. Шу боис дунёдаги етакчи давлатлар бир неча йиллардан буён Каспий денгизи остидаги нефть захираларини ўзлаштириш учун кескин кураш олиб бораётгани минтақа атрофида турли “сиёсий ўйин”лар уюштираётгани бу ҳудуддаги вазиятни издан чиқармоқда. Аввал бошда Каспийнинг халқаро мавқеи муаммоси пайдо бўлган бўлса, кейинроқ унинг “денгиз” ёки “кўл” эканлигини қайтадан белгилаб олиш масаласи кўтарилди. Ундан кейин Каспий нефть захираларидан ўзаро фойдаланиш бўйича Қозоғистон, Россия, Эрон, Озарбайжон ва Туркменистон ўртасида вужудга келган кескин вазият ҳалигача ўз ечимини топгани йўқ. 2002 йил май ойида Озарбайжон пойтахти Боку шаҳрида бўлиб ўтган ва муваффақиятсиз яқун топган Каспий бўйидаги тўрт давлат раҳбарларининг учрашувини мисол тариқасида келтириш мумкин. Маълумки, Эрон президенти тадбирлар тугамасиданок Озарбайжонни тарк этган, Россия президенти эса журналистларга берган интервьюсида бошқа иштирокчиларни “заиф музокарачи”лар (“слабые переговорщики”), дея таърифган эди.

Дунёдаги исботланган нефть захиралари ва ишлаб чиқариш бўйича кўрсаткичлар⁷⁴.

№	мамлакат	Захиралар (млрд. тонна)	Ишлаб чиқариш (млн тонна)
---	----------	-------------------------------	---------------------------------

⁷⁴ «Панорама» газетасининг 1998 йил 27 февраль материаллари асосида. 9 б.

1.	Саудия Арабистони	35,8	428,0
2.	Россия	13,9	301,0
3.	Ироқ	15,1	28,8
4.	Қувайт	13,3	107,2
5.	БАА	12,6	117,3
6.	Эрон	12,7	183,8
7.	Венесуэла	9,3	162,4
8.	Мексика	7,3	163,6
9.	ХХР	3,3	158,5
10.	АҚШ	3,7	382,9
11.	Ливия	3,9	69,1
12.	Нигерия	2,1	106,0
13.	Қозоғистон	2,2	23,0
14.	Норвегия	1,5	155,5
15.	Алжир	1,2	60,0
	Дунё захиралари	140,9	3361,6

Дунёдаги газ захиралари ва ишлаб чиқариш кўрсаткичлари⁷⁵

№	мамлакат	Захиралар (трлн куб. м.)	Ишлаб чиқариш (нефть эквиваленти бўйича млн тонна)
1.	Россия	48,6	505,0
2.	Эрон	21,0	34,3
3.	Қатар	7,08	12,2
4.	Саудия Арабистони	5,35	27,2
5.	БАА	5,35	14,0
6.	АҚШ	4,68	492,2
7.	Венесуэла	4,0	28,8
8.	Алжир	3,69	59,3
9.	Нигерия	3,0	4,2
10.	Ироқ	3,34	-
11.	Туркменистон	2,89	29,6

⁷⁵ «Панорама» газетасининг 1998 йил 27 февраль материаллари асосида. 9 б.

12.	Қозоғистон	2,5	5,4
13.	Канада	1,93	137,7
14.	Норвегия	1,35	36,8
15.	Мексика	1,92	28,1
16.	Голландия	1,81	68,2
17.	Ўзбекистон	1,9	41,1
18.	Малайзия	2,27	31,8
19.	Индонезия	2,05	59,9
20.	ХХР	1,17	17,9
21.	Украина	1,14	15,4

Туркменистон ўзининг бетараф позициясини рўқач қилиб, минтақа атрофида кечаётган асосий геосиёсий жараёнлардан четда туришни афзал кўрмоқда. Қирғизистон ва Тожикистон ҳам бир неча йиллардан буён минтақа атрофида кечаётган геосиёсий жараёнлар синовидан ўтиб келмоқда. Табиийки, минтақадаги давлатларнинг иқтисодий имкониятлари ва сиёсий ривожланиши етакчи давлатлар томонидан доимий кузатуви ва диққат марказида қолиб келмоқда. Ўзбекистонгина ўз ташқи сиёсий фаолиятни мамлакат миллий манфатларини инобатга олиган қатъият билан амалга ошириб келмоқда. Унинг улкан иқтисодий ва сиёсий имкониятларга эга бўлган давлат эканлигини англаб етган етакчи мамлакатлар ўз иқтисодий манфаатларини шакллантириш ва ривожлантириш мақсадида йирик компанияларнинг ваколатхоналарини очмоқда.

Шу ўринда Марказий Осиёда азлдан мавжуд бўлган ва ҳозирги даврда қайта тикланаётган Буюк Ипак йўлининг иқтисодий аҳамиятини таъкидлаб ўтиш зарур. Биргина Ўш-Андижон-Тошкент-Нукус-Қўнғирот автотўлининг барпо этилиши Буюк Ипак йўли асосий бўғинининг ишга тушганини англатади ва Ўзбекистон иқтисодий имкониятларининг янада кенгайишига хизмат қилади.

Геосиёсат нуқтаи назаридан Ўзбекистон Марказий Осиёнинг марказини эгаллаган ҳамда муҳим стратегик мавқега эга бўлган давлат ҳисобланади. Сиёсий, иқтисодий ва маънавий салоҳияти ҳамда демографик имкониятлари жиҳатидан минтақадаги бошқа давлатлардан ажралиб туради. Жумладан, Марказий Осиё минтақаси аҳолисининг 40 фоизи Ўзбекистонда истиқомат қилади. Қўшни республикаларнинг Ўзбекистонга чегарадош бўлган барча маъмурий ҳудудларида ўзбеклар маҳаллий элатлар билан биргаликда яшаб келади. Ўзбек халқига хос бўлган бағрикенглик, урф-одатларни эъзозлаш, анъаналарга амал қилиш, бақамти яшаётган элатлар ўртасида унинг етакчилигини таъминлайди. Бу ҳол Ўзбекистоннинг минтақада нафақат жўғрофий, балки

этно-маданий нуқтаи назаридан ҳам ўзига хос кўприк вазифасини ўтаётганини намоён этади.

Хулоса қилиб айтганда, минтақанинг геосиёсий мавқеи қуйидаги омиллар билан белгиланади:

Марказий Осиёнинг геосиёсий мавқеи, аввало, унинг иқтисодий имкониятлари билан белгиланади. Бу борада энг манфаатли ҳамкорлар билан иш олиб бориш муҳимлигини таъкидлаб, минтақада етакчи давлатлар манфаатларининг шиддат билан шаклланиб бораётганлигини инобатга олиш зарур. Шу билан бирга, иқтисодий манфаатларини амалга ошира олмаган ташқи кучлар диний, миллатлараро муносабатлар, ҳудудий муаммолар, сув тақсимотига оид масалалар каби омилларга таяниб, минтақадаги барқарорликни издан чиқариши мумкин.

Шу нуқтаи назардан, миллатлараро муносабатларда барқарорликни таъминлаш минтақавий хавфсизликнинг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, минтақада сув тақсимоти масалаларида ҳукуматлараро комиссия ишини тўғри йўлга қўйиш, республикалар ўртасида чегаралаш ишларини охирига етказиш минтақадаги коммуникацион тизимнинг такомиллаштирилиши унинг иқтисодий ва сиёсий аҳамиятини ошишига олиб келувчи омил ҳисобланади.

Бундан ташқари, минтақада, жумладан Ўзбекистонда фаолият юритаётган хорижий ташкилотлар томонидан ўтказилаётган тадбирларнинг мавзуларига эътибор қаратиш ва уларнинг минтақа ижтимоий-сиёсий ҳаётига таъсири тўғрисида амалий тадқиқотлар олиб бориш ҳамда тегишли хулосалар чиқариш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шу маънода манфаатларнинг тенглиги асосида, барча, айниқса ривожланган давлатлар билан ўзаро фойдали ҳамкорлик ўрнатиш минтақа мамлакатларининг дунё иқтисодий тизимида тадрижий ҳамда қонуний тарзда интеграциялашуви ҳамда, Марказий Осиё геосиёсий аҳамиятининг янада кучайишига олиб келиши шубҳасиздир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўзбекистон билан МДХнинг геосиёсий алоқадорлигини изоҳланг.
2. Ўзбекистоннинг Марказий Осиёдаги стратегик мавқеи қандай?
3. Марказий Осиёдаги табиий бойликлар ва геосиёсий жараёнлар мутаносиблигини изоҳланг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.:Ўзбекистон,1997,
2. Джаффе Э. Распечатать богатства: энергоносители и будущее Центральной Азии и Кавказа // Центральная Азия 2010. Перспективы человеческого развития. Обзор Регионального Бюро Европы и СНГ, ПРООН.- Т., 1997
3. Жалилов А., Марказий Осиёнинг геосиёсий маъқеи. // Жамият ва бошқарув, 2006, Махсус сон.
4. Jalilov A., Ethnic-political aspects of regional stability of Central Asia Мақола Central Asian Affairs. КИСИ Кз. Журнал Казахстанского Института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан.
- 5.Суюмбаев М., Мамытова А. Природные ресурсы как фактор развития Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ, 1998,1-сон, 35-бет.
- 6.Стабильность в Центральной Азии в постконфликтный период. Материалы международной конференции (14-15 июнь 2002 г. Ташкент). Центральная Азия. -Т., 2003.

V-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН ХАВФСИЗЛИК СИЁСАТИДА АФҒОНИСТОН, ЖАНУБИЙ ОСИЁ ВА ЯҚИН ШАРҚ ОМИЛИ

Режа:

- 1. Ўзбекистон ташқи сиёсатида Афғонистон омили**
- 2. Ўзбекистон билан Покистон ва Ҳиндистон ўртасидаги ҳамкорлик муносабатлар**
- 3. Ўзбекистон ташқи сиёсатида Яқин Шарқ омили**

Бугун Афғонистонда гиёҳванд моддалар ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиб бораётгани нафақат минтақа давлатлари, балки бутун жаҳон ҳамжамияти ташвишга солмоқда. Бироқ мазкур иллатга қарши фақат гиёҳванд моддалар ишлаб чиқарилаётган ҳудуд атрофида «хавфсизлик зона»сини ташкил этиш, жазолаш ва маъмурий чора-тадбирларни кучайтириш билангина курашиш кифоя қилмайди. Бу муаммони, биринчи навбатда, Афғонистон иқтисодиётини чуқур таркибий ўзгартириш, аҳолини тинч ва бунёдкорлик меҳнати билан банд этиш орқалигина ҳал қилиш мумкин.

Президент Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги нутқида мамлакатимиз ички ва ташқи сиёсатининг энг долзарб муаммолари ҳақида ҳам алоҳида фикр мулоҳазаларини баён қилди.

Ўзбекистон раҳбари, биринчи навбатда, Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш, минтақани барқарор хавфсиз ҳудудга айлантириш мамлакат ташқи сиёсатининг устувор йўналиши эканлигига урғу берди. Бу мақсадни амалга ошириш учун қўшни давлатлар билан интеграциялашув жараёнларини изчил давом эттириш, бозор ислохотларини ривожлантиришда минтақавий бозорни шакллантиришга алоҳида аҳамият бериш зарурлигини эътироф этди.

Шунингдек, Республикамиз раҳбари Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш ва қайта тиклаш борасида давом этаётган ижобий жараёнлар билан бир қаторда, минтақада сакланиб қолаётган стратегик мавҳумлик ҳолати хусусида ҳам тўхталиб ўтди. Буни қандай изоҳлаш мумкин?

Биринчидан, ўтган уч ярим йиллик муддат мобайнида давлатлар коалицияси ёки айрим давлатларнинг ўз ҳудудида алоҳида мунтазам равишда амалга ошириб келган ҳарбий ва ноҳарбий чора-тадбирларига қарамай толибонлар ва ал-қоидачилар раҳбарлари Мулла Омар, Усома Бин Лоден ва уларнинг яқин сафдошлари ҳамон ҳибсга олинмаганлиги, турли давлатларда улар томонидан содир этилаётган террорчилик актлари оқибатида бегуноҳ кишиларнинг ўлимига сабаб бўлаяпти. Афғонистонда ҳукумат аъзолари, давлат идоралари ва уларнинг ходимларига қарши ҳужумлар уюштирилаяпти. Хамид Карзай ҳукумати ўз қарорларини амалга оширишда ҳар хил тўсиқларга дуч келаяпти;

Иккинчидан, Афғонистонни қайта тиклаш бўйича сиёсий, этник ва диний гуруҳлар раҳбарлари ўртасида келишилган аҳдлашув принципларини бузиш ҳоллари ҳам юз бермоқда.

Учинчидан, Афғонистон давлат чегаралари тўлиқ назоратга олинмаган, хусусан Покистон билан чегарадош тоғли ҳудудларда нотинчлик ҳукм сурмоқда ва бу муаммони ҳал қилишда асосий омил ҳисобланган афғон миллий армияси ва полициясини шакллантириш жараёни эса катта қийинчиликлар билан амалга оширилмоқда.

Тўртинчидан, жаҳон ҳамжамиятининг ёрдами ва Афғонистон ҳукуматининг олиб бораётган доимий курашига қарамай мамлакатда гиёҳванд ўсимликларни етиштириш, қайта ишлаш ва чет элларга етказишнинг махфий йўллари ва усуллари ҳамон мавжуд.

Бешинчидан, мамлакат адлия тизими бугунги талаб даражасида шаклланмаган.

Лекин шунга қарамасдан, ўтган уч ярим йил давомида Афғонистонда тикланиш ва янги ҳаёт учун кураш жараёни изчил давом этаётганлиги қувонарлидир.

Бундай хулосага келишни асословчи далиллар етарли. Булар: а) Афғонистонда амалга оширилаётган сиёсий реформа, қайта тиклаш ва миллий бирдамлик дастурлари;

б) мазкур дастурларни амалга ошириш учун донор давлатларнинг Токио конференциясида 4,8 млрд АҚШ доллари ҳажмидаги маблағнинг ажратилиши; в) БМТ байроғи остида АҚШ бошлиқ аксарият давлатлар коалицияси кучларининг Афғонистон ҳудудида тартиб ўрнатиш учун олиб бораётган ҳаракатлари; г) турли давлатларнинг Афғонистон ҳукумати билан биргаликда тикланиш жараёнида фаол қатнашувининг ҳажми ва ҳоказо.

Қайд қилиш лозимки, толибонлар режими қулатилгач, кун тартибида мамлакат ичида тартибни сақлаш, чегаралар хавфсизлигини таъминлаш, давлат бошқаруви, алоқа, транспорт, энергетика, таълим, тиббий ёрдам тизимларини тиклаш, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш каби долзарб масалалар турар эди.

Хонавайрон бўлган шаҳар ва қишлоқларни, иқтисод ва хўжаликни афғон халқи ўз кучи билан тиклаши эҳтимолдан узоқ эди. Шу сабабли жаҳон ҳамжамияти, биринчи навбатда, қўшни давлатлар афғон халқига, Президент Хамид Карзай бошлиқ ҳукуматга ўз ёрдам қўлларини чўздилар.

Ушбу ўринда қайд қилиш лозимки, донор давлатларнинг Токиода ташкил этган Афғонистонга ёрдам жамғармасини Жаҳон Банки томонидан бошқариш йўлга қўйилди.

Терроризмга қарши курашда асосий ролни ўйнаган АҚШ маъмурияти куйидаги вазифаларни ўз зиммасига олди: а) пойтахт Қобул шаҳри, унда жойлашган ҳукумат хавфсизлигини таъминлаш, шунингдек, давлатнинг муҳим вилоятларида тартиб сақлашни ташкил этиш; б) Афғонистон давлатчилиги рамзларидан бири бўлмиш миллий армияни тузиш, тарбиялаш ва ўқитиш; в) вилоятларнинг аксариятида сақланиб қолган экстремист гуруҳларни тугатиш ва бир вақтнинг ўзида Афғонистон маҳаллий давлат органлари билан ҳамкорлик қилиш мақсадида Муваққат тикланиш гуруҳларини (Provincial Reconstruction Teams-PRT) жойлаштириш. Бу гуруҳларнинг ҳар бири АҚШ ҳарбий кучлари, Халқаро ривожланиш агентлиги (USAID), Давлат департаменти ва коалицияга кирган давлатлар намояндаларидан таркиб топган.

Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, айрим америкалик сиёсатшунос олимларнинг тасдиқлашича, АҚШ маъмурияти Афғонистонни қайта тиклаш жараёнида II жаҳон урушидан сўнг Европада, хусусан, мағлубиятга учраган Германия ва Японияда қўлланган, тажрибадан ўтган тактикани қўлламоқда. Бу тактика асосида бир мақсад йўлида бирлашиб ҳамкорлик қилиш ва давлатларни демократия принциплари асосида янгитдан қуриш эвазига маблағ билан таъминлаш ётади. Президент Жорж Буш ўзининг сайловолди чиқишлари ва кейинги баёлотларида Усома Бин Лоден ва унинг ҳамроҳларини қидириб топиш ва Афғонистонда тиклаш ишларини охирига етказишни таъкидлаб ўтди.

Ҳамиша афғон халқига дўст бўлиб келган Ҳиндистон халқи ҳам сезиларли ёрдам берапти: 170 миллион. АҚШ доллари ҳажмида маблағ, 300 та автобус, 3 та самолёт, 1 миллион тонна ғалла ажратди, Қобул шаҳрида И.Ганди номида шифохона очди, юзлаб афғон ёшларининг Ҳиндистоннинг етакчи ўқув юртларида ўқишлари учун стипендиялар белгилади ва айни пайтда давлат бошқарув ходимларини ўқитиш, малакасини оширишда ҳамкорлик қилмоқда. Афғонистон ташқи савдосини ривожлантириш мақсадида Эрон билан биргаликда Эрон порти Чахбаҳарни Афғонистон чегараси билан боғловчи йўлни куришда фаол иш олиб бормоқда.

Кўшни Эрон давлати ҳам Афғонистонга ҳар томонлама кўмак бермоқда: Токио донор давлатлар конференциясида Афғонистонни тиклаш фондига 560 млн. АҚШ доллари ҳажмида маблағ қўшди, чегарадош вилоятларига электр энергияси, табиий газ етказиб бермоқда, 2000 афғон ёшларининг Эрон олий ўқув юртларида ўқиши учун стипендия ажратди. Афғонистоннинг денгиз орқали савдо алоқаларини ривожлантиришни кўзда тутган ҳолда ўзининг Чахбаҳар денгиз портини замонавийлаштирмоқда, унга келадиган йўллари юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Ҳиндистон ва Афғонистон билан биргаликда қурмоқда.

Германия ички тартиб ва ҳавфсизликни таъминлашда асосий роль ўйновчи янги полиция қисмларини тайёрлашни ўз зиммасига олган.

Россия, Япония, Хитой, Европа Иттифоқи давлатлари, Туркия, араб давлатлари ва Жанубий-Шарқий Осиё давлатлари эса Афғонистонга ҳам молиявий, ҳам техникавий, ҳам гуманитар ёрдам кўрсатмоқда.

Ўзбекистон-Афғонистон муносабатларига тўхталар эканмиз, шуни қайд қилиш лозимки, икки давлат қадимдан бир-бирига қўшни, ерлари бир-бирига туташган, бир дарёдан сув ичиб келган. Икки давлат раҳбарлари ўртасида бир неча бор учрашувлар бўлиб ўтди. Дўстона ва амалий муносабатлар ўрнатилди. Бир қатор муҳим ҳужжатлар имзоланди. Қобул ва Тошкентда дипломатик ваколатхоналар фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон ҳам Толибонлар режими ва Ал-Қоида террористик ташкилотига қарши давлатлар коалицияси тарафида туриб курашда қатнашди. Энди эса Афғонистонни қайта тиклаш жараёнида фаол қатнашмоқда. Ўзбекистонлик мутахассислар вайрон бўлган ўндан ортиқ кўприкларни таъмирлаб, йўллари эксплуатация қилишга лойиқ ҳолатга келтирмоқдалар. Афғонистоннинг шимолий вилоятларига электр энергияси етказиб бермоқда. Ўзбекистон автомобиллари, қурилиш материаллари ва бошқа товарлари Афғонистон бозоридан мустаҳкам ўрин эгалламоқда. Кўп афғон ёшлари Ўзбекистоннинг турли олий ўқув юртларида ўқимоқдалар. Эрон, Афғонистон билан тузилган шартномага биноан, ўзбекистонлик мутахассислар Термиз шаҳрини Эроннинг Чахбаҳар порти билан

Ҳирот шаҳри орқали боғловчи янги автомобиль йўлини қуришда қатн ашадилар. Келажакда шу йўлга параллел равишда темир йўл қурилиши ҳам мўлжалланган.

Юқорида келтирилган мулоҳазаларга хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, аксарият давлатлар кўп азоб-уқубат чеккан, лекин мағрур афғон халқига ўз ҳаётини янгилаш, барқарор тараққиёт йўлига тушиб олиши ва тинчликсевар давлатлар қаторидан ўрин эгаллашида баҳоли қудрат кўмаклашишга тайёр эканлигини изҳор этмоқда ва ўзларининг амалий ҳаракатлари билан бу хоҳишларини тасдиқламоқда.

2. Ўзбекистон ва Жанубий Осиё давлатлари муносабатларининг геосиёсий жиҳатлари

Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг мустқилликнинг дастлабки йилларида Покистонга амалга оширган давлат ташрифи Ўзбекистон ва Покистон ўртасидаги ҳамкорликка асос солган бўлса, Покистон Ислом Республикаси Бош вазири Муҳаммад Навоз Шарифнинг Ўзбекистонга ташрифи ва унда имзоланган ҳужжатлар муносабатларни янги поғонага кўтарди. Бу учрашувларда давлатлараро муносабатларда муҳим бўлган Ўзбекистон Республикаси билан Покистон Ислом Республикаси ўртасидаги давлатлараро муносабатлар ва ҳамкорлик принциплари тўғрисидаги шартнома, иқтисодий ва савдо ҳамкорлиги, шунингдек, маданият, соғлиқни сақлаш, фан, техника, кадрлар тайёрлаш, туризм, спорт ва оммавий ахборот соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги битимлар имзоланди. Бундан ташқари икки давлат ўртасида сув ресурслари, электрлаштириш, ирригация ва мелиорация соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги, почта ва телекоммуникация соҳасида, давлат банклари ва миллий банклари ваколатхоналар айирбошлаш тўғрисидаги, инвестициялар ва сармояларни Ҳимоя қилиш тўғрисидаги битимлар имзоланди.

2005 йил март ойида Покистон Президенти Парвез Мушаррафнинг Ўзбекистонга ва 2006 йилнинг май ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг эса Покистонга қилган ташрифлари икки мамлакат ўртасидаги муносабатларда муҳим из қолдирди.

2007 йил 14-15 март кунлари Покистон Ислом Республикаси Бош вазири Шавкат Азизнинг Ўзбекистонга амалга оширган расмий ташрифи билан Ўзбекистон-Покистон муносабатларининг ривожига янги босқични бошлаб берди.

Ўзбекистон ва Покистон раҳбарлари бўлиб ўтган учрашувларда ўзаро иқтисодий муносабатларни ривожлантириш билан бирга Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш ва унга ёрдам кўрсатиш масалалари ҳам муҳокама қилинди. Икки

мамлакат раҳбарлари афғон муаммоси бўйича мулоқотларга мунтазамлик тусини беришга, террорчилик, наркобизнес ва экстремизмга қарши кураш борасида тажриба ва ахборот алмашиб боришга келишиб олдилар.

Дунё энэгия захираларига эҳтиёж ортиб бораётган бир пайтда, Покистон энэгия манбаларига бой ҳисобланган Марказий Осиёдан чиқадиган жанубий йўналишдаги янги транспорт тармоқларининг ўз коммуникацияларига туташишидан манфаатдор. Ўзбекистон Покистон йўллари орқали Арабистон денгизи соҳилларига чиқиш имкониятининг мавжудлиги эса икки томон учун ҳам манфаатлидир. Покистон компаниялари Ўзбекистон ҳудудидаги нефть-газ конларини қидириш ва ўрганишга жиддий қизиқиш билдирмоқда. Шунинг учун Исломободда Афғонистон орқали Покистонга чиқадиган транспорт тармоқларини барпо этиш лойиҳаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу Покистон товарларининг (пластмасса буюмлар, чарм ва картондан ясалган маҳсулотлар, дори-дармон, мева) Ўзбекистон орқали Марказий Осиё давлатлари бозорларига кириб боришига ҳам хизмат қилиши шубҳасиздир.

Ўзбекистон эса ўз навбатида Покистон бозорига йўналтирилган экспорт ҳажмини (пахта, полиэтилен, суюлтирилган газ, кабель, минерал ўғитлар, ғалла, қишлоқ хўжалиги техникаси) кенгайтириш имкониятига эга бўлади. Мисол учун, Покистон Ўзбекистон пахтасини учинчи давлатлар орқали сотиб олар эди. Масалан 2006 йилда ўзаро товар айирбошлаш ҳажми икки ҳисса ортиб, 20 миллион АҚШ долларини ташкил қилди. Эрон бандаргоҳлари орқали Покистонга юборилган Ўзбекистон пахтасининг қиймати бу кўрсаткичдан бир неча карра ортиқ. Шуларни инобатга олиб, икки мамлакат раҳбарлари савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон-Покистон қўшма комиссиясининг фаолиятини такомиллаштиришга келишиб олганлар. 2007 йилнинг бошида Исломободда комиссиянинг навбатдаги мажлиси бўлиб ўтди. Покистон Бош вазирининг Ўзбекистонга ташрифи асносида эса икки мамлакат ишбилармонларининг бизнес-форуми ташкил қилинди.

Покистонда Ўзбекистоннинг нафақат пахта ва ипагига, юртимизда давом этаётган хусусийлаштириш жараёнига ҳам қизиқиш катта. Энэргетика ва транспорт коммуникациялари соҳасида амалга оширилаётган ҳамкорлик истикболда тўқимачилик, қишлоқ хўжалиги каби соҳаларда қўшма корхоналарнинг кўпайишига олиб келиши мумкин.

Ўзбекистондаги мавжуд қулай сармоявий муҳит покистонлик ишбилармонларнинг юртимизга қизиқишини тобора оширмоқда. 2007 йилда Ўзбекистонда Покистон сармояси иштирокида тузилган қирққа яқин корхона фаолият кўрсатмоқда. Улар ишлаб чиқарган

товарлар ва кўрсатган хизматларнинг йиллик ўртача қиймати 20 миллиард сўмга, экспорти ҳажми эса 4 миллион АҚШ долларига етади.

Тарихий ва маданий яқинлик, айниқса, ижтимоий соҳадаги алоқаларни мустаҳкамлаш учун яхши омил бўлмоқда. Икки мамлакат вакиллари Ўзбекистон ва Покистонда амалга оширилаётган турли халқаро маданият ва санъат фестивалларида, жумладан, ҳар икки йилда Самарқандда ўтказиладиган "Шарқ тароналари" халқаро мусиқа фестивалида, илмий-маърифий анжуманларда қатнашиб келмоқдалар. Олимлар тарихий-маънавий меросга оид маданий ёдгорликларни, қўлёзмаларни тадқиқ этмоқдалар. Лекин бу борадаги имкониятлар ҳам тўла ишга солинаётгани йўқ. Умуман, маданий ва илмий доираларнинг, спортчиларнинг ўзаро алоқаларини янада кенгайтириш имкониятлари кўп.

Ўзбекистон Жанубий Осиёнинг етакчи мамлакати бўлган Ҳиндистон билан ҳам алоқаларини кенгайтирмоқда. 1993 йил 23-25 май кунлари Ҳиндистон Бош вазири Нарасимха Рао давлат ташрифи билан Ўзбекистонда бўлди. Сафар кунларида Ўзбекистон Республикаси билан Ҳиндистон Республикаси ўртасида давлатлараро муносабатлар ва ҳамкорлик тамойиллари тўғрисидаги шартнома, "Фойда ва мулкка икки ёқлама солиқ солмаслик тўғрисида"ги, "ҳаво йўллари тўғрисида" ва "савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисида"ги битимлар имзоланди. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг 1993 йил 17-19 август кунлари Ҳиндистонга расмий ташрифи чоғида икки мамлакат ўртасида "иқтисодий, савдо ва илмий-техникавий ҳамкорлик тўғрисида", "маданият, соғлиқни сақлаш, фан, техника, туризм, спорт ва оммавий ахборот соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида"ги битимлар имзоланди. Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида ҳамкорлик кенгайиб бормоқда. 1995 йил 25 август куни Тошкент шаҳрида Ҳиндистоннинг "Тата Прожектс Лтд" фирмаси томонидан куриб битказилган 600 ўринли саломатлик зали, мажлислар хонаси, сервис хизмати, ер ости гаражи, сауна барлари, катта ресторан бўлган замонавий меҳмонхонанинг очилиши фикримизнинг далилидир.

Ўзбекистоннинг Ҳиндистон билан алоқаларининг янги босқичга кўтарилишида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг 2005 йил 4-6 апрель кунлари шу мамлакатга амалга оширган давлат ташрифи алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу ташриф давомида Президент И.Каримов билан Ҳиндистон Президенти Абдул Қалам ва Бош вазир Манмохан Сингх ўратсида музокаралар олиб борилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ҳиндистон Марказий Осиё Республикалари орасида Ўзбекистон билан яқин иқтисодий ва сиёсий, маданий ва ижтимоий соҳалардаги алоқаларни ривожлантиришдан манфаатдор эканлигини намоён этмоқда. Ҳозирги пайтда Ҳиндистон билан қўшма асосга эга бўлган 30 дан ортиқ компаниялар Ўзбекистонда

муваффақиятли фаолият юритмоқда. Биргина 2004 йилда икки мамлакат ўртасидаги товар айирбошлаш ҳажми 121 миллион АҚШ долларида ошиб кетди.

Ҳиндистон билан Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги ҳамкорлик қизиқиши нафақат иқтисодий, балки геосиёсий омиллар билан ҳам мустаҳкамланмоқда. Зеро Ҳиндистон бугун Жанубий Осиё минтақасида ёки Марказий Осиё билан муносабатлардагина эмас, балки жаҳон ҳамжамиятида ўзининг обрў-эътибори ва салоҳияти билан юксак мавқега эга бўлиб бормоқда. Гарчи анча маданий тусда ёндашаётган бўлса-да Ҳиндистон Марказий Осиёга худуди Россия, Хитой, АҚШ ёки Япония сингари геосиёсий объект сифатида қарамоқда. Шу нуқтаи-назардан бугунги кунда Ҳиндистонга «учинчи дуне мамлакати» сифатида муносабат билдириш ярамайди, балки аксинча, унга жуда жиддий геосиёсий ўйинчи сифатида муносабат қилингандагина ижобий натижаларга эришиш мумкин.

4. Ўзбекистон ташқи сиёсатида Яқин Шарқ омили

Мустақилликка эришган ҳар қандай давлатнинг тараққиёти учун нуфузли давлатлар билан ҳамкорлик қилиш муҳим бўлиб, Ўзбекистон ҳам истиқлолнинг илк кунлариданоқ ана шундай эзгу мақсад йўлида ҳаракат қила бошлади.

Биринчилар қаторида Ўзбекистон Яқин ва ўрта Шарқ ҳамда араб мамлакатлари билан алоқа ўрнатиш ва алоқани ривожлантиришга киришди. Негаки, бу давлатлар билан Ўзбекистоннинг қадриятлари, дини, урф-одати ва анъаналари жуда яқиндир.

1991 йил 16-19 декабрь кунлари И.Каримов раҳбарлигидаги Ўзбекистон давлат делегацияси мамлакатимиз мустақиллигини биринчи бўлиб тан олган мамлакат – Туркияга ташриф буюрди. Туркия Президенти Турғут Ўзол, Бош вазир Сулаймон Демирэл каби раҳбарлар ва ишбилармонлар билан амалий учрашувлар, суҳбатлар бўлиб ўтди. Сафар чоғида Ўзбекистон Республикаси билан Туркия жумҳурияси ўртасидаги давлатлараро муносабатларнинг асослари ва мақсадлари тўғрисида Протокол, иқтисодий ва савдо соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисида, битим, маданият, фан, таълим, соғлиқни сақлаш, спорт ва туризм соҳасидаги ўзаро ҳамкорлик тўғрисида, битим, транспорт ва коммуникациялар соҳасидаги битим, ахборот ва янгиликлар айирбошлаш, телевидение ва радио эшиттириш бўйича ҳамкорлик қилиш ҳақида протоколлар ва бошқа бир қатор ҳужжатлар имзоланди.

Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги муносабатлар кейинги йилларда анча кенгайди. Ўзбекистонда Туркия элчихонаси, Туркияда Ўзбекистон элчихонаси фаолият кўрсатиб келмоқда. Ҳамкорликни янада чуқурлаштиришда Туркия давлати раҳбарлари

Тургут Ўзол, Тансу Чиллер, Месут Йилмазларнинг Ўзбекистонга расмий ташрифлари чоғида имзоланган ҳужжатлар катта аҳамиятга эга бўлди. Икки давлат ўртасидаги ҳамкорлик газлама ва тайёр кийим-кечак ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, қўшма корхоналар қуриш, кадрлар тайёрлаш, туризмни ривожлантириш ва бошқа соҳаларда амалий натижалар бермоқда. Туркиялик ҳамкорлар Ўзбекистон иқтисодиётига 1,5 миллиард АҚШ доллари ҳажмида сармоялар киритди. 200 га яқин қўшма корхоналар барпо этилди. "Коч холдинг", "Айсел" шулар жумласидандир. Ўзбекистон билан Туркия ўртасида ўзаро товар айирбошлаш ҳажми 1997 йилда 300 миллион АҚШ долларини ташкил қилди.

1992 йил 24-25 ноябрь кунлари республикаимиз Президенти И.Каримовнинг Эрон Ислом Жумҳуриятига расмий давлат ташрифи Ўзбекистон ва Эрон ўртасида давлатлараро алоқаларга асос солди. Сафар чоғида Ўзбекистон Республикаси билан Эрон Ислом Жумҳурияти ўртасида давлатлараро муносабатларнинг асослари тўғрисида декларация, ҳаво транспорти соҳасидаги ҳамжиҳатлик тўғрисида, иқтисодий ва илмий-техникавий ҳамкорлик соҳасидаги ҳамжиҳатлик тўғрисида, почта, телефон ва телеграф соҳасидаги ҳамжиҳатлик тўғрисида меморандумлар, давлат Марказий банклари ўртасида битим имзоланди. 1993 йил 18 октябрда Эрон Президенти Али Акбар Хошимий Рафсанжонийнинг Ўзбекистонга расмий ташрифи икки мамлакат ўртасидаги алоқаларнинг янада кенгайишига кўмаклашди. Сафар чоғида транзит алоқаларни тартибга солиш тўғрисида ҳамда халқаро автомобиль қатнови тўғрисида битимлар имзоланди.

Эрон Ислом Республикаси билан Ўзбекистон ўртасидаги алоқаларнинг геосиёсий жиҳатларига эътибор қаратадиган бўлсак шуни таъкидлаш керакки, Эрон Марказий Осиё билан яқинлашиш мақсадида тарихий-маданий омилларни восита сифатида қўллашга ҳаракат қилади. Ўзбекистон эса Эроннинг қулай стратегик жойлашуви, Форс кўрфазидagi бандаргоҳларидан ўз маҳсулотларини дунё бозорига олиб чиқиш мақсадида фойдаланади.

2003 йил Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Эрон Ислом Республикасига давлат ташрифи икки мамлакат ўртасида изчил ва дўстона алоқалар ривож топаётганидан далолат беради. 2002 йил якунларига кўра икки мамлакат ўртасидаги маҳсулот айирбошлаш ҳажми 260 миллион АҚШ долларига тенг бўлганлигини таъкидлаш мумкин. Икки мамлакат ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилган давр ичида 40 дан ортиқ турли характердаги ҳужжат имзоланган. Агар 1996 йилда Эрон ҳудудидан 34 минг тонна транзит юк олиб ўтилган бўлса, 2002 йилда бу кўрсаткич 500 минг тоннага етди. 2002 йилда Ўзбекистон ҳудуди орқали ташиб ўтилган Эронга тегишли юкларнинг умумий миқдори эса 750 минг тоннани ташкил этган.

Ўзбекистон Республикаси билан Яқин Шарқ мамлакатлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ривожлантиришда – Қувайт Амирлиги ўзига хос ўрин тутди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Қувайт Давлати Амири шайх Жаббор ал-Ахмад ал-Жаббор ас-Сабахнинг таклифига мувофиқ 2004 йилнинг 19-20 январидида шу давлатга расмий ташриф буюрди.

Давлатимиз раҳбарининг Қувайтга расмий ташрифи чоғида Ислон Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарининг таржимаси шу давлатда босмадан чиқди ва унинг тақдимоти бўлиб ўтди.

Қувайт Амирлигида бўлиб ўтган расмий музокараларда Ўзбекистон билан Қувайт ўртасидаги алоқаларни ривожлантиришнинг истикболли йўналишлари, хусусан сармоя жалб этиш, қишлоқ хўжалиги, энергетика ва транспорт соҳаларида ҳамкорлик қилиш имкониятлари келишиб олинди. Учрашувлар чоғида Қувайт давлатида ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш борасида тўпланган тажриба Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида қўл келиши мумкинлиги таъкидлаб ўтилди.

Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов раҳбарлигидаги давлат делегацияси расмий ташриф билан Саудия Арабистони, Мисрда бўлди ва улар билан давлатлараро муносабатларнинг асослари тўғрисида шартномалар, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий ҳамкорлик битимлари имзоланди. Саудия Арабистони, Миср давлат ва ҳукумат вакиллариининг Ўзбекистонга расмий сафари пайтида имзоланган ҳужжатлар эса давлатлараро муносабатларни янада ривожлантиришга хизмат қилмоқда. Ўзбекистон ёшлари Қоҳира университетида, "Аль-Азхар" ва "Айн Шамс" университетларида, мисрликлар Тошкент Техника ва Аграр университетларида, таҳсил олмоқдалар. Тошкентда Миср Республикасининг фан ва таълим маркази фаол ишлаб турибди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов 2007 йил 17-19 апрель кунлари Миср Республикасига расмий ташриф буюрди. Сафар олдидан журналистларга берган интервьюсида мамлакатимиз раҳбари ушбу мамлакат тўғрисида ўзининг айрим мулоҳазаларини баён қилар экан, Ўзбекистон ташқи сиёсатида Мисрнинг ўрни қанчалик муҳим эканлигини эътироф этди.

Миср қуруқликда Африка билан Осиёни, сув йўллари орқали Осиё-Тинч океани минтақаси билан Европани боғлайди. Шу боис Ўзбекистон ва Миср минтақавий ҳамда халқаро сиёсатда муҳим ўрин тутувчи мамлакатлар сирасига киради.

Миср – маданиятнинг, давлатчиликнинг энг қадимий маркази. Мисрни Нил неъматидеб атайдилар. Дунёдаги энг узун дарё, ушбу ўлкадаги ҳаёт манбаи бўлган Нилда сув микёсини ўлчайдиган иншоотни улуғ аллома, ватандошимиз Аҳмад ал-Фарғоний

бунёд этган. Ўзбекистон билан Миср халқларининг бундай тарихий яқинлиги ва ҳамкорлигига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Қадимги Шарқнинг фанлар академияси ҳисобланган "Байтул ҳикма"да ижод этган ватандошларимиз - буюк алломаларнинг аксарияти Мисрга бориб, маҳаллий халқнинг илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган. Бошқача айтганда, Ўзбекистон билан Миср халқлари ўртасида бугунги дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларига аجدодларимиз асос солганлар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Миср Араб Республикасига расмий ташрифида мана шу азалий алоқаларни ҳозирги замон талабларидан келиб чиққан ҳолда янгича асосда равнақ топтиришг мақсади кўзда тутилади.

Мисрда Ўзбекистонга эҳтиром нечоғли катта, мамлакатимиз билан ҳамкорликка интилиш нақадар кучли эканлигига бир мисол билан ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ўзбекистон мустақиллигини араб давлатлари орасида биринчи бўлиб Миср тан олди. У биринчилар қаторида Ўзбекистон билан дипломатия муносабатлари ўрнатиб, юртимизда элчихона очди. Энг муҳими – янги, мустақил Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг илк хорижий сафарларидан бири ҳам айнан Мисрга расмий ташрифи бўлди. Ўзбекистон билан Мисрнинг тарихий, маданий, маърифий муштараклиги кўп. Ислом Каримов айтганидек, халқларимизнинг дунёқараши ҳам бир-бирига яқин. Айни пайтда геосиёсий ва геостратегик жиҳатдан мамлакатларимиз ўртасида ўхшашлик мавжуд эканлигини кўрсатмоқда. Мамлакатларимиз қадимда Буюк Ипак йўлининг асосий тармоқлари бўлган. Жануби-Шарқий Осиё, МДХ, Европа мамлакатларини туташтирувчи транспорт коммуникациялари Ўзбекистондан ўтади. Марказий Осиёнинг табиий бойликлари, энергетик захиралари янги коммуникация тармоқларини барпо этиш, янги йўналишларда ҳамкорликни ривожлантириш учун омил бўлмоқда.

Мамлакатларимиз сиёсий соҳадаги ҳамкорлигининг юксак даражада ривожлангани, аввало, Ўзбекистон ва Миср раҳбарларининг дунёда кечаётган сиёсий жараёнларга, ўзаро муносабатларга доир масалаларга ёндашувларининг ўхшаш ёки яқин эканлиги билан изоҳланади.

Гуманитар ҳамкорлик - тарихий муштараклик тақозоси. Хусусан, таълим соҳасидаги алоқалар жуда фаол. Икки мамлакат кадрлар тайёрлашда бир-бирига кўмак бераётир. Ўзбекистон ва Миср олий ўқув юртлари ўртасида йигирмадан зиёд ҳамкорлик битими имзоланган.

Соғлиқни сақлаш соҳасидаги алоқалар изчил ривожланаётир. Фармацевтика соҳасидаги ҳамкорликни кенгайтиришдан икки мамлакат ҳам бирдай манфаатдор. Ўзбекистон мустақиллик йилларида бу соҳани фаол ўзлаштирди ва жадал

ривожлантирмоқда. Миср ҳам фармацевтика соҳасида катта салоҳият ва бой тажрибага эга. Биргаликда фармацевтика корхоналарини очиш орқали мамлакатларимиз Марказий Осиё ва умуман МДХ бозорларининг салмоқли қисмини эгаллаши мумкин. Айни пайтда бу йўналишда саккизта лойиҳани амалга ошириш мўлжалланмоқда.

Яна бир муҳим соҳа – сайёҳликдир. Ўзбекистонликлар учун Мисрнинг тарихий обидалари, хусусан, эҳромлар қанчалик жозибадор бўлса, мисрликлар учун Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Имом Мотуридий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад ал-Фарғоний, Бурҳонуддин Марғиновий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳрор Валий каби алломалар ватани бўлган Ўзбекистоннинг осори атиқаларини, муқаддас қадамжоларини зиёрат қилиш шунчалар эъзозлидир. Миср халқи Ўзбекистонда аجدодлар меросини тиклаш борасидаги ишларни юксак кадрлайди. Ўзбекистон учун сайёҳлик соҳасида хизмат кўрсатиш тармоғини ривожлантиришда Миср билан ҳамкорлик қилиш фойдалидир.

Иқтисодий ҳамкорлик давлатлараро муносабатларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Жорий йилнинг март ойида Тошкентда Савдо-иқтисодий ва илмий-техникавий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон - Миср ҳукуматлараро қўшма комиссиясининг навбатдаги мажлиси бўлиб ўтди. Икки томонлама ҳамкорликнинг улкан имкониятларини намоён этган ушбу анжуман якунида савдо алоқаларини ривожлантириш, хусусан, Мисрга кўплаб турдаги маҳсулотлар, жумладан, замонавийлаштирилган Ил-76 юк ташиш самолётлари ва Ил-114 йўловчи ташиш самолётлари, тракторлар ва бошқа турдаги қишлоқ хўжалиги техникаси, кабел-ўтказгич маҳсулотлар, трансформаторлар, қуёш батареялари, мис, ипак етказиб бериш борасида кўплаб келишувларга эришилди. Сайёҳлик, илм-фан ва таълим соҳаларида ҳамкорлик алоқаларини тўғрисидаги ҳужжатлар имзоланди.

Стратегик нуқтаи назардан қараганда, Ўзбекистон билан ҳамкорлик орқали Миср Марказий Осиё ва МДХ мамлакатлари бозорларида ўз ўрнини кенгайтириши мумкин. Ислом конференцияси ташкилоти ва Араб давлатлари лигасининг фаол аъзоси бўлган Миср Ўзбекистонга мазкур тузилмалар доирасида ҳамкорлик учун йўл очади.

Ислом Каримовнинг 2007 йил апрел ойида Мисрга қилган ташрифи асносида ўзаро алоқаларнинг ҳуқуқий пойдевори янада мустаҳкамланди. Ўзбекистон Республикаси ва Миср Араб Республикасининг қўшма баёноти қабул қилинди. Икки мамлакат ҳукуматлари ўртасида уюшган жиноятчилик ва терроризмга қарши курашда ҳамкорлик, судьялар малакасини ошириш ва суд-ҳуқуқ соҳасида тажриба алмашиш тўғрисидаги битимлар, ахборот соҳасида ҳамкорлик, 2007-2010 йилларга мўлжалланган маданий ҳамкорлик тўғрисидаги протоколлар, шунингдек, Ўзбекистон Маданият ва спорт ишлари вазирлиги билан Миср Миллий спорт кенгаши, Ўзбекистон Ташқи иқтисодий алоқалар,

инвестициялар ва савдо вазирлиги билан Миср Халқаро ҳамкорлик вазирлиги, Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси билан Миср Савдо палаталари федерацияси, "Ўзинфоинвест" агентлиги билан Миср Инвестиция ва эркин ҳудудлар бош дирекцияси, Ўзбекистон Стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги билан Миср Стандартлаштириш ва сифат ташкилоти, Ўзбекистон Марказий банки билан Миср Марказий банки ўртасида англашув меморандумлари, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси билан Миср Искандария кутубхонаси ўртасида ҳамкорлик тўғрисидаги протокол, Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки билан Миср Миллий банки, "Банк дю Каир" ва "Банк Мисрий" ўртасида молиявий ҳамкорлик тўғрисидаги битимлар имзоланди.

Шарқ мамлакатларида, жумладан, Мисрда маърифатли исломнинг қарор топишида, Ўзбекистон ва Миср ўртасидаги тарихий муштарақликнинг ижобий натижаси сифатида дунёвий фанларнинг шаклланиши ва ривожланишида Мовароуннаҳр мутафаккирларининг ҳиссаси беқиёс бўлган. Хусусан, 800-861 йилларда яшаб ижод этган буюк ватандошимиз Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғоний эҳромлар юртида ўчмас из қолдирган. У Нил дарёси сувининг сатҳини ўлчайдиган ўта ноёб иншоот услубларни кашф қилган. Миср катта ҳудудининг саҳро зоналаридан иборат эканлиги ва фақат Нил водийсида зироатчилик қилиш мумкинлиги инобатга олинса, буюк ватандошимиз яратган "Миқёси Нил" мамлакатдаги сув захираларидан унумли фойдаланишда, дарёда сув сатҳи ўзгаришларини башорат қилишда муҳим аҳамият касб этиб келган. Миср қишлоқ хўжалигидаги вазият бугунги кунда ҳам Нилдаги сув миқёсига бевосита боғлиқ. Юксак даражада билим талаб этадиган, ўта аниқлик билан ишланган «Миқёси Нил»дан ҳозир ҳам кенг фойдаланилади.

Миср ҳукумати буюк алломага эҳтиром ва икки мамлакат халқларининг кўп асрлик илмий-маданий алоқалари тимсоли сифатида Аҳмад ал-Фарғонийга ҳайкал ўрнатишга қарор қилди. Президент Ислом Каримовнинг ташрифи доирасида ушбу ҳайкалнинг расмий очилиш маросими бўлиб ўтди.

"Миқёси Нил" бунёд этилган Рода оролига Ўзбекистон расмий делегацияси, Миср ҳукумати аъзолари, жамоатчилик вакиллари, олимлар йиғилди.

Тантанали маросимда Ислом Каримов Ўзбекистон ва Миср халқларининг дўстлиги узоқ даврларга бориб тақалишини, бу дўстликка улуғ аجدодларимиз асос солганини алоҳида таъкидлади. Ўзбек заминида етишиб чикқан алломалар, хусусан, Аҳмад ал-Фарғоний жаҳон илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшганини қайд этди. Шу боис 1998 йилда аллома таваллудининг 1200 йиллиги ЮНЕСКО шафелигида жаҳон миқёсида, жумладан, Мисрда ҳам кенг нишонланди. У IX асрдаёқ сайёрамизнинг диаметрини ҳисоблаб чикқан, дунёни қитъаларга, етти иқлимга бўлиб, шарҳлаган олимдир. Ал-

Фарғонийнинг астрономияга оид тадқиқотлари ҳозир ҳам бутун дунё олимлари учун асосий қўлланмалардан бўлиб келмоқда.

Қоҳира шаҳри ҳокими Абдулазим Вазир Ўзбекистон Республикаси Президентининг Миср халқига совғаси сифатида қабул қилинган ушбу ёдгорлик Аҳмад ал-Фарғонийнинг Миср цивилизацияси равнақи йўлидаги хизматларига кўрсатилган юксак эҳтиром ифодаси эканини таъкидлади.

Қайд этиш жоизки, Миср пойтахтида «Ҳадиқа ал-Ўзбекия», «Сур ал-Ўзбекия», «Ҳай ал-Ўзбекия» номлари билан аталувчи мавзелар бор. Айтишларича, илгари Буюк Ипак йўли бўйлаб сафар қилган карвонлар Мисрга келганда мана шу мавзеларда тўхтаган. Айниқса, «Сур ал-Ўзбекия» мавзеси диққатга сазовордир. Бугун у ердаги китоб дўконларида қадим ва ноёб асарларни топиш мумкин. Булар ҳам халқларимизнинг илмий-маданий алоқалари нечоғли қадимий ва мустаҳкам эканлигидан далолат беради. Миср ва Ўзбекистон ҳукуматлари ўртасида эришилган келишувлар икки томонлама ҳамкорликни янги босқичга олиб чиқишга хизмат қилиши, бу борада янги уфқлар очиши шубҳасиздир.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Афғонистонда тинчлик ўрнатишда Ўзбекистон қандай саъй-ҳаракатларни амалга оширди?
2. Ўзбекистон ташқи сиёсатида Жанубий Осиё омилининг ўрни қандай?
3. Яқин Шарқ минтақаси билан муносабатларда Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати қандай тамойилларга асосланади?

Адабиётлар:

1. Ибрагимова Н.Ш. Сравнительный анализ политических взаимоотношений Республики Узбекистан с Республикой Индия и Исламской Республикой Пакистан на современном этапе. Автореф. дис... канд. полит. наук. Т.; 2004.
2. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века: Прогнозы, перспективы, предсказания. - М.; Эксмо, Алгоритм, 2002. - 512 с.
3. Бобоев А. «Ўзбекистон-Миср. Ҳамкорликнинг янги уфқлари». Халқ сўзи. 2007 йил 20 апрель.

VI-MAVЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ГЕОСИЁСЙ МАНФААТЛАРИ ТИЗИМИДА РОССИЯ, ЕВРОПА ВА АМЕРИКА ОМИЛИ

Режа:

- 1. Ўзбекистон-Россия ҳамкорлик муносабатлари.**
- 2. Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи муносабатларининг геосиёсий жиҳатлари.**
- 3. Ўзбекистон билан АҚШ ўртасидаги ҳамкорлик муносабатлари.**

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида халқаро муносабатларда муҳим роль ўйновчи Россия, АҚШ ва Европа Иттифоқи билан ҳамкорлик муносабатлари алоҳида эътибор талаб этади. Айнан ана шу сиёсий бирликлар жаҳон сиёсатини белгилашда ҳам муҳим ўрин тутди. Ўзбекистон Республикаси Россия билан Иттифоқчилик шартномаси имзолаган бўлса, АҚШ билан стратегик шериклик ва ҳамкорлик шартномасини имзолаган. Европа Иттифоқи билан эса 1996 йилда кенг миқёсдаги ҳамкорликни кўзда тутувчи Шериклик ва ҳамкорлик битимини тузган. Бундан ташқари Европа Иттифоқи ва мамлакатимиз ўртасида 20 га яқин бошқа турдаги шартномалар мавжуд. Икки томонлама муносабатлар ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам маданий соҳаларда ривожланиб бормоқда. Чунончи 2001 йилга келиб, Европа Иттифоқи ва республикаимиз ўртасидаги савдо айланмаси 1 млрд. 57 млн. АҚШ долларини ташкил этди¹. Буларнинг барчаси Европа Иттифоқининг Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида алоҳида ўрин тутишидан дарак беради.

Ўзбекистон Республикаси ва Россия ўртасидаги икки томонлама ҳамкорлик хусусида гапирганда, аввало, 2005 йилнинг кузида имзоланган Иттифоқчилик шартномасини қайд этиш лозим. Бу ҳужжат ҳар икки мамлакат учун кенг сиёсий ва иқтисодий имкониятлар очиб беради. Иттифоқчилик шартномаси деганда икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг энг яқинлашган шакли тушунилади. Халқаро муносабатларнинг бу шакли стратегик шерикчиликдан ҳам яқин ҳамкорлик муносабатларидир.

Кейинги 15 йилдаги ўзаро муносабатлар тарихига назар ташласак Ўзбекистон Республикаси Россия Федерацияси билан давлатлараро тенг ҳуқуқли муносабатлар ўрнатиш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият бериб келмоқда. 1991 йилдан 2006 йилга қадар икки давлат раҳбарлари мунтазам учрашиб, музокаралар олиб боришмоқда ва Россия Ўзбекистоннинг энг йирик савдо ҳамкори бўлиб қолмоқда.

Марказий Осиёдаги стратегик вазият Евроосиёда мувозанатни таъминлаш борасида муҳим аҳамиятга эга. Марказий Осиёда Ўзбекистоннинг олтин, уран, энергия хом ашёларига бойлиги; Хитой, христиан (рус православ ва ғарб католик) ва ислом маданиятлари кесишган жойдалиги; Россия, Эрон, Хитой, Покистон ва Ҳиндистон каби мамлакатларга ҳам салбий, ҳам ижобий маънода қўшни эканлиги; минтақа сиёсатига ҳамда шундан келиб чиққан ҳолда, жаҳон сиёсатига жиддий таъсир кўрсатувчи омиллардир.

Ташқи омиллар моҳиятини англаш учун "Совуқ уруш" даврини ўрганиш жоиз. Зеро, бу ҳол Ўзбекистон Республикасининг бугунги кундаги геосиёсий ҳолатига тўлиқ баҳо беришда, шунингдек, Марказий Осиё минтақасига жаҳон ва минтақага тугаш давлатлар сиёсатининг туб моҳиятини янада чуқурроқ тушунишга кўмак беради. "Совуқ уруш" даврида геосиёсий дуализм ўзининг юқори чўққисига етди. Бу даврда АҚШ ва собиқ Советлар давлати талассократия ва теллуократияни ифода этган ҳолда ўзаро геосиёсий кураш олиб бордилар⁷⁶.

Ўзбекистон ва Россия ўртасидаги муносабатларнинг янги босқичга кўтарилиши иккала мамлакат учун ҳам ҳамкорликни ривожлантиришнинг истиқболли имкониятларини беради. Шунингдек қайд қилиш керакки, ушбу ҳамкорлик ҳозирги кунда стратегик шериклик даражасига кўтарилди. Аввалам бор, иккала мамлакатда иқтисодий, сиёсий, ижтимоий жиҳатдан ҳамкорлик эҳтиёжи пайдо бўлган бўлса, иккинчи томондан икки давлат манфаатларини халқаро терроризмга қарши кураш яқинлаштирди.

Ўзбекистонда Россия азалдан йирик иқтисодий ҳамкорлардан бири эканлиги ҳеч қачон унутилмаган. Россиянинг иқтисодий инқироздан чиқиш даражасига кўра, унинг Ўзбекистон ташқи савдо айланмасидаги улуши 1999 йилдаги 13 фоиздан 2003 йилда 17 фоизга ўсди. Фақат 2003 йилнинг ўзида икки мамлакат ўртасидаги ташқи савдо айланмаси ҳажми 26 фоиз, 2004 йилнинг биринчи чорагида эса 43 фоизга ўсди ва янада жадал юксалиши учун катта имкониятлар мавжудлиги кузатилмоқда..

Савдо айланмаси таркиби янада рационаллашиб, икки мамлакат иқтисодиётидаги тузилмавий ўзгаришлар унда ўз аксини топа бошлади. Масалан, 2003 йилда Ўзбекистондан Россияга экспорт ҳажмида асосий улушни машина ва ускуналар (23 фоиз), пахта толаси (7 фоиз) ташкил қилди, ваҳоланки 1994 йилда бу кўрсаткичлар тегишли равишда 11 ва 64 фоиздан иборат эди.

Россиядан Ўзбекистонга экспорт ҳажмида ҳам асосий улуш машина ва ускуналар (38 фоиз), кимё маҳсулотлари (20 фомз), қоғоз, картон, мебел (24 фоиз)дан иборат. 1994

⁷⁶ Умаров Х. Ўзбекистон Республикаси геосиёсати ҳолатининг геостратегик хусусиятлари. Диссертация автореферати.- Т.,2004.

йилда эса Россиядан Ўзбекистонга асосан энергия манбалари (39 фоиз), озиқ-овқат маҳсулотлари (15 фоиз), қора металл (14 фоиз) экспорт қилинган эди.

Ўзбекистоннинг Россия билан авиасозлик соҳасидаги ҳамкорлиги ҳам сезиларли даражада фаоллашди. «В.П.Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси» давлат акционерлик жамияти базасида юк ва йўловчи ташувчи замонавий ҳаво кемаларини ҳамкорликда ишлаб чиқариш ривожланмоқда. Эътиборли томони шундаки, Тошкент авиазаводи томонидан тузилган шартномаларга мувофиқ 2004 йилда Россия ва бошқа мамлакатларга 15 та самолёт етказиб берди ва бу ислохотлар бошланган даврдагидан анча кўп демакдир.

«ЎзДЭУавто» қўшма корхонасининг ҳам россиялик шериклар билан ҳамкорлиги янада фаоллашмоқда. Бир томондан унинг Россияга экспорт салмоғи ортмоқца. Тахминларга кўра, экспорт ҳажми 2004 йилда 25 минг автомобилни ташкил этган. Иккинчи томондан, россиялик пўлат қуювчилар маҳсулоти сифатининг ортиб бораётганлиги Ўзбекистон автомобиллари учун харид қилинадиган иссиқ ва совуқ усулда қуйилган пўлатнинг 90 фоизини Россиядан олиш имконини беради. Шуниси аҳамиятга молики, Ўзбекистоннинг авиация ва автомобиль заводлари Россия Федерациясининг 957 корхонасига эҳтиёт қисмлар учун буюртма берган.

Иқтисодий ривожланишнинг барқарор суръати, у билан боғлиқ савдо ва тўлов балансининг ижобий сальдоси, аҳоли реал даромадларининг муттасил ўсаётгани шундан далолат берадики, Россия тобора қулай, ҳудудий жиҳатдан яқин, тўловга лаёқатли бозорга айланмоқда. Бу бозорга ўзбек товар ишлаб чиқарувчилари ўзларининг хилма-хил маҳсулотларини етказиб беришлари мумкин.

Россия сармоядорларининг Ўзбекистон иқтисодиётига кенг миқёсда инвестиция киритишга қизиқиши тобора ортиб бормоқда. Бу аввало, нефть ва газ казиб олиш, уларни қайта ишлаш, телекоммуникация, тоғ-кон саноати, металлургия, машинасозлик, аниқ асбобсозлик, электротехник маҳсулотлар ишлаб чиқариш, қурилиш материаллари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш каби экспортга йўналтирилган соҳалар ва бошқа истиқболли тармоқларда ўз ифодасини топмоқда.

Жумладан, 2004 йилнинг апрелида Россиянинг Газпром» компанияси билан «Шохпахта» газ қонида газ казиб олиш ва ундан фойдаланишдаги иштироки бўйича маҳсулот тақсимооти тўғрисида битим имзоланди. Айни пайтда «Газпром» билан Устюрт нефтьгаз қонларида табиий газ геологоразведкаси, казиб олиш ва йилига 10 млрд. куб метр ҳажмида сотиш мўлжалланган лойиҳага 1,4 млрд. АҚШ доллари миқдорида сармоя киритилишини кўзда тутувчи битим ишлаб чиқилмоқда.

«Лукойл» компанияси билан маҳсулот тақсимоти асосида, Шоди газ конларида табиий газ қазиб олиш ва биргаликда сотиш бўйича йирик битим лойиҳаси тайёрланмоқда. Бунда «Лукойл» компанияси 1 млрд. АҚШ доллари миқдорида инвестиция киритади ва лойиҳанинг амалга оширилиши 200 млрд.куб метрга яқин табиий газ қазиб олиш имконини беради.

Шунингдек, машинасозлик, асбобсозлик, электротехника саноатидаги технологик кооперацияга асосланган самарали алоқалар тикланмоқда. Кабель маҳсулотлари, электротехник машиналар, жиҳозлар ва аппаратура ишлаб чиқариш соҳаларида 19 та Ўзбекистон-Россия қўшма корхонаси фаолият юритмоқда. 33 та қўшма корхона саноат ва маиший турдаги асбоб-ускуналар ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Машинасозлик, машина ва жиҳозларни таъмирлайдиган 68 та қўшма корхона тузилган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш соҳаси бўйича интеграция чуқурлашмоқда. Бу соҳада тўққизта Ўзбекистон-Россия қўшма корхонаси фаолият юритмоқда.

«Вимм Билль Дан» компанияси Тошкентнинг йирик «Тошкентсут» бирлашмаси акцияларининг 77 фоизини харид қилиш ҳақидаги шартномани имзолади. Ушбу ҳужжатда сут маҳсулотларини қайта ишлаш ва мева шарбатлари ишлаб чиқарувчи қўшма корхона тузиш учун 20 млн. доллар сармоя киритиш кўзда тутилган.

Сўнгги пайтларда Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги савдо-иқтисодий ва инвестициявий ҳамкорликнинг кенгайиши ўзаро манафаатларни ифодаловчи табиий жараёнга айланди.

Бундай ҳамкорликнинг асосини иқтисодиётнинг оёққа туриши, ҳар икки мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланиши ва бир-бирини тўлдириши, ҳудудий яқинлик, транспорт инфратузилмаси ҳамкорлигининг йўлга қўйилганлиги, шерикларнинг бир-бирини яхши билиши, уларнинг халқларимиз умумий маданиятидан, феъл-атворидан хабардорлиги ташкил этади.

Россия билан Ўзбекистон ўртасидаги савдо-иқтисодий ва инвестициявий алоқаларнинг кенгайиши Марказий Осиёнинг бошқа давлатларига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Бу эса Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов илгари сураётган Марказий Осиёда умумий бозорни яратиш ташаббуси ва бунёдкорлик йўлидаги жиддий қадам бўлиб, у ўз навбатида жаҳон иқтисодиётида минтақанинг инвестициявий жозибadorлиги ва рақобатбардошлигини оширади.

Россиянинг Марказий Осиёдаги манфаатлари ҳақида гапирганда шуни эътироф этиш керакки, у нафақат геосиёсий, балки жиддий иқтисодий асосга ҳам эга. Ўзбекистон ва Россия ўртасидаги муносабатларга келганда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки,

муносабатларнинг янги босқичга кўтарилиши иккала мамлакат учун ҳам ҳамкорликни ривожлантиришнинг янги имкониятларини очиб беради. Ҳозирги кунда Россия-Ўзбекистон муносабатлари стратегик шериклик (2004) даражасидан Иттифоқчилик (2005) даражасига кўтарилди.

Сўнгги пайтларда Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги савдо-иқтисодий ва инвестициявий ҳамкорликнинг кенгайиши иқтисодий шароит ва ўзаро манафаатларни ифодаловчи табиий жараёнга айланди.

Аммо бу Ўзбекистоннинг Россия билан ҳамкорликни ривожлантириши истиқлол йилларидаги ҳамкорлар, биринчи галда Америка Қўшма Штатлари, Евроиттифок мамлакатлари ва Япония билан анъанага айланган иқтисодий ҳамкорликни сусайтириш ёки қисқартириш ҳисобига амалга оширилади, дегани эмас албатта.

Бироқ, Россиянинг охири ташқи сиёсий фаолияти, жумладан, Қирғизистонда ўз ҳарбий базасини ташкил қилиши, Марказий Осиёни ўз таъсир доирасига тортиш учун кураш давом этиб келаётганлигини, бу курашда Марказий Осиё минтақаси ҳам ўз ўрнига эгаллигини тўла исботлайди.

Ўзбекистон учун, Россиянинг муносабати алоҳида ўрин тутаетди. 2000 йилгача, яъни В.Путин президентлигига қадар Россиянинг Марказий Осиё давлатларига нисбатан муносабати мавҳум ва ноаниқликдан иборат эди. Россиялик тадқиқотчиларнинг фикрлари турлича, кўп ҳолларда қарама-қаршилиқларга бой эди. Бунинг сабабларидан бири Марказий Осиё давлатларининг ўзаро иқтисодий яқинлашуви ва Россия таъсирининг камайиши ёки Марказий Осиё давлатларини уларнинг фикрича, бошқа давлатларнинг таъсирига тушиб қолишдан хавфсираш эди. Айрим россиялик экспертларнинг фикрича Марказий Осиё давлатларини Россия геосиёсий таъсир ҳудудидан чиқиши, Россия хавфсизлиги учун таҳдид ҳисобланади.

Россия табиий фанлар академияси мухбир аъзоси Л.И.Медведко шундай фикрга келган эди: «Тожикистондаги драматик ҳодисалар, Ўрта Осиёда ислом фундаментализми ёйилишига шарт-шароитлар яратиб бериши мумкинлигини эслатди. Бунга кўп ҳолда Эрондаги ислом революциясини ва Афғонистонда мужоҳидларнинг ғалаба қозонишига туртки бўлди.... Ўрта Осиёнинг айрим республикалари ва вилоятларида, Кавказ ва Волга бўйида исломий ҳаракат учун қулай замин яратилиши, бу ердаги усиз ҳам ҳозирдаги омонат ҳокимиятни ўрнига авторитар-теократик тузумни ўрнатилишига олиб келиш мумкин. Улар келажакда эҳтимол Эрон, Покистон ва Афғонистон билан Россия учун хавфли бўлган душманлик руҳидаги ҳарбий-сиёсий альянс тузишлари мумкин⁷⁷».

⁷⁷ Медведко Л. История с геополитикой. //Международная жизнь, 1992. -011-12,110-бет.

Юқоридаги фикрларга нисбатан эса Президентимиз ўз вақтида шундай деган эди: «Кейинги вақтларда Россиянинг очик матбуотида бу мавзуда узундан узоқ таҳлилий материаллар ва бошқа мақолалар қайта-қайта босилиб чиқмоқда. Уларнинг оҳанги ва мазмунига қарасангиз, журналистларнинг қаламини эмас, балки махсус тазйиқлар ва айрим сиёсатчиларнинг тажрибали қўлини кўрасиз. Бу мақолалар шовинизм хавфи ва унинг собиқ совет маконида пайдо бўлиб, «яқин хориж» деб аталаётган янги мустақил давлатларга нисбатан кўринишлари ўйлаб чиқарилган муаммо эмас, балки Россиянинг ўзи учун ҳам бирдай хавфли таҳдиддир, деган хулосани жуда яхши кўрсатиб ва асослаб беради».²

1999 йил 16 февраль ва 2001 йил 11 сентябрь воқеалари халқаро терроризмга қарши кураш дастури доирасида кенг қўламда ҳарбий ҳаракатларнинг бошланишига олиб келди. Бу ҳаракатлар айнан Осиё мамлакатлари, хусусан Афғонистон ҳудудида олиб борилди. Бунга дунёдаги деярли барча еткази давлатлар ўз ҳарбий қисмлари билан, Марказий Осиё республикалари эса ўз ҳудудидан фойдаланишга рухсат бериш билан иштирок этишди. Шунинг таъкидлаш керакки қўпчилик давлатлар бу уруш ҳаракатларига айрим ғарбдаги давлатларнинг найранги остида қўшилдилар. Уруш натижасида ғолиб ва мағлуб томонлар аниқланмади. Афғонистонда 25 йилдан бери давом этаётган уруш яқин топмади, тинчлик ўрнатилмади, Ироқдан ядро бомбаси топилмади. АҚШ қўшинларида ҳанузгача йўқотишлар давом этмоқда. “Халқаро терроризмга қарши кураш” номини олган ўзига хос бу курашда Ал-қоида сингари аниқ, аммо қароргоҳию-қўшинларини ҳеч ким ҳеч қачон топа олмайдиган рақибнинг бўлиши бу урушнинг ортида ҳар икки тарафнинг ҳам режиссёри битта эмасмикан, деган фикрга олиб келади. Бугунги кунда нафақат Марказий Осиё давлатлари, балки Россия ҳукумати ҳам халқаро терроризмга қарши курашнинг асл мақсадларини тўғри англаб етди ва Россия Марказий Осиёга нисбатан оқилона сиёсат олиб боришмоқда.

Евроосиёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш учун Марказий Осиё давлатлари бир ёқадан бош чиқаришлари, айниқса бу ҳудудда Россия иштирокида ягона иқтисодий тизим барпо этишлари лозим бўлади. Россия Ўзбекистон ўртасида имзоланган Иттифоқчилик шартномаси Марказий Осиёда стратегик мувозанатни белгилаб берди. Ушбу Иттифоқчилик шартномаси, Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятининг тўлиқ фаолиятга кириши ва ШХТнинг самарали фаолияти барқарорликни сақлаш ва тараққиётни таъминлашда самарали сиёсий ва иқтисодий механизм бўлиши мумкин.

2. Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи муносабатлари

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг Европа йўналиши қатъиятлик билан ривожлантирилмоқда. Ўзбекистон Президентининг Германияда 1993 йил 28 апрель кунини бошланган ва беш кун давом этган расмий ташрифи Ўзбекистон билан Германия ўртасидаги муносабатларни йўлга қўйишда муҳим аҳамиятга эгадир. Айтиш пайтида бу сафар натижасида республикамиз учун Европа сари катта йўл очилди.

И. Каримов ГФР Федерал канцлери Гельмут Кол билан самимий, ўзаро тенглик асосида, ишонч ва қатъият билан суҳбатлашди. Икки давлат ўртасида маданий ҳамкорлик тўғрисида, сармоялар қўйишни амалга ошириш ва ўзаро ҳимоя қилишга қўмаклашиш тўғрисида, илмий тадқиқотлар ва мутахассислар фондини ташкил этиш тўғрисида битимлар имзоланди.

Ўзбекистон делегацияси Германия саноатини ўрганишга катта эътибор берди. "Дойче банк", "Мерседес-Бенц" ва "Сименс" компанияларининг раҳбарлари билан учрашувлар бўлди, улар билан ҳамкорлик қилиш ҳақида келишиб олинди. Жумладан, Хоразмда "Мерседес-Бенц" компанияси иштирокида юк машиналари йиғадиган завод қуриш ҳақида ахдлашилди. Сафар натижаларига кўра ўзбек-немис ҳамкорлиги масалалари бўйича ҳукуматлараро комиссия тузилди. Тошкентда икки-томонлама савдо-иқтисодий палата ташкил этилди, ГФРнинг элчихонаси очилди. "Тошкент-Франкфурт" ҳаво йўлида самолётлар қатнай бошлади. "Дойче банк"нинг бўлими фаолият кўрсатмоқда.

1994 йил 9-12 июнь кунлари Ўзбекистон давлат делегацияси Нидерландия (Голландия)да бўлди, киролича Беатрикс ва ҳукумат бошлиғи - Бош вазир Рудольф Любберс билан икки томонлама ҳамкорлик тўғрисида суҳбат бўлди. Сафар натижасида Ўзбекистон ва Голландия ўртасида давлатлараро муносабатлар принциплари ҳақида баёнот ва савдо-иқтисодий ҳамкорлик ҳақида протокол имзоланди. Голландия аграр хўжалигининг технологияси, уруғ ва насллари, меҳнат усуллари билан Ўзбекистонда фойдаланишга келишилди. Бугунги кунда Ўзбекистонда Голландия картошка уруғлари экилиб мўл ҳосил етиштирилмоқда.

Ўзбекистон билан Франция ўртасидаги муносабатларни ўрнатиш ва ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. 1993 йил 28-30 октябрь кунлари Ўзбекистон делегациясининг Францияга расмий ташрифи икки давлат ўртасидаги ҳамкорликка асос солди. Президент И.Каримов Франция Президенти Ф.Миттеран, Франциянинг бошқа раҳбарлари ҳамда жамоатчилик вақиллари билан дўстона суҳбат ва самарали музокаралар юритди. Сафар натижасида Парижда Ўзбекистон Республикаси ва Франция Республикаси ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома, маданият, илмий-техникавий ва маориф соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида битим, сармояларни ўзаро рағбатлантириш ва ҳимоялаш тўғрисида битим имзоланди.

Ўзбекистон билан Франция ўртасида иқтисодий, илмий, маданий алоқалар кенгайиб бормоқда. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, озиқ-овқат, нефть ва газ саноати, қурилиш ва бошқа соҳаларда ҳамкорлик қилинмоқда.

Ўзбекистон халқаро ишларда катта тажриба ва нуфузга эга бўлган Буюк Британия билан ҳам ҳамкорлик қилмоқда. 1993 йил 17-19 июнь кунлари Буюк Британия кироличасининг қизи малика Анна Ўзбекистонда бўлиб, мамлакатимиз билан, халқимизнинг турмуш тарзи билан танишиб, Самарқанд шаҳрининг ўлмас тарихий ёдгорликларини зиёрат қилиб кетди. 1993 йил 15 октябрь куни Буюк Британия ташқи ишлар ва ҳамдўстлик ишлари бўйича давлат вазири Даглас Хогнинг Ўзбекистонга сафари чоғида икки давлат ўртасида маданият ва таълим соҳасидаги ҳамкорлик битими, икки ёклама солиқ солмаслик тўғрисида битимлар имзоланди.

Ўзбекистон Финляндия, Австрия, Бельгия, Швейцария, Италия, Испания, Греция, Польша, Венгрия, Чехия, Словакия, Хорватия, Болгария каби Европа мамлакатлари билан сиёсий, дипломатик, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатди ва кенгайиб бормоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда тарихий жиҳатдан қисқа бир даврда халқаро муносабатларни йўлга қўйиш ва ривожлантириш бобида бир неча ўн йилликларга арзийдиган ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар, яхши кўшничилик, ўзаро фойдали ҳамкорликка қаратилган сиёсати ва фаолияти билан бутун дунёга танилди, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади, унинг мавқеи йилдан-йилга мустаҳкамланиб бормоқда.

Юқори келтирилган маълумотлар бир тарафдан албатта янги республика учун қисқа вақтда эришган катта ютуқлардир. Лекин, масаланинг иккинчи томони ўрнатилган бу ҳамкорликларнинг ҳозирда ривож ва юртимиз учун фойдаси қандай даражада эканлигидир. Асосан тузилган шартномалар ўз фаолиятини яхши олиб бормоқда, лекин, шу билан бир қаторда муаммолар ҳам йўқ эмас. Муаммолар албатта асосан ташқи иқтисод билан, хусусан мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш билан боғлиқдир. Бошқача айтганда, ташқи иқтисодий алоқаларимизда импорт улушини камайтириш ва экспортни кенгайтириш томон бурилиш ясашиши муҳим аҳамиятга эга.

Президент И.Каримов ўзининг "Ўзбекистоннинг етти зафарли йили" асарида «Ўзбекистон тарихдан қисқа бир даврда жаҳон ҳамжамиятига қўшилди, унинг тенг ҳуқуқли субъектига айланди. Нуфузли хорижий давлатлар билан сиёсий, дипломатик, иқтисодий, маданий-маърифий алоқаларни йўлга қўйди. Бу жонажон Ватанимиз хавфсизлигининг муҳим шarti ва тараққиётимизнинг кафолатидир", - деб ёзади. Дарҳақиқат, Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг тўлақонли субъектига айланиши учун барча имкониятларга эгадир. Шу билан бирга дунё хўжалик ва сиёсий тизимида ўзига хос

мавқега эга бўлиш учун халқаро жараёнларда фаол иштирок этиш ва Осиё, Европа ва Американинг етакчи давлатлари билан хушёрлик билан муносабатлар олиб бориш талаб этилади. Бунинг учун эса узоқни кўра биладиган, билимли кадрларни тарбиялаш зарурияти ҳамиша сақланиб қолади.

2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан кейин Европа Иттифоқи давлатлари ҳам халқаро терроризмга қарши тузилган халқаро коалицияга қўшилган ҳолда ўз кўшинларини Афғонистонга юборишди. Айрим давлатлар, шу жумладан, Германия ўз ҳарбий контингентини Афғонистоннинг шимолида, бир қисмини эса Ўзбекистон жанубида Термез шаҳрида жойлаштирди. Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи билан алоқалари иқтисодиёт соҳасида ҳам йилдан-йилга кенгайиб бормоқда. Европа Иттифоқининг фаол аъзоларидан бўлган Германия Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқидаги энг яқин ҳамкори ҳисобланади. Германия Марказий Осиёда рўй бераётган ўзгаришларга доимо немисларга хос ҳолислик билан ёндошган ва доимо қўллаб-қувватлаган. 2005 йил Андижонда рўй берган май воқеаларидан кейин Ўзбекистонга қарши олиб борилган ахборот хуружи даврида, Европа Иттифоқи тарафидан қўлланилган жазо чоралари даврида Германия бизни доимо қўллаб-қувватлаб келди. 2006 йилда Германия расмий доиралари Ўзбекистон вакиллари билан бир неча марта учрашдилар ва ЕИнинг бугунги кундаги раиси Германия 2007 йилда ушбу жазо чораларини бекор қилишга алоҳида аҳамият бермоқда.

3. Ўзбекистоннинг АҚШ билан муносабатлари

Европа Иттифоқи давлатлари билан ривожланаётган ҳамкорлик сингари АҚШ билан алоқаларини ўрнатиш кўпгина давлатларда бўлгани каби Ўзбекистон учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон - АҚШ муносабатлари босқичма-босқич ривожланиб келмоқда. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг 1996 йил ёзида АҚШга қилган биринчи ва муҳим сафари давомида иқтисодий ҳамкорликдан тортиб хавфсизликкача бўлган турли соҳаларни камраб олган музокаралар, Ўзбекистон ва АҚШ раҳбарларининг кейинги учрашувлари, Америка парламени юқори мартабали вакилларининг ташрифлари Ўзбекистон – АҚШ муносабатларини янги босқичга олиб чиқди.

Икки давлат ҳукуматлари ўртасида 2001 йил октябрда халқаро террорчиликка қарши курашиш масалалари бўйича қўшма баёнот имзоланиши, ҳукуматлар ўртасида икки томонлама ҳамкорликни янада ривожлантириш ва Ўзбекистондаги иқтисодий ислохотларни қўллаб-қувватлаш борасида ўзаро англашув ҳақида меморандум қабул қилинди. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг 2002 йил март ойида АҚШга

иккинчи расмий ташрифи Ўзбекистон ва АҚШ ўртасида Стратегик шериклик ва ҳамкорлик асослари тўғрисида декларация, шунингдек, илмий-техникавий тадқиқотлар, ядро тарқатилишига йўл қўймаслик борасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида ҳамда Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият банки билан АҚШ Экспорт-импорт банки ўртасидаги ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланиши Ўзбекистон - АҚШ муносабатларида қўйилган муҳим қадамлардан бири бўлди.

Ўзбекистон ва АҚШ ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни тўрт босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич мустақилликка эришгунимизгача бўлган давр ва мустақилликнинг дастлабки уч йилини ўз ичига олади. Бу давр Ўзбекистон ва АҚШ ўртасидаги алоқаларнинг ҳали ривожланмаганлиги ва ҳамкорликнинг дастлабки куртаклари пайдо бўла бошлаганлиги билан характерланади. Ушбу босқич Америка Қўшма Штатлари Ўзбекистон Республикасини мустақиллигини тан олганлиги ва икки давлат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилганлиги билан муҳимдир.

Иккинчи босқич 1993 йилга тўғри келади ва 2001 йил сентябрида АҚШда террористик акт содир этилган даврга қадар давом этади.

Бу давр мобайнида Ўзбекистон билан АҚШ муносабатлари энг муҳим йўналишлар бўйича фаол ривожланганлиги, умумбашарий ва минтақавий хавфсизликнинг энг долзарб муаммоларини ҳал этишга бўлган ёндашувларнинг ўхшаш жиҳатларини намоён қилганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Бошқача айтганда, бу даврда АҚШ Ўзбекистонни қайтадан кашф этган бўлса, Ўзбекистон ҳам АҚШни кашф этди.

Ҳамкорликнинг янги сифатдаги стратегик шерикликка асосланган учинчи босқичи 11 сентябрь воқеаларидан кейин бошланди. Бу босқич Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг АҚШга қилган сафари чоғида Ўзбекистон ва АҚШ ўртасида Стратегик шериклик ва ҳамкорлик асослари тўғрисидаги декларациянинг имзоланганлиги билан аҳамиятлидир. Бу босқичнинг энг ривожланган даври Афғонистонда халқаро терроризмга қарши курашнинг дастлабки босқичида халқаро коалицияга қўшилган Ўзбекистон АҚШ мудофаа вазирлигига Қарши-Хонобод ҳарбий базасини берганлигида намоён бўлди. Ушбу базани Ўзбекистон тинчлик мақсадларида фойдаланиш учун берганлигини ҳам алоҳида қайд этиш лозим.

Икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг тўртинчи босқичи 2005 йил 13 май Андижон воқеаларидан кейин бошланди. Фикримизча бу даврни айрим хорижий мутахассислар томонидан эътироф қилинган совуқлашиш даври эмас, балки муносабатларни сарҳисоб қилиш даври, дейилса тўғри бўлади. Ўзбекистон ўз ташқи сиёсатида, шу жумладан АҚШ билан муносабатларда ҳам ҳеч қачон ўз зиммасига олган мажбуриятларини бажармасдан қолмаган, аммо Айни вақтда бирор бир давлатнинг

сиёсий таъсирига тобе ҳам бўлиб қолмаган. Президент И.Каримов бу ҳақда шундай ёзади: «...Ўзбекистон ҳамма вақт -АҚШга Қарши шаҳри яқинидаги Хонобод аэродромидан фойдаланишга рухсат этилган 2001 йилда ҳам, бугун ҳам ўзининг мустақил сиёсатини олиб бормоқда. Биз ҳеч қачон, такрор айтаман, ҳеч қачон, қанчалик буюк бўлмасин, бирор-бир мамлакатнинг сиёсий таъсирига берилмаганмиз»⁷⁸.

Андижон воқеаларига келганда, албатта Ўзбекистон раҳбарияти АҚШнинг Андижон воқеаларига нисбатан билдирган муносабати ва халқаро комиссия киритиш тўғрисидаги ташаббусини миллий манфаатларимизга зид эканлигини таъкидлади. Шу нуқтаи-назардан икки давлат ўртасидаги расмий муносабатларда танаффус даври бошланди. Бунинг иккинчи тарафи Ўзбекистоннинг бу воқеалар ортида ғарбий кучлар борлигини тез орада пайқаганлиги ва исботлаганлигига бориб тақалади. Мазкур танаффус босқичнинг энг юқори нуқтаси Америка ҳарбийларининг Қарши-Хонобод базасидан чиқиб кетиш даврига тўғри келади. Бу жараён кўпчилик томонидан Ўзбекистоннинг Андижон воқеалари учун АҚШга билдирган жавоби тарзида баҳоланган бўлса-да, аслида бу тўғри эмас. Афғонистондаги ҳарбий ҳаракатларнинг энг жадал палласи яқунланган 2002 йилдан бошлаб Ўзбекистон АҚШдан Хонобод базасини бўшатишни талаб этаётган эди.

2006 йил ҳар икки давлат учун муносабатларнинг янги босқичини бошлаш олдиан сокинлик ёки танаффус даври бўлганлигини таъкидлаш мумкин. Аммо бу даврда АҚШ давлат департаментининг юқори лавозимли вакилларида Р.Баучер ва Э.Фейгенбаумларнинг Ўзбекистонга қилган ташрифи АҚШ ўзининг Марказий Осиёда олиб борган сиёсатида йўл қўйган хатоларини тан олганлигини намоён этди. Айниқса, 2007 йилнинг март ойида Ўзбекистонга ташриф буюрган АҚШ давлат котибининг Марказий ва Жанубий Осиё бўйича департаменти бошлиғининг ўринбосари Э.Фейгенбаум, бу хатони очикдан очик тан олган ҳолда шундай ўзади: «...Турли кўринишларда ташқаридан амалга оширилган кучли тазйикларга қарамасдан, Марказий Осиё давлатлари ўз суверенитетини сақлаб қолишда мисли кўрилмаган жасорат кўрсатдилар.

Биз Марказий Осиё давлатларини кимнингдир шахмат тахтасидаги доналар сифатида асло қабул қилмаймиз. Аксинча, улар бизнинг энг ишончли ҳамкорларимиздир. Биз бундан кейин иқтисодий ҳамкорликка урғу беришимиз ва кучайтиришимиз лозим...». АҚШ ташқи ишлар вазирлигининг юқори лавозимдаги бу ходими Ўзбекистонга

⁷⁸ «Ҳақиқат - журналистиканинг доимий, ўзгармас қондаси ва унга амал қилиш шарт». 2005 йил 17 май куни Ўзбекистон республикаси бош прокуратурасида мамлакатимиз ва чет эл журналистлари іамда дипломатик корпус вакиллари учун матбуот анжуманидаги нутқдан.

қилган ташрифи чоғида АҚШнинг Тошкентдаги элчихонасида берган матбуот анжуманида ҳам, кейин Вашингтонда АҚШ-Қозоғистон Тадбиркорлар Ассоциацияси ва «Ўзбекистон АҚШ савдо палатаси»га йўллаган маърузасида ҳам бу фикрини такрорлади.

2007 йилдан бошлаб Ўзбекистон - АҚШ муносабатларида янги давр бошланиши эҳтимоли мавжуд.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Россиянинг Марказий Осиёдаги манфаатлари қандай?
2. Европа Иттифоқининг Ўзбекистондаги манфаатлари қандай?
3. АҚШ ва Ўзбекистон муносабатлари ривожланишига таъсир кўрсатувчи омилларни кўрсатинг.

Адабиётлар:

1. Свиридов А. А. Координация и функционирование структур системы обеспечения национальной безопасности и геополитики России. Понятие о структурных и безструктурных способах управления. Национальная безопасность и геополитика России, 2002, 1-2 (30-31)-сон, 2002 г.

2. Касымова Н.А. Соединенные Штаты Америки в региональных интеграционных процессах. Политико-экономический аспект.- Т.:УМЭД, 2002,183-бет.

3. Свиридов А. А. Геополитика России в вопросах военной и пограничной безопасности России, регионов, предприятий и фирм. Национальная безопасность и геополитика России, 2002, 1-2 (30-31)-сон, 2002 .

4. Воцанов П. Чем грозит России усиление военно-политического влияния США в Средней Азии? Р и ММ, 2002, 4-сон, Геополитические проблемы Центральной Азии и Закавказья. Реферативный журнал «Востоковедение и африканистика», серия 9,2002, 2-сон.

5. Евангелиста М. Геополитика и будущее Российской Федерации Политические исследования, 2002, 2-сон

VII-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ГЕОСТРАТЕГИЯСИДА ХИТОЙ ВА ТИНЧ ОКЕАНИ МИНТАҚАСИ ОМИЛИ

Режа:

- 1. Ўзбекистон – Хитой муносабатлари**
- 2. Ўзбекистон Япония муносабатлари**
- 3. Ўзбекистоннинг Тинч океани минтақасининг бошқа давлатлари билан муносабатлари**

Ўзбекистон ташқи сиёсатида Хитой билан ўзаро муносабат алоҳида ўрин тутди. Хитой билан ҳамкорлик қилиш иқтисодий ривожланишда, миллий ва минтакавий хавфсизликни мустаҳкамлашда, глобаллашув жараёни чуқурлашаётган ва турли сиёсий ўзгаришлар даври бўлган ҳозирги шароитда халқаро сиёсат майдонидан муносиб ўрин эгаллашда катта аҳамият касб этади. Хитой халқаро муаммоларни ечишда тобора фаол катнашаётган, дунёда эътироф этилган «Хитой модели» туфайли ялпи ички маҳсулоти бир неча йилдан буён 78 фоиз миқдорда барқарор ўсиб келаётган етакчи мамлакатлар каторида туради.

Ўзбекистон Хитой билан ҳамкорликни юксак қадрлайди. Зеро ташқи дунё билан алоқаларни кенг кўламда ривожлантириш йўлидан бораётган мамлакатимиз ўз минтақасида хавфсизликнинг асосий таянчи вазифасини ўтаётгани, унинг сиёсий нуфузи ва иқтисодий салоҳияти халқаро миқёсда эътироф этилмоқда.

Халқларимиз қадимдан Буюк Ипак йўли орқали бир-бири билан алоқа қилиб, фан ва маданиятини бойитиб, тажриба алмашиб келган. Хитойликлар айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хусусан, узум ва беда етиштиришни Ўрта Осиё халқларидан ўрганган. Бу ерда эса Чин юртининг ипакчилиги ва эритиш техникаси ўзлаштирилган.

Ўзбекистон-Хитой муносабатларини ривожлантириш Буюк Ипак йўли орқали ўрнатилган ва раванқ топган тарихий алоқаларни тиклаш ва ҳозирги замонавий ҳамкорликни кенгайтириш нуктаи назаридан ҳам долзарбдир. Икки мамлакат давлат раҳбарлари ўртасидаги ўзаро ҳурмат ва ишонч, муносабатларимизнинг ҳуқуқий пойдевори мустаҳкамлиги бунинг учун қулай замин яратади.

Шиддат билан ўзгараётган бугунга сиёсий, ижтимоий иқтисодий вазият нафақат Ўзбекистон ва Хитой каби яқин қўшни давлатлар, балки бутун дунё мамлакатларининг ҳамжиҳатликда иш олти боришини тақозо этмоқда. Глобаллашув жараёни ижтимоий-иқтисодий ҳамкорликни ҳамда транспорт ва коммуникация алоқаларини ривожлантиришни, террорчилик, экстремизм, трансмиллий уюшган жиноятчилик, наркотик моддалар ва қурол-яроғ контрабандасининг, оммавий қирғин қуроллари тарқалишининг олдини олишни, сиёсий алоқаларини янада ривожлантиришни талаб қилмоқда.

Мана шу масалаларнинг ўзиёқ Ўзбекистон-Хитой муносабатларида ҳамкорлик учун кенг фаолият майдони мавжудлигини кўрсатади. Энг муҳими, алоқаларни ривожлантиришдан, бир-бирини қўллаб-қувватлашдан икки мамлакат ҳам бирдек манфаатдордир. Халқаро муносабатларнинг ушбу шакли давлатимиз ташқи сиёсатининг муҳим йўналиши ҳисобланади. У учинчи томоннинг иштирокисиз, икки томонлама тенг ҳуқуқли ва ўзаро фойдали алоқаларни ўрнатиш, сақлаш, чуқурлаштириш ҳамда ривожлантириш имконини беради.

Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги ўзаро алоқалар тарихи ва ривожи ўзаро ҳамкорликка етарли даражада пойдевор қўйилганидан гувоҳлик беради. Буни қуйидаги омиллар мисолида кўриб чиқиш мумкин. Хитойнинг халқаро ва минтакавий муаммоларини ҳал этишдаги таъсири кучайиб бормоқда. Бу айниқса Марказий ва Жанубий Осиё минтақасида тинчлик ва барқарорликни сақлаш масалаларида яққол кўзга ташланмоқда.

Хитой Халқ Республикасининг Ўзбекистон Республикаси билан, шунингдек, Марказий ва Жанубий Осиё давлатлари билан жуғрофий яқинлигини қисобга олган ҳолда, Хитой билан ҳамкорлик диний экстремизм, терроризм, уюшган жиноятчилик, наркобизнес ва ноқонуний қурол-яроғ савдоси муаммоларини ҳал этишда катта аҳамиятга эга. Буларни бартараф қилишда дадил қадамлар ташлаш ва биргаликда концепциялар яратиш икки давлат ҳамкорлигини янада яқинлаштиради.

Кўп давлатлар қатори Хитой ҳам Ўзбекистон раҳбариятининг Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли зонани барпо этиш ҳақидаги сиёсий ташаббусини қўллаб-қувватламоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек: «Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли зонани барпо этиш ғояси минтакавий хавфсизликни таъминлаш бўйича амалга оширилаётган тадбирларга тўла мос келади. Бундай зонани ташкил этиш ва бу масалада ядро қуролига эга бўлган қўшни Хитой билан ҳамкорликда режаларни амалга ошириш ва ривожлантириш минтақада ўзаро ишонч ва барқарорликка асосланган тинчликни таъминлашга хизмат қилади.

Афғонистон муаммоси – унга чегарадош бўлган Ўзбекистон ва Хитойни безовта қилувчи масала. Бундай вазият икки давлатга ҳам таҳдид туғдирмоқда. Муаммони «6+2» гуруҳи доирасида ҳал этишга чакирувчи Ўзбекистоннинг сиёсий ташаббуси, Покистон билан анъанавий алоқаларга эга бўлган ХХР томонидан қўллаб-қувватланиши эътиборга молик. Хусусан, Хитойнинг бу муаммони ижобий ҳал этишга фаолроқ ёндашиши унинг ечимини тезлаштирган бўлар эди.

Маълумки БМТ хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзолари таркибига кирувчи Хитой Халқ Республикаси ва бошқа давлатлар, ўзларининг атрофларида жойлашган ҳудудларнинг барқарорлиги учун масъулдирлар. Ушбу давлатлар элчихоналари Тошкентда ҳам жойлашган. Шу туфайли, улар орқали Ўзбекистон раҳбарияти дунёда тинчликни сақловчи асосий механизм бўлган Хавфсизлик кенгашига жаҳонда рўй бераётган турли хил сиёсий, ҳарбий, иқтисодий ва бошқа воқеаларга ўзининг муносабатини ўз вақтида билдириб туради.

Кейинги йилларда дунё сиёсатида Хитой Халқ Республикасининг фаоллиги ошиб бормоқда. Хитой жаҳондаги геостратегик мавқеини мустаҳкамлаши натижасида аксарият давлатлар Хитой билан ўзаро манфаатли алоқаларни ривожлантира бошлашди. Хитой тобора етакчи давлатларнинг ташқи сиёсатида устувор ўрин эгаллаб келмоқда. Ўзбекистоннинг Хитой билан дипломатик алоқа ўрнатганлиги ўз натижаларини ижобий томондан кўрсатмоқда. Ўзаро алоқалар ҳукуматлараро музокараларнинг изчиллиги орқали давлатлар раҳбарларининг расмий ташрифлари, расмий делегациялар ва жамоат ташкилотларининг учрашувлари рукнида давом этмоқда.

Ўзбекистон ва Хитой Халқ Республикаси ўртасидаги муносабатлар қуйидаги мезонлар асосида амалга оширилмоқда: миллий давлатлар манфаатларининг устуворлиги, яъни ўзаро манфаатдорликни инобатга олиш; ўзаро тенг фойда кўриш; бир-бирининг ички сиёсатига аралашмаслик; умуминсоний кадриятларга эътибор, тинчлик ва барқарорликни сақлаш; халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш ва унинг давлат ички ҳуқуқ нормаларидан кўра устуворлиги. Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги икки томонлама алоқалар ҳам ривожланиб бормоқда.

Бизнингча, Ўзбекистон Хитой билан муносабатларида узоқ муддатли алоқа қилиш стратегияси ва бу алоқаларни дўстона ҳамкорлик руҳида ривожлантириб боришлари мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикаси ва Хитой Халқ Республикасида олиб борилаётган ислохотларни фарқи ва баъзи соҳаларда ўхшашлиги давлатлараро алоқаларни ривожлантиришга ҳеч қандай тўсқинлик қилмайди.

Хитойнинг ривожланган давлатлар, яъни АҚШ, Япония, Осиё, Узоқ Шарқ давлатлари ва Европа Иттифоқи билан алоқа қилишдаги тажрибаси шундан далолат берадики, ижтимоий-сиёсий тизимдаги фарқлар ўзаро манфаатли ва кенг миқёсдаги ҳамкорликка ҳеч ҳам тўсқинлик қилмас экан. Хитой эришган тажриба айрим ҳолларда нафақат Ўзбекистон, балки Марказий Осиё давлатлари учун фойдали бўлиши мумкин. ХХР томонидан сармояларни жалб этиш бўйича малакаларни ўрганиш дунёда сармояларни қўйиш бўйича йўналишларни, уларни жалб қилиш услуб ва йўллари хамда

оқибатда юзага келадиган муаммоларни яна ҳам яхшироқ билишимизга кафолат бера олади.

Ўзбекистон билан ХХР алоқаларини истиқболли йўналишларидан яна бири, минтака давлатларининг ўз худуди ва уни қуршаб турган мамлакатларда барқарорликни сақлаб туришидир.

Ўзаро алоқаларнинг кўп қиррали бўлиши Марказий Осиёда хавфсизликни мустаҳкамлаш; халқаро ташкилотлар томонидан тинчликни сақлаш учун олиб борилаётган тадбирларда иштирок этиш ва бу соҳада ҳамкорликни чуқурлаштириш; ижтимоий-иқтисодий, энергетика ва атом энергияси соҳасида ҳамкорликни йўлга қўйиш, экология ва табиатни муҳофаза қилиш, ўзаро истиқболли ҳисобланган транспорт лойиҳаларини амалга ошириш; телекоммуникация, туризм, фан, техника ва маданият соҳасида айирбошлаш бўйича ҳамкорликни ривожлантириш ва Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти орқали Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш масалаларида ишончли тизимни яратишдан иборат бўлади.

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки пайтлардаёқ Ўзбекистон ва Хитой ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилди. 1992 йил 2-3 январь кунлари ХХР ташқи иқтисодий алоқа ва ташқи савдо вазири Ли Ланьзин Тошкентда бўлди, шу кунлари икки мамлакат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилди, элчихоналар очишга қарор қилинди.

1992 йил 12-14 март кунлари Ўзбекистон Президенти И.Каримов ХХРга расмий ташрифи икки давлат ўртасидаги ҳамкорликка асос солди. Дастлабки ташриф чоғида ҳамкорликнинг турли соҳалари бўйича 20 га яқин ҳужжатлар имзоланган бўлса, 1994 йил 18-20 апрель кунлари ХХР Давлат Кенгашининг раиси Ли Пеннинг Ўзбекистонга давлат ташрифи пайтида Ўзбекистон билан Хитой ўртасида кредит, халқаро - иқтисодий ҳамкорлик, ҳаво транспорти алоқаларини йўлга қўйиш бўйича ҳукуматлараро битимлар имзоланди. Унга кўра, Хитой Ўзбекистонда тайёрланаётган ИЛ-76 ва ИЛ-114 самолётларини харид қилишга қарор қилди. 1994 йил 24-25 октябрь кунлари Ўзбекистон Президенти Хитойга иккинчи марта сафар қилди ва муҳим аҳамиятга молик бўлган ҳужжат – "Ўзбекистон Республикаси билан Хитой Халқ Республикаси ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асосий тамойиллари, ўзаро манфаатли ҳамкорликни ривожлантириш тўғрисида баённома", шунингдек, икки давлат ўртасида консуллик шартномаси имзоланди.

2. Ўзбекистон-Япония муносабатлари

Ўзбекистон Шаркнинг энг ривожланган мамлакати бўлган Япония билан ҳам ҳамкорлик алоқаларини ривожлантирмоқда. 1994 йил 16-19 май кунлари Ўзбекистон давлат делегацияси расмий ташриф билан Японияда бўлди. Сафар пайтида Ўзбекистон билан Япония ўртасида муносабатларнинг асосий тамойиллари ҳақида қўшма баёнот, ташқи ишлар бўйича муносабатлар ҳақида ҳужжат имзоланди. Ўзбекистон делегацияси машҳур Панасоник концернида бўлди ва унинг раҳбарияти билан Ўзбекистонда шўъба очишга келишилди. Республикамиз шаҳарларида Панасоник маҳсулотларини сотиш йўлга қўйилди.

Ўзбекистонда Япониянинг дунёга машҳур "Мицуи ва КО ЛТД", "Мицубиси корпорейшн", "Сумитото корпорейшн", "Томен корпорейшн", "Чори" каби компанияларининг доимий ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Улар билан Ўзбекистон ташқи иқтисодий вазирлиги ўртасида ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланган. Япония ҳукумати Кўкдумалоқ нефть-газ конденсати конини ўзлаштиришда, Бухорода нефтни қайта ишлаш заводини қуришда, Фарғонада нефтни қайта ишлаш заводини таъмирлашда, телеалоқа тармоқларини таъмирлашда ўз сармоялари билан қатнашмоқда. Фақат 1994 йилда 40 нафардан ортиқ ёшлар Японияда малака ошириб қайтдилар.

Ўзбекистон - Япония ҳамкорлигининг молиявий-иқтисодий томони республика иқтисодини ислоҳ қилишда муҳим роль ўйнайди. Ўз навбатида Япония томони Ўзбекистонга Марказий Осиёда асосий геосиёсий ҳолатга ҳамда Япония учун катта аҳамиятга эга бўлган мамлакат сифатида қарамоқда.

2002 йилнинг июль ойида Президент Ислон Каримовнинг Японияга қилган ташрифи икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг юқори даражада эканлигини намоён этди.

Ташриф натижасида ўзбек-япон муносабатлари сифат жиҳатдан янги даражага кўтарилиб, Ўзбекистоннинг Япония билан муносабатларига стратегик шериклик мақоми берилган эди. Бундай мақом Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан муносабатларининг муҳимлик даражасига кўра энг юқоридир.

Шундай қилиб, ўтган давр мобайнида, асосан иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантиришдан иборат бўлган Ўзбекистон – Япония ҳамкорлиги шаклан янгалана бошлади. Ўзбекистон – Япония иккитомонлама муносабатларида уларнинг сиёсий таркибини тўлдириш бўйича аниқ тенденция пайдо бўлди. Ўзбекистон – Япония икки томонлама муносабатларида иқтисодий оғиш сиёсий ҳамкорлик томонга йўналтирила бошланди. Ушбу бурилиш Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов ва Япония Бош вазири Дзюничиро Коидзуми томонидан имзоланган Япония ва Ўзбекистон Республикаси

ўртасида дўстлик, стратегик шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги қўшма Баёнотда ўз тасдиғини топди.

Таширф давомида икки мамлакат ўртасида меъёрий-ҳуқуқий базани мустаҳкамлашга кўмаклашувчи бир қатор ҳужжатлар (жами 14 та) имзоланди. Юқорида таъкидланган ҳужжатлардан ташқари «Ўзбекистон Республикаси ва Япония иқтисодий ҳамкорлигини янада ривожлантириш ва Ўзбекистондаги иқтисодий ислохотларга кўмаклашиш тўғрисида қўшма баёнот»ни кўрсатиб ўтиш мумкин. Иккала томон ҳам халқаро антитеррористик коалиция фаолиятидаги бир-бирининг фаол иштирокини юқори баҳолайди. Ўзбекистон Япониянинг Осиёдаги каби, бутун дунёда хавфсизликни таъминлашда янада фаолроқ роль ўйнашга интилишини, ўз навбатида Япония томони ҳам Ўзбекистонни Марказий Осиёдаги муқим шериги деб ҳисоблайди ва минтақада ядро қуролидан холи ҳудуд яратишга ва халқаро терроризмга қарши курашишга оид Ўзбекистон ташаббусини ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди. Ўзбекистон ва Япония БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар доирасидаги ҳамкорликни фаол ривожлантирмоқда. Бизнинг мамлакатимиз Японияни БМТнинг Хавфсизлик Кенгашига доимий аъзо сифатида қабул қилиш ташаббусини илгари сурган ва шу позицияни қаттиқ ҳимоя қилади. Ўзбекистон Афғонистонни иқтисодий қайта тиклашга масалаларига бағишланган Токио анжумани ишида фаол иштирок этди.

Афғонистонда иқтисодий ва гуманитар лойиҳаларни биргаликда амалга ошириш учун Ўзбекистон инфратузилмаси ва ресурс салоҳиятидан фойдаланишга Япония томонидан қизиқиш билдирилди.

Япония ҳукумати Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар жараёнига ва Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланишига ўзининг молиявий ёрдам ҳажмини кенгайтирмоқда.

Япония билан ҳамкорликни ривожлантириш учун Бош вазир Дж.Коидзумининг 2002 йил апрель ойида Боаода (ХХР) ўтказилган Осиё Форумида илгари сурган Шарқий Осиёдаги иқтисодий ҳамкорлик жараёнларига Марказий Осиё минтақасини жалб қилиш тўғрисидаги ташаббуси муҳим аҳамият касб этмоқда.

Уни амалга ошириш ва энергетика соҳасидаги ҳамкорлик истиқболларини ўрганиш учун 2002 йилнинг июль ойида Япония ҳукумати Ўзбекистонга ва Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатларига «Ипак йўли энергетик миссиясини» юборди. Мазкур ташаббуснинг акценти энергетика соҳасидаги ҳамкорликка қаратилади. Иқтисодиётдан ташқари, Япония Ўзбекистон билан маданий алоқаларни мустаҳкамлашдан ҳам манфаатдордир.

2006 йилнинг кузида Япония Бош вазири Дж. Коидзумининг Ўзбекистонга ташрифи бу мамлакатнинг Марказий Осиё минтақасига, жумладан, Ўзбекистонга бўлган қизиқишини яна бир бор ифодалаб берди. Япония Ўзбекистонга 10дан ортиқ турли дастурлар доирасига кўмак бермоқда. Жумладан, Тошғузур-Бойсун-Қумқўрғон темир йўлининг қурилишида Япония 150 миллион АҚШ доллари миқдорида кредит ажратган ҳолда амалий ёрдам кўрсатмоқда.

Ўзбекистон - Япония муносабатларининг геосиёсий жиҳатлари борасида шунинча алоҳида таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Япониянинг БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзоллигига номзод сифатида илгари сурди ва доимо қўллаб-қувватлаб келмоқда. Япония эса ўз навбатида Ўзбекистон раҳбарияти, ҳукумати ва миллий давлатчилигига юксак даражада ҳурмат кўрсатган давлатлардан бири ҳисобланади. 2005 йил Андижон воқеаларидан кейин Ўзбекистонга қарши бошланган ахборот ҳуружи даврида Ўзбекистонга қарши амалга оширилган бўҳтонларга қўшилмади. Ақсинча, Япония БМТнинг 3 Қўмитасига раислик қилган 2005 йилда, Қўмитанинг навбатдаги мажлисларидан бирига айнан Ўзбекистон масаласини кун тартибига қўйишдан бош тортди ва Ўзбекистонда рўй берган 13 май воқеаларида мамлакат ҳукуматининг айби йўқлигини, бу воқеа ташқаридан атайлаб уюштирилган ҳуруж эканлигини чуқур англаб етганлигини намоён этди.

Бугунги кунда Ўзбекистон - Япония муносабатлари янги босқичга кўтарилаётганлигини таъкидлаш мумкин. 2007 йил апрель ойининг сўнгги кунларида Япониянинг иқтисодиёт, савдо ва саноат вазири Акира Амарини бошчилигидаги йирик саноатчи ва тижоратчилардан иборат делегациянинг Ўзбекистонда бўлиши икки мамлакат ўртасида амалий ишлар ривож топаётганлигидан далолат беради.

Япониянинг Марказий Осиёда геосиёсий манфаатлари мавжуд. Аммо кунчиқар мамлакатнинг манфаатлари минтақада тинчлик ва ҳамкорликнинг бузилишига йўналтирилмаган. Япония бу минтақадаги барча республикаларнинг миллий давлатчилиқ анъаналари, давлатчилиқ тузумини қўллаб-қувватлайди. Шу нуқтаи-назардан Япониянинг Марказий Осиёдаги геосиёсий манфаатлари иқтисодий мазмунда эканлиги маълум бўлади. Ўзбекистонга яхши маълумки, Қозоғистон Япониянинг Марказий Осиёдаги асосий иқтисодий шериги ҳисобланади. Ўзбекистон ҳам Япон сармоясини ўз иқтисодиётига жалб этишдан жуда манфаатдор. Шу нуқтаи-назардан Акира Амарини бошчилигидаги делегациянинг Ўзбекистонга ташрифи иқтисодий ҳамкорликни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

3. Ўзбекистоннинг Тинч океани минтақасидаги бошқа давлатлар билан муносабатлари

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишларидан бири - Тинч океани ҳавзаси мамлакатлари билан ҳамкорлик алоқалари ўрнатиш ва ривожлантиришга қаратилган. Бу мамлакатлар ўртасида айниқса Корея Республикаси билан алоқа ўрнатиш алоҳида аҳамиятга эга. 1992 йил март ойида Ўзбекистон ва Жанубий Корея ўртасида дипломатик алоқа ўрнатилди. 1992 йил 19 июнда Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов Жанубий Корея Республикасига давлат ташрифи билан борди. Мазкур декларация икки мамлакат ўртасидаги иқтисодий, савдо, маданий-техникавий алоқаларга асос солди. Ташриф чоғида Ўзбекистон билан Жанубий Корея ўртасидаги давлатлараро муносабатлар ва ҳамкорлик асослари тўғрисида Декларация имзоланган бўлиб, савдо-иқтисодий айирбошлаш ҳақида, Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга маблағ сарфлайдиган Жанубий Корея ишбилармонларига бериладиган кафолатлар ҳақида битимлар тузилди. Маданият, маориф, оммавий ахборот, саёҳат, спорт соҳаларида баҳамжиҳат ҳамкорлик қилишнинг узоқ муддатга мўлжалланган режалари белгилаб олинди. Жанубий Кореядаги ДЭУ Корпорацияси раҳбарияти билан Асакада автомобиль заводи қуришга келишилди. 1992-1996 йилларда «ЎзДЭУавто» Ўзбекистон-Жанубий Корея қўшма автомобиль заводини лойиҳалаштириш ва қуриш ишлари амалга оширилди. Завод 1996 йил 25 март куни автомобиллар ишлаб чиқаришни бошлаб юборди.

Корея Республикаси президенти Но Му Хённинг таклифига биноан 2006 йилнинг 28-30-март кунлари Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Корея Республикасига давлат ташрифини амалга оширди. Мазкур ташриф Ўзбекистоннинг геосиёсий имкониятларини ошириш билан бир қаторда, мамлакатимизга бевосита сармоя жалб қилиш нуқтаи-назаридан ҳам аҳамиятлидир. Айнан ана шу ташриф мобайнида икки мамлакат раҳбарлари турли йўналишларда ҳамкорликни ривожлантириш борасидаги 15 ҳужжатга имзо чекдилар. Келишувлар асосида Корея Республикасидан Ўзбекистонга 1 миллиард 800 миллион АҚШ доллари миқдорида сармоя жалб этилиши кўзда тутилган. Бу рақамлар Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий сиёсатида Корея Республикаси бекиёс ўрин тутганлигидан далолат беради. Маълумки, Ўзбекистон ҳам Корея Республикасининг меҳнат бозорида ўз ўрнига эга бўлиб, бу Ўзбекистон Республикасининг Корея меҳнат бозоридаги сармоясини сифат жиҳатдан юксалтириш, мамлакатга тайёр маҳсулот экспорт қилиш имкониятларини кенгайтиришни кўзда тутди.

Ўзбекистоннинг Тинч океани ҳавзаси мамлакатларидан Малайзия ва Индонезия билан ўзаро алоқалари ўрнатилди. Бу борада Ўзбекистон Президенти И.Каримов бошлик давлат делегациясининг 1992 йил июнь ойидаги Малайзия ва Индонезияга сафари муҳим аҳамиятга эгадир. Сафар кунларида Ўзбекистон ва Малайзия ўртасида иқтисодий ва техникавий ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланди. Шунингдек, Ўзбекистон ва Индонезия ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатиш бўйича қўшма ахборот, икки томонлама муносабатлар бўйича қўшма баёнот, иқтисодий ва техникавий ҳамкорлик тўғрисида битим имзоланди.

1995 йил 8-10 апрель кунлари Индонезия Республикаси Президенти Сухарто расмий ташрифи билан Ўзбекистонда бўлди. Музокаралар нихоясида Ўзбекистон Президенти И.Каримов ва Индонезия Президенти Сухарто Ўзбекистон Республикаси билан Индонезия Республикаси ўртасидаги муносабатлар ва ҳамкорлик тамойиллари тўғрисидаги қўшма баённомани имзоладилар. Икки мамлакат ҳукуматлари ўртасида сайёҳлик соҳасидаги ҳамкорлик ҳақидаги меморандум ҳамда икки мамлакат пойтахтлари оралиғида самолётлар қатновини йўлга қўйиш тўғрисидаги ҳукуматлараро битим имзоланди.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг Осиё ва Океания минтақасидаги Вьетнам Социалистик Республикаси, Таиланд, Австралия ва бошқа мамлакатлар билан сиёсий-дипломатик алоқалари йўлга қўйилди, улар ўртасида иқтисодий ва маданий ҳамкорлик ривожланиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Сингапур Республикаси билан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйганига ҳам 10 йилдан ошди. Гарчи бу мамлакат билан Ўзбекистон ўртасидаги муносабатлар қандайдир аниқ шаклланган геосиёсий мазмунга эга бўлмаса-да, Сингапурнинг Жануби-Шарқий Осиёдаги иқтисодий мавқеи ва ўзи кичик ҳудудга эга бўлишига қарамасдан сўнгги 20 йил ичида эришган ютуқлари нуктаи-назаридан қараганда бу мамлакат билан алоқаларни ривожлантириш мақсадга мувофиқ эканлигини намоён этади.

2007 йилнинг 27 январида Ўзбекистон Республикаси Президенти Сингапур Президенти Селлапан Рам Натаннинг таклифига биноан мазкур мамлакатга давлат ташрифини амалга оширди. Ўзбекистон томонидан Сингапурнинг иқтисодий имкониятлари юқори баҳоланди ва Президентнинг бу мамлакатга ташрифи айнан ана шундай амалий ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, 2006 йил маълумотларига кўра икки мамлакат ўртасидаги маҳсулот айрибошлаш ҳажми 110 миллион АҚШ доллариغا етган. 2007 йилга келиб Ўзбекистонда Сингапур сармояси билан ишлаётган қўшма корхоналар сони 12 тага етган. Бу ҳамкорлик йилдан-

йилга мустаҳкамланиб бориши ҳар икки мамлакат манфаатларига тўла мос келади. Мамлакатимиз раҳбарининг бу мамлакатга қилган ташрифи муносабатларнинг янада ривожлантиришга, бу мамлакат сармоясининг Ўзбекистонга кириб келишини кучайтиришга қаратилган.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Хитойнинг Марказий Осиёдаги манфаатлари нимага асосланади?
2. Ўзбекистон ва Япония муносабатларида қандай муаммолар мавжуд?
3. Тинч океани ҳудуди мамлакатлари билан муносабатларда Ўзбекистон қандай сиёсат олиб бормоқда?

Адабиётлар:

1. Турсунов Б.Э. Китай на пороге XXI века: философская и социально-политическая мысль как фактор общественного развития. Автореф. дис... канд. философ. наук. Т, 2002
2. Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии. - Т,Фан, 2004. -257 с.
3. Сабитов Ш.А. Внешняя политика Китая в годы реформ (1978-1998 гг.) и перспективы сотрудничества с Республикой Узбекистан. Автореф. дис... канд. полит. наук. Т, 2004

VIII-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ГЕОСИЁСИЙ КЕЛАЖАГИ

Режа:

1. Ўзбекистоннинг геостратегик ва геосиёсий хусусиятлари
2. XXI аср ва янги геосиёсий вазият
3. Ҳозирги замон геосиёсатида ахборот омили

шимолида
марказидаги

Ўзбекистон Афғонистон
жойлашган Марказий Осиёнинг
республика.

Жуғрофий координаталари: 41° 00" ш.к, 64° 00" ш.у.

Умумий майдони: 447,4 км.кв.;

куруқлик майдони: 425,400 км.кв.;

сув майдони: 22 000 км.кв.

Куруқликдаги чегараларининг умумий узунлиги 6221 км. Шу жумладан Афғонистон билан – 137 км., Қозоғистон билан 2203 км., Қирғизистон билан 1099 км, Тожикистон билан 1161 км ва Туркманистон билан 1 621 км.

Қирғоқ чегарасининг узунлиги: 0 км⁷⁹. Қитъа ичида жойлашганлиги учун денгиз худудларига даъволари мавжуд эмас⁸⁰.

Иқлими асосан мўътадил, ёзи узоқ ва иссиқ, қиши юмшоқ шарқий худудлари курук чўллар, чала-чўллар ва дашлардан иборат. Рельефи асосан текис қумли чўллар, Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёларидан суғориладиган кенг майдонлардан иборат. Фарғона водийси шарқда Қирғизистон тоғлари билан ўралган. Мамлакат ғарбида Орол денгизи жойлашган.

Энг юқори ва энг паст нуқталари: Сарикарнуш кўли – 12 м., ва энг юқори нуқтаси Аделунга тоғи 4 301 м.

Табиий захиралари: табиий газ, нефть, кўмир, олтин, уран, кумуш, мис, қўрғошин, цинк, вольфрам, молибден.

Дехқончилик:

хайдаладиган ерлар: 9%;

Яйловлар: 46%;

Ўрмонлар: 3%;

Бошқалар: 41% (1993 й.р.м.)

Суғориладиган майдонлар: 40 000 км.кв.

Ўзбекистонда атроф муҳит билан боғлиқ айрим муаммолар мавжуд бўлиб, Орол денгизининг қуриши оқибатида пестицидлар ва табиий тузларнинг тўпланиши рўй бермоқда. Бунинг натижасида ерларнинг шўрланиши ва чўлларнинг кенгайиши кучайиб бормоқда. Саноат оқовалари билан сувларнинг ифлосланиши навбатдаги жиддий муаммо ҳисобланади. Ўтган асрнинг 80 йилларида минерал ўғитлар ва пестицидларнинг қишлоқ хўжалигида кенг қўлланилиши оқибатида аҳоли ўртасида турли касалликлар кузатилган.

⁷⁹ 420 кмлик қирғоғи билан Орол денгизи (кўлининг жанубий қисми Ўзбекистон худудидадир.

⁸⁰ Линхенштейн каби Ўзбекистон ҳам икки ва ундан ортиқ мамлакат худуди орқали океанга чиқиш имкониятига эга бўлган икки мамлакатнинг биридир. Бу айрим манбаларда «дабл локэд лэнд», яъни «икки қарра қулфланган ер (худуд) деб ҳам аталади.

Шўро даврида кишлоқ хўжалигида турли химиявий дориларнинг (масалан ДДТ) қўлланилиши ҳам ерларнинг касаланишига ҳам олиб келган.

Марказий Осиё миқёсида тарқалган бу муаммолар минтақадаги барча республикалар иштирокида ҳал этилиши мумкин. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасида интеграция жараёнларига алоҳида аҳамият беради.

XX асрнинг охирида юз берган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ўзгаришлар натижасида дунёнинг геосиёсий ҳолати тубдан ўзгарди, янги мустақил давлатлар вужудга келди ва бу давлатлар халқаро муносабатлар тизимида ўз ўрнини аниқлаш йўлига утди.

Булар жумласига Марказий Осиё давлатлари ҳам киради. Марказий Осиё давлатлари мустақилликни қўлга киритганларидан сўнг, ҳар бири ўзининг сиёсий ва иқтисодий, ташқи ва ички сиёсатида устувор тамойилларни аниқлаб олган ҳолда миллий давлатчилигини шакллантира бошлади. Давлатлар ташқи сиёсат юргизар экан, албатта, миллий манфаатларини кўзлайди. Ташқи сиёсатнинг моҳиятини эса миллий манфаатлар ташкил этади.

Миллий манфаатлар - бу миллати, дини, дунёқарашидан қатъи назар, республикамиздаги барча фуқароларнинг манфаатидир. Мазкур манфаатларнинг турли хил ташқи ва ички тажовузлардан ҳимоя қилинишига эришиш бевосита миллий хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати, авваламбор, миллий манфаатлар асосида шаклланган бўлиб, қуйидаги тамойиллар унинг устувор йўналишлари сифатида қабул қилинган:

- республика миллий давлат манфаатларининг устунлиги, бошқа давлат манфаатларини ҳисобга олиш зарурати;

- республика халқаро майдонда тинчлик ва хавфсизлик учун, зиддиятларни тинч йўл билан ҳал қилиш тарафдори сифатида ҳаракат қилиши;

- ядросиз ҳудуд бўлгани ҳолда, Ўзбекистон ҳеч қандай ҳарбий блокларга ва иттифокларга қирмайди, шунингдек, мунозарали муаммоларни куч орқали таҳдид қилиш йўли билан ҳал қилишдан бош тортиши;

- ташқи сиёсатнинг бошқа давлатларнинг ички ишига аралашмаслик, тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлик тамойилларига асосланган ҳолда қурилиши;

- ўз миллий-ҳуқуқий тизимини барпо этаётган Ўзбекистоннинг ички давлат меъёрларига нисбатан халқаро ҳуқуқ меъёрларининг устун эканини тан олиши ва барча халқаро стандартларга риоя қилиши;

- Ўзбекистон, ўзаро ишонч асосида икки томонлама ва кўп томонлама ташқи алоқаларни ўрнатишга ва халқаро ташкилотлар доирасида ҳамкорлик қилишга тайёрлиги.

Халқаро муносабатларда қабул қилинган мазкур тамойиллар ўта муҳим бўлиб, уларга риоя қилиш давлатлар ўртасидаги муаммоларни ечишга кўмак беради.

Шу ўринда айтиш лозимки, Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йуналишларидан бири бу - Марказий Осиё омилидир. Зеро, Марказий Осиё бугунги кунда жуғрофий-сиёсий ва жуғрофий-стратегик нуқтаи назардан жуда муҳим марказий ҳудудда жойлашган. Марказий Осиё ҳақида проф. Г.А.Ҳидоятлов шундай дейди: «Марказий Осиё давлатлари Осиё минтақасида муҳим геосиёсий ўрин тутадилар. Уларнинг ҳудуди 4.4 млн. кв.км. бўлгани ҳолда, бутун Осиёнинг 10 фоизини ташкил этади. Ҳудуд Хитой чегараларидан Эрон ва Каспийгача чўзилган бўлиб, Европа, Узоқ Шарқ, ва Жанубий Осиёни боғловчи тугундир. Марказий Осиё давлатларининг келажакда дунё сиёсатида муҳим тарихий роль ўйнаши учун барча имкониятлар мавжуд»⁸¹.

Марказий Осиё давлатлари «совуқ уруш» барҳам топгандан кейинги даврда – халқаро муносабатларнинг янгича тизими таркиб топиши жараёнига жадал қўшилмоқда. Икки муҳим омил: геостратегик шароит ва табиий ресурслар Марказий Осиё минтақасига оламшумул иқтисодий ва сиёсий ўлчовларни бахш этмоқда. Ўз навбатида, бу омиллар бир-бири билан ўта чатишиб кетган таркибий қисмларга бўлиниб кетади, бунинг устига, уларнинг ривожланиши бир маромда эмаслиги кузатишмоқда. Айримларининг ақамияти йўқолиб бораётган бўлса, бошқалари, аксинча, энди авж олиб келмоқда.

Бугунги кунда этник, маҳаллий, минтақавий можаролар ва жангари сепаратизм, диний ақидапарастлик каби омиллар хавфсизликка таҳдид солмоқда. Айниқса, бундай қарама-қаршилиқлар айрим кучлар қўлида уларнинг ўз манфаатлари ва таъсир доираларини сақлаб қолиш ва ҳимоя қилиш учун ёки стратегик кучлар мувозанатини ўз фойдасига ўзгартириш учун қудратли сиёсий таъсир воситасига айлантиришга ҳаракат қилмоқда. Ҳар қандай минтақанинг ҳал қилинмаган ва газак отиб кетган муаммолари бутун дунёда занжир реакциясини келтириб чиқариши мумкин. Ўзбекистан этник, демографик, иқтисодий ва бошқа муаммолар гирдобидида қолган мамлакатлар қуршовида жойлашган.

Дунё ҳамжамиятининг Марказий Осиёга нисбатан қизиқиши ва манфаатлари жуда кучлидир. Шу билан бир қаторда, айтиш лозимки, ташқи кучларнинг сиёсий ва иқтисодий, маънавий ва мафкуравий манфаатлари ҳам йўқ эмас. Шунинг учун минтақада жойлашган давлатлар бу муаммоларнинг ечимини биргаликда излаб топишлари лозим бўлади. Президентимиз айтганларидек, Марказий Осиё минтақасининг барқарор ривожланиши ва тараққиёти, унинг халқаро ҳамжамиятга қўшилиши ва улар билан тенг

⁸¹ Хидоятлов Г.А. Безопасность и сотрудничество в Центральной Азии: проблемы, поиски, решения. // Халқаро муносабатлар: иқтисод, сиёсат, 2001, 3-сон, 53-бет.

ҳуқуқли алоқалар ўрнатиши кўп жиҳатдан тинчликка боғлиқдир. Тинчлик эса ҳамкорликда таъминланади.

Сайёрамизнинг жуда катта майдонида кучлар нисбати кўп жиҳатдан Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатларнинг қайси йўлдан боришига боғлиқ. Шундай экан, мустақилликнинг биринчи йиллариданок, минтақадаги давлатларга давлат сифатида ривожланишига, иқтисодий тараққиётига, ўзи танлаган йўлдан боришига ташқи кучлар томонидан таъсир кўрсатиш ҳаракатлари бўлди. Минтақада жуғрофий-сиёсий мувозанатни ва барқарорликни сақлаган тақдирдагина мазкур муаммоларни ҳал этиш имкони туғилади.

Географик нуқтаи назардан Ўзбекистан мазкур ҳудуднинг марказида жойлашган ва бу барча ердаги давлатлар билан чегарадош ҳисобланади. Қўшни давлатлар бундай имкониятдан маҳрумдирлар. Барча давлатлар улкан геосиёсий майдонда жойлашган бўлиб, умумий инфратузилмага, бир-бирига боғлиқ, иқтисодиётга эга ҳолда денгиз коммуникацияларидан анча узоқда жойлашганлар, яъни мазкур ҳудуд континентал ҳисобланади. Ана шу масалада Марказий Осиёни дунёнинг бошқа минтақаси ёки давлатлари билан таққослаб бўлмайди. Европа қитъаси, Осиё-Тинч океани минтақаси, Жанубий Осиё ва Ўрта Ер денгизи давлатларининг деярли барчаси бевосита денгиз коммуникацияларига чиқади, яъни улар денгиз давлатлари ҳисобланади.

Марказий Осиё нафақат геосиёсий нуқтаи назардан, балки геоиқтисодий томондан ҳам ягона ҳудуд ҳисобланади. Унинг геосиёсий жиҳатдан чеклангани табиий ресурсларнинг бойлиги билан қопланади. Табиий ресурсларни қазиб олиш ва қайта ишлаш янги технологияларни ва технологик фанларни ривожлантиришни талаб этади. Афсуски, ушбу соҳада Марказий Осиё давлатлари ривожланган давлатлардан орқада қолмоқда. Шунинг учун минтақа давлатларининг фан ва техника соҳасидаги уринишларини мувофиқлаштиришга эҳтиёж туғилмоқда. Ҳар бир республика алоҳида фаннинг муайян соҳасида маълум ютуқларга эга, агарда ушбу ютуқлар умумий манфаатлар йўлида бирлаштирилса, йирик ва ижобий натижаларга эришса бўлади.

Ҳудуднинг тарихан бирлиги иқтисодий интеграция жараёнларига кучли туртки бўлади. Марказий Осиё давлатларининг дини, эътиқоди, тили, урф-одатлари, бошидан ўтказган оғир тарихий кунлари ва йиғилиб қолган муаммолар йиғиндиси уларни бирлаштирувчи асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Шу жумладан, Марказий Осиё давлатларининг иқтисодий интеграциясига табиий таъсир этувчи бир қанча омиллар ҳам мавжуд (булар сув манбалари ва транспорт йўлларининг умумийлиги, коммуникация ва энергетик ресурсларнинг бир-бирига боғлиқлиги, Орол денгизи билан боғлиқ, экологик муаммо ва бошқалар). Мазкур

геоиктисодий бирлик интеграция жараёнларига табиий асос бўлиши мумкин ва, ўз навбатида, мазкур омилларнинг ҳал қилинмаслиги минтақа хавфсизлиги ва интеграция жараёнларини ривожлантиришга тўсқинлик қилиши мумкин.

Марказий Осиё ҳудудидаги иқтисодий интеграция жараёнлари чет давлатларини ҳам, халқаро ташкилотларнинг ҳам минтақамизга бўлган қизиқишини оширади.

Молиявий-иқтисодий барқарорлик ва миллий валютаамизнинг конвертациясига эришилгани, қулай агросаноат комплекси чет эл инвесторларини жалб этиш учун омил бўлиб хизмат қилиши мумкин. Лекин Ўзбекистоннинг географик жойлашуви, очиқ ва арзон транспорт коммуникацияларининг етарли эмаслиги, божхона масалаларининг тўла ҳал этилмаганлиги, республикалар ўртасида пул муомаласи тартибга солинмаганлиги - катта миқдорда арзон ишчи кучи бўлган тақдирда ҳам, - маҳсулот ва хомашёни, ўзларига тегишли бўлган валюта миқдорини олиб чиқишдаги тўсиқлар чет эл капиталини жалб этиш самарадорлигини пасайтириши мумкин. Буни салбий нуқтаи назар сифатида қарамаслик лозим, чунки юқорида кўрсатилган муаммолар ҳал этилса, Ўзбекистон ва Марказий Осиё бозори чет эл капитални учун фойда келтирувчи манбага айланади.

Шу нуқтаи назардан Марказий Осиё давлатларининг ёқилги энергетика борасида ҳам келишилган сиёсат олиб боришлари иқтисодий интеграция жараёнига кўмак беради. Лекин бу жуда нозик масала бўлиб, давлат раҳбарларининг сиёсий иродасига ҳам боғлиқдир. Марказий Осиёнинг нефть ва газ захираларига бойлиги чет эл давлатларини доимо ўзига жалб этиб туради.

Марказий Осиёда разведка қилинган нефть захиралари 15 дан 31 млрд. баррель ёки барча дунё захираларининг 2,7 фоизини, табиий газ захиралари 230 дан 360 триллион куб.футни ёки дунё захираларининг 7 фоизини ташкил этади.

Ҳозирги кунда Европа Ҳамжамияти давлатлари энергетика эҳтиёжларининг 50 фоизини импорт эвазига қопламоқдалар. Энергетика бўйича халқаро агентликнинг маълумотига кўра ушбу қарамлик янада ортади. Европа Иттифоқнинг табиий газга бўлган эҳтиёжи 220 млрд. м.кубни ташкил этган ҳолда, 2010 йилга бориб 300 млрд.м.кубга етади, яъни 35 %га ортади. Жануби-Шарқий Осиё давлатларининг ёқилги-энергетик ресурсларга бўлган эҳтиёжи ҳам айрим маълумотларга кўра тахминан 30 %га ортди. Мазкур ресурсларнинг чекланганлиги Европа, Жануби-Шарқий Осиё давлатларини Марказий Осиё минтақасига эътибор қаратишга ундайди⁸².

⁸² Гегешидзе А. Еще раз о Великом шелковом пути //Центральная Азия и Кавказ, 1999, 3 (4)-сон,174-бет

Нефть ва газ ресурсларини разведка қилиш, қазиб олиш ва экспорт қилиш Марказий Осиё давлатларидан юқорида кўрсатилган муаммоларни ҳал этишни ва турли хил мавжуд тўсиқларни олиб ташлашни тақазо этади.

Ундан ташқари, Марказий Осиёнинг Россия, Хитой, Эрон, Туркия давлатлари билан қўшничилиги дунё давлатларининг назарини ўзига тортади. Ҳозирги кунда АҚШ Европа давлатлари ва Япония минтақамизнинг иқтисодий потенциалига қизиқиш билдирмоқда. Бу эса Марказий Осиёда геосиёсий рақобатнинг авж олишига олиб келади. Мазкур жараёнда масалани минтақа давлатларининг миллий манфаатлари устуворлиги асосида ҳал этилиши ўта муҳим вазифа ҳисобланади. Бу борада ҳам маълум даражада келишилган сиёсат ўз ижобий натижасини бериши муқаррар.

Ўзбекистон ва Марказий Осиё бозорида йирик компанияларнинг иш бошлаши, улар томонидан иқтисодимизга жалб қилинадиган капиталлар минтақамиз хавфсизлиги йўлидаги муҳим омиллардир. Чунки у ёки бу давлатга қўйилган инвестициялар бевосита хавфсизлик масалалари билан ҳам боғлиқдир. Маълумки, инвестор давлатлар мазкур ҳудуднинг барқарорлигидан манфаатдор бўлади. Ўз ўрнида, минтақа давлатлари ҳам ана шу барқарорликни сақлаб туриш мақсадида келишилган сиёсат олиб боришдан манфаатдордир.

Марказий Осиё давлатларининг у ёки бу давлатлар ёки халқаро ташкилотларнинг таъсирига тушиб қолмаслиги мазкур давлатларнинг ташқи сиёсати ва айниқса, ўзаро муносабатларига боғлиқдир. Чунки Марказий Осиё аслида ягона геосиёсий ҳудуддир. Шундай экан, Марказий Осиё давлатлари 1994 йилда имзоланган ягона иқтисодий ҳудудни ташкил этиш шартномасини қайта кўриб чиқишлари ва иқтисодий интеграция жараёнига катта эътибор беришлари мақсадга мувофиқ, бўлар эди. Ҳудуднинг асосий бойликлари (Туркменистон бундан мустасно), яъни ишчи кучи, сув ва энергетика ресурслари, ер ости бойликларининг асосий қисми Марказий Осиёнинг турт давлати ҳиссасига тўғри келади. Келишилган иқтисодий сиёсат орқали ЭКО, МДХ, ШХТда ҳам муваффақиятли фаолият олиб бориш мумкин бўлади. Аслида, иқтисодий интеграция ҳам жуда мураккаб жараёндир.

Замонавий ривожланиш жараёни халқаро хўжалик тизими вужудга келаётганлигидан далолат бермоқда. Мазкур хўжалик тизимида йирик давлатлар ва иқтисодий ташкилотларга бирлашган ҳолда, яъни умумий минтақа бозори орқали маълум минтақа давлатлари иштирок этмоқдалар. Бу жараён ўз ўрнида иқтисодиётнинг трансмиллийлашаётганлигини ва маълум минтақаларда иқтисодий интеграциянинг кучаяётганлигини кўрсатмоқда. Шу ўринда айтиш лозимки, Марказий Осиё давлатлари бир-бирига яқин иқтисодий позицияга эга бўлган ҳолда ўз иқтисодиётларини

ривожлантиришга эътибор бериб, умумжаҳон иқтисодий интеграцияси жараёнларидан орқада қолмасликлари лозимдир.

Ҳақиқий ва амалий натижа берувчи ягона геоиқтисодий маконни шакллантиришга ривожланган миллий иқтисодиёт орқали эришиш мумкин. Миллий иқтисодиётни юқори даражага кўтариш, бу реал ишлаб чиқаришни шакллантириш ва экспорт-импорт масалаларига катта эътибор беришдир. Мазкур масалага прагматик нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак ҳар қандай иқтисодий ҳамкорлик сиёсий келишувлар орқали амалга ошади, яъни иқтисодий ҳамкорлик маълум бир сиёсий аспектларсиз амалга ошиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов биринчи бўлиб Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги иқтисодий интеграция масаласини кўтариб, 2001 йилнинг декабрь ойида «Марказий Осиё Ҳамкорлиги» ташкилотини тузиш ташаббуси билан чиқди. Ушбу муаммо Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги муносабатларда маълум бир қийинчиликларни вужудга келтираётганини англаган давлат раҳбарлари бу ташаббусни қўллаб-қувватладилар. Натижада, 2002 йилнинг 28 феввалида Алматида минтақа давлатлари раҳбарларининг учрашувида Марказий Осиё иқтисодий ҳамдустлиги «Марказий Осиё Ҳамкорлиги» ташкилотига айлантирилди ва унинг сиёсий функциялари кенгайтирилди.

Охирги ўн йил мобайнида минтақа раҳбарлари томонидан жуда кўплаб ишлар қилинди ва натижада тинчлик, барқарорлик ва хавфсизлик учун ягона тизим ўзаги шаклланди. Тан олмоқ зарурки, ушбу тизимнинг юзага келиши ва шаклланишида Президентимиз Ислом Каримовнинг хизматлари катта бўлди.

Минтақа давлатларининг раҳбарлари томонидан олиб борилган бу ҳаракатлар ўз натижасини бера бошлади. Ҳозирги кунда Марказий Осиё давлатлари томонидан иқтисодий интеграция учун ҳуқуқий асос яратилмоқда. Иқтисодий, савдо ва божхона муносабатларнинг такомиллашиб бориши натижасида, Марказий Осиёнинг ичида ҳам келажакда экспорт-импорт амалиётларининг ривожланиши ва унинг юқори босқичга кўтарилишини кутиш мумкин.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, Ўзбекистоннинг асосий вазифаси ҳозирги кундаги турли хил ташқи ва ички омилларни, шунингдек, барча давлатларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда интеграция жараёнларини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтаришдир.

Шундай қилиб, XXI асрда минтақадаги давлатларнинг ушбу йўналишдаги ҳаракатлари тинчлик, барқарорлик, хавфсизлик ва жуғрофий-сиёсий мувозанатни сақлаб қолишга ҳолис кўз билан қарашга ундайди.

Минтақанинг келажакдаги ривожланиши ва тараққиёти ҳозирги халқаро муносабатларнинг, сиёсий ва иқтисодий алоқаларнинг сифат жиҳатидан янгича тартибда шаклланишига, минтақа давлатларини раҳбарларининг юксак маҳорати ва масъулиятига боғлиқ.

2. XXI аср ва янги геосиёсий вазият

Бугунги кунда халқаро муносабатларда энг долзарб ва оламшумул муаммолардан ҳисобланган хавфсизлик, барқарорлик ва тинчлик масалаларига эътибор тобора кучайиб бормоқда. Дунё халқларининг иқтисодий, сиёсий-иҷтимоий тараққиёти ва ривожланиши айнан шу муаммоларнинг қай даражада ечилишига боғлиқдир.

Собиқ совет тузуми парчаланиб кетиши оқибатида «совуқ уруш» деб аталган энг даҳшатли ҳарбий рақобатга нуқта қўйилди. Аммо эски тузумнинг парчаланиб кетиши бошқа муҳим муаммоларнинг ечими учун кафолат бўла олмади.

XX асрнинг сўнгги ўн йилидаги воқеалардан кейин дунё хавфсиз бўла олмади, аксинча у янада кескин, баъзида шафқатсиз, айниқса олдиндан билиб бўлмас қиёфага кирди. Халқаро муносабатлардаги айнан ушбу янги босқич айрим сиёсатшунослар томонидан «совуқ дунё» номи билан юритилиб, у минтақавий миқёсда ҳам, глобал миқёсда ҳам ўз тасдиғини топмоқда.

Марказий Осиё мамлакатлари «совуқ уруш» барҳам топгандан кейинги даврда халқаро муносабатларнинг янгича тизими тарғиб топиши жараёнига жадал қўшилмоқдалар. Икки муҳим омил: геостратегик шароит ва табиий ресурслар Марказий Осиё минтақасининг оламшумул иқтисодий ва сиёсий аҳамиятини оширмоқда. Ўз навбатида, бу омиллар бир-бири билан ўта чатишиб кетган таркибий қисмларга бўлиниб кетади, бунинг устига, уларнинг ривожланиши бир маромда эмаслиги кузатилмоқда. Айримларининг аҳамияти йуқола бораётган бўлса, бошқалари, аксинча, энди авж олиб келмоқда.

Бундай қарама-қаршиликлар айрим кучлар қўлида уларнинг ўз манфаатлари ва таъсир доираларини сақлаб қолиш ва ҳимоя қилиш учун ёки стратегик кучлар мувозанатини ўз фойдасига ўзгартириш учун қудратли сиёсий таъсир воситасига айлантиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Марказий Осиё давлатлари мустақилликни қўлга киритганларидан сўнг, ҳар бири ўзининг сиёсий ва иқтисодий, ташқи ва ички сиёсатида устувор тамойилларни аниқлаб олган ҳолда ўз давлатчилигини шакллантира бошлади. Давлатчилиқни шакллантириш жараёни, албатта, осон кечмади. Чунки минтақадаги давлатларнинг ҳар бирида ички ва ташқи муаммолар етарли эди.

Ҳар қандай минтақанинг ҳал қилинмаган ва газак отиб кетган муаммолари бутун дунёда занжир реакциясини келтириб чиқариши мумкин. Марказий Осиё минтақасида турли сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, транспортга ва экологияга оид муаммолар тўпланиб қолган⁸³.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, минтақадаги мавжуд муаммоларнинг ижобий ҳал этилиши минтақа хавфсизлигини таъминлаш билан бевосита боғлиқ, бўлади. Акс ҳолда, бу муаммолар келажақда барқарорлик ва хавфсизликка таҳдид сифатида шаклланиб бориши ва мисли кўрилмаган оқибатларга олиб келиши аниқ.

Минтақанинг хавфсизлигига ва барқарор ривожланишига таҳдид солаётган омилларни шартли равишда ташқи ва ички омилларга бўлишимиз мумкин. Ички омилларга – собиқ совет тузумидан қолган эскича режа асосида қурилган иқтисод, сув-энергетика, транспорт-коммуникация муаммолари, даҳшатли экологик вазиятни киритиш мумкин.

Ҳар қандай жамият ва мамлакатнинг барқарор тараққиёти ва иқтисодий ривожланиши иқтисодий ўсишнинг 3 та омили билан аниқланади: меҳнат ресурслари, сунъий равишда яратилган ишлаб чиқариш қуроллари (ускуналари) ва табиий ресурслар. Иқтисодиёт фани экологик муаммоларга етарли эътибор қаратмаганлиги оқибатида иқтисодий ривожланишнинг техноген тури юзага келди. Бу турни табиатни барбод этувчи ривожланиш тури сифатида баҳолаш мумкин, чунки у экологик чекланишларни ҳисобга олмаслик асосида яратилган сунъий ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишга асослангандир.

Умумбашарий, минтақавий ва маҳаллий (локал) экологик таҳдидларнинг олдини олиш учун тараққиёт ва ривожланишнинг техноген омилидан ташқари бошқа барқарор турига ўтиш ҳозирги куннинг асосий талабига айланди. Барқарор ривожланиш концепцияси нафақат иқтисодиёт фанида, балки халқаро амалиётда ҳам тан олинди.

Курраи заминимизда барқарор иқтисодий ва экологик тараққиётни таъминлашга бағишланган 3-Бирлашган Миллатлар Ташкилоти конференцияси 2002 йил август-сентябрь ойларида Йоханесбург (ЖАР)да бўлиб ўтганлиги кўпчиликка маълум. Конференциянинг энг муҳим ҳужжати сифатида, сўзсиз, "XXI асрда барқарор тараққиёт декларацияси" қабул қилинганлигини алоҳида эътироф этмоқ керак. Барқарор ривожланишни қисқача таърифлайдиган бўлсак, ўз мазмун-моҳиятига кўра, қуйидагилардан иборат:

-келгуси авлодларга қўшимча харажатларни юкламайдиган тараққиёт йўлини танлаш;

⁸³ Каримов И.А. Ўзбекистан буюк келажак сари. -Т.:Ўзбекистон, 1999, 421-бет.

-доимо келажак мақсадларни кўзлаб, мавжуд ишлаб чиқариш потенциалларидан кенгрок, фойдаланишга асосланган ривожланиш;

-табiiй салоҳиятни ва экологик яхлитликни сақлаган ҳолда, ундан оқилона фойдаланишга асосланган ривожланиш ва ҳ.к.

Аммо сўнгги йилларда Ер сайёрасининг табiiй - ҳаётiiй муҳитида юз бераётган экологик ҳолат инсониятни тобора ташвишга солмоқда. Замонавий ишлаб-чиқариш техникаси ва технологияларининг шиддатли суръатлар билан ривожланиши нафақат мамлакатнинг иқтисодiiй ўсишига олиб келади, балки табiiй ресурсларнинг камайиб бориши ва атроф-муҳитга салбiiй таъсири каби салбiiй жиҳатлари ҳам кузатилади. Натижада, кўплаб экологик муаммолар содир бўлади. Ҳозирги экологик аҳвол ва ер юзининг турли жойларида кузатилаётган табiiй ва иқлимiiй ўзгариш фикримиз исботидир. Иқтисодиётнинг аграр йўналишидаги ривожланиш ва сувдан оқилона фойдаланмаслик оқибатида Орол денгизига қуйиладиган Амударё ҳамда Сирдарёнинг сув ҳажмлари камайиб кетди. Орол денгизи муаммоси нафақат минтақавiiй, балки сайёравiiй фожеага айланди. Минтақада ерларнинг шўрланиши сабабли пахта ҳосилдорлиги камайишидан кўрилган иқтисодiiй зарар бир неча ўн миллиард сўмни ташкил этди. 3 миллиондан ортиқ Орол бўйи аҳолиси учун ижтимоiiй-иқтисодiiй ва экологик муаммолар вужудга келди.

Сув таъминоти ва чегараолди сув ресурсларидан ҳамкорликда фойдаланиш муаммоси Марказiiй Осиё давлатлари ривожини оқсоқлантираётган омиллардан бири ҳисобланади. Сув муаммоси - Марказiiй Осиё мамлакатларида давлат қурилишидаги яхлит жараёнга таъсир кўрсатувчи, миллий хавфсизлик манфаатларига бевосита дахлдор бўлган мавзу. Чунки сув доимо тараққиётнинг энг муҳим геоиқдисодiiй ва стратегик ресурси бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади, уни назорат қилган ҳолда, нафақат ўз иқтисодиётини ва ижтимоiiй соҳани ўзгартириш, шунингдек, умуман, Марказiiй Осиёдаги вазиятни ҳам назорат қилиш мумкин.

Минтақанинг чекланган сув ресурсларидан самарасиз фойдаланиш натижасида келгусида уларнинг камайиб кетиши Марказiiй Осиёда геосиёсий ва ижтимоiiй-иқтисодiiй беқарорлик жараёнини кучайтириши мумкин. Шунинг учун ҳам ушбу муаммонинг самарали равишда ҳал этилиши келгусида минтақада барқарор ривожланиш жараёнида муҳим аҳамият касб этади.

Марказiiй Осиё мамлакатларининг келгусидаги ривожи сув таъминоти муаммосининг муваффақиятли равишда ҳал этилишига боғлиқдир.

Марказiiй Осиё мамлакатлари мустақиликка эришганидан сўнг, минтақадаги сув масалаларида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Янгидан ташкил топган бешта мустақил

давлат ўз йўлини бозор иқтисодиётига қадам ташлаш билан бошлади, бу эса беқарор экологик вазият шароитларида минтақанинг айрим ҳудудларида сув ресурсларини бошқариш ва ундан фойдаланиш масалаларига ёндошув жиҳатларини қайта кўриб чиқишни талаб қилди. Минтақанинг ҳар бир давлати атроф-муҳит муаммоларига муносабатни ўзгартирган ҳолда ҳамда халқаро сув ҳуқуқи тамойилларига мувофиқлаштириш заруратини англаган ҳолда, ўзининг миллий ижтимоий-иқтисодий тараққиёт манфаатларини белгилади.

XX асрнинг охири ҳамда XXI асрнинг бошида Марказий Осиё минтақасида сув муаммоси янада долзарб бўлиб бормоқда. Сув муаммолари XXI асрга келиб инсоният олдида турган энг асосий муаммолардан бири бўлиб қолди. Бугунги кунга келиб шу нарса аниқ бўлмоқдаки, алоҳида давлатлар ўртасидаги ҳуқуқий асосни таъминламай туриб, сув муаммоларини ҳал қилишга эришиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда ҳуқуқий асос уни амалга оширишнинг асосий воситаси деб ҳисобланмоқда. Бундай шароитда, умумий хавфсизликни таъминлаш ва мувозанатга эришиш манфаатлари ва шу билан бирга миллий хавфсизлик ва барқарорлик нуқтаи назаридан келиб чиқиб Ўзбекистоннинг ушбу жараёнда жаҳон ҳамжамиятининг тент ҳуқуқли аъзоси сифатида иштирок этиши долзарб масалалардан биридир.

Географик макон жиҳатидан Марказий Осиё минтақасининг геосиёсий ҳолатида транспорт-коммуникация муаммоси алоҳида ўрин эгаллайди. Яъни давлатларнинг дунё денгиз алоқа йўлларида чиқиш имконияти йуқлигидир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон шахсий экспорт юкларини халқаро савдо-иқтисодий йўллар орқали олиб ўтишга мажбур. Бу эса ўз навбатида минтақа давлатлари ўртасидаги муносабатларда бир қанча қийинчиликлар туғдиради. Шу нуқтаи назардан минтақа давлатларининг ўзаро ҳамкорлиги бу соҳадаги муаммоларни бартараф этишга асос бўлади. Бу соҳада сиёсий-ҳуқуқий асосни яратиш муҳим йўналиш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам минтақа давлатлари миллий манфаатларининг ўзаро уйғунлигига эришиш ва уларни мувофиқлаштириш эҳтиёжи сезилади. Давлат раҳбарлари томонидан бир қанча амалий ишлар амалга оширилди, аммо, бу соҳада ҳали қилиниши лозим бўлган ишлар талайгина.

Мазкур муаммоларнинг ўзаро ҳамкорликда бартараф этилиши бугунги кунда устувор вазифалар сирасига киради. Марказий Осиёда транспорт-коммуникация, сув-энергетика, экологик муаммоларнинг ижобий ҳал этилиши оқибатида минтақанинг иқтисодий барқарорлигига эришиш имкониятлари кенгаяди.

3. Ҳозирги замон геосиёсатида ахборот омили

Бугунги дунёда ахборот муҳим аҳамиятга эга бўлган сиёсий омил ҳисобланади. Дунё бўйича хабар тарқатувчи оммавий ахборот воситаларига эга бўлган давлатлар ер юзида кечаётган сиёсий воқеаларни ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда талқин қилади ва бошқаларга етказди. Тарқатилаётган хабарлар асл ҳақиқатдан йироқ бўлганлиги туфайли кўпгина мамлакатлар ва халқлар тажовузкор давлатларнинг таъсирига тушиб қолмоқда. Бу эса адолатсиз урушларнинг давом этишига олиб келмоқда. Ана шу ҳолатни назарда тутган ҳолда ахборот ва оммавий ахборот воситалари омилини таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, ҳуқуқий фуқаролик жамиятида энг муҳим демократик институтлардан бири – оммавий ахборот воситалари саналади. Ривожланган демократик тизимда “Тўртинчи ҳокимият” деб эътироф этилган оммавий ахборот воситалари икки муҳим вазифани адо этади:

биринчидан, жамиятдаги сиёсий, иқтисодий, маънавий, маърифий ислохотларни тарғиб ва таҳлил этади;

иккинчидан, жамиятдаги турли қатлам фикрини ифодалаш баробарида ижтимоий фикрни шакллантиради ва йўналтиради. Демак, мамлакатдаги ижобий ўзгаришлар, иқтисодий юксалишлар Оммавий ахборот воситаларининг мавқеи ва даражасини белгилайди. Ўз ўрнида ахборот воситаларининг эркин ва мустақил фаолиятини таъминламай туриб демократик ўзгаришларга эришиб бўлмайди. Юртбошимиз Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ 9-сессиясида жамиятимиз олдидаги муҳим стратегик вазифалар, давлат сиёсатининг устувор йўналиш ҳамда тамойилларини кўрсатиб, фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришдаги муҳим устувор йўналиш сифатида сўз ва матбуот эркинлигини таъминлаш эканини шундай таҳлил этади: “Жамиятимизни янада ривожлантириш ва сифат жиҳатидан янгилаш борасидаги тўртинчи ва ўнлайманки, энг муҳим устувор йўналиш – бу инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, сўз ва матбуот эркинлигини, шунингдек, ошкораликни, жамиятда ўтказилаётган ислохотларнинг очиклигини таъминлайдиган демократик тамойилларни сўзда ёки қоғозда эмас, амалий ҳаётда жорий қилишдир, десак ҳар томонлама тўғри бўлади”.⁸⁴

Оммавий ахборот ҳукумат ва халқ ўртасида воситачи сифатида сиёсий партиялар, давлат ва нодавлат ташкилотлари билан ижтимоий мувозанатни сақлайди. Оммавий ахборот воситалари давлатнинг сиёсатини, муайян масалалар бўйича, нуқтаи назарини, шу йўлдаги Фармон, қарор ва қонунларни халққа етказди. Ўз навбатида халқ давлатнинг

⁸⁴ Каримов И. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ тўққизинчи сессиясидаги маърузасидан.

ички ва ташқи сиёсатидан бохабар бўлади, уни таҳлил этиб, ўзига яраша хулоса чиқаришга интилади, ноқонуний ҳатти-ҳаракатларнинг олдини олишга ҳаракат қилади. Демак, оммавий ахборот воситаларининг мавжудлиги боис жамиятда халқ ҳокимияти ва инсон ҳуқуқлари таъминланади.

Кенг жамоатчиликка таъсири, муайян ахборот ёки маълумотни зарурий даражада етказиш, аудиторияни қамраб олиши, жамиятда кечаётган воқеа ва ҳодисаларни тўғри талқин этиш, тарғибу ва ташвиқ қилиш жиҳатидан оммавий ахборот воситалари турли даражага эга. Рус олими Е.Старобинский таъбири билан айтганда, ҳар соҳа ўзига яраша ахборот воситасини, ҳар бир бозор эса тарғибот шаклини танлайди. Кишиларнинг айрим қатлами эса ўзига мос арзон, сифатли ва қулай воситани танлаб, кўпроқ маълумот олишга интилади.⁸⁵ “Деловой мир” журнали таҳлилига кўра, аҳолига тез таъсир қилиши, қисқа фурсатда маълумотларни етказиш бўйича телевидение, барча ёшдаги кишиларни жалб этиши, таъсирчанлиги бўйича радио қулай ва арзон ахборот воситаси саналар экан. Ижтимоий-сиёсий воқеликни тарғиб этиш ва муайян ғоялар талқинини етказишда радионинг мавқеи юқори баҳоланган.⁸⁶ Демак, мамлакатдаги ислохотлар жараёнида радио ва телевидение, газета ва журналнинг ўзига хос алоҳида ўрни мавжуд.

Оммавий ахборот воситалари ичида телевидение ва радио кучли мафкуравий таъсир ўтказадиган воситадир. Улар **бир томондан** журналист ва мутахассислар кўмагида тарғибот олиб боради, сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий муаммоларни таҳлил этади. **Иккинчи томондан** ҳар бир фуқарога ўз фикрини айта олишга имкон беради. Ахборот тарқатишда телевидение ва радио

Аввало, сиёсий жараёнларда иштирок этиш, унинг асл мақсад-моҳиятини англаш учун фуқаронинг хабардорлик даражасини оширади;

Иккинчидан, ўтиш даври, тўғрироғи аста-секин иқтисодий юксалиш бўлаётган бир паллада пайдо бўлаётган муаммоларни таҳлил этишда муҳим вазифани амалга оширади;

Учинчидан, мафкуравий курашлар кучаяётган, ислом динига сиёсий тус берилаётган, “ислом дини” никоби остида ўзининг қабих – кўпоровчилик ниятини амалга ошираётган террорчилар гуруҳларининг кирдикорларини очиқ-ойдин таҳлил этишда иштирок этади;

Тўртинчидан, дунё ҳамжамятининг дардига айланган диний ақидапарастлик, терроризм, сепаратизм иллатларини бартараф этишда телерадиоканаллар самарали ахборот тарқатади.

⁸⁵ Старобинский Е. Самоучитель по рекламе.- М., 2002,17-бет.

⁸⁶ Ўша жойда, 123-бет.

Бугунги иллатларнинг туб илдизини, аниқроғи ахборот тарқатиш манбаларини кўпориб ташлаш хусусида Ўзбекистон Президенти шундай ёзади: “Биз фақат терроризмнинг ташқи кўринишларига, бегуноҳ одамларни отадиган, портлатадиган ва ўлдирадиган кимсаларга қарши курашиш билангина бу офатни бартараф этиб бўлмаслигини бир неча бор таъкидлаганмиз. Ҳаётнинг ўзи шуни кўрсатмоқдаки, авваламбор, ушбу бало-қазонинг бирламчи манбаларига қарши курашиш даркор. Яъни ислом динини сиёсатга айлантираётган, ёвузлик ва террорчилик мафкурасини яратаётган кўплаб радикал ва экстремистик марказларнинг биринчи навбатда ёшлар онгини заҳарлаб, зомбига айлантириб, улардан террорчилар тайёрлаш бўйича конвеер ташкил этаётган, халифалик тузишда турли хом-хаёлларни амалга оширишга уринаётган қабих кишиларнинг илдизини қирқиб ташлаш керак”.⁸⁷ Кўриниб турибдики терроризм ва диний ақидапарастлик айнан ахборот воситасида тарқатилади.

Ахборот воситасида амалга ошириладиган ҳар қандай қўпоровчилик, хоҳ сиёсий, хоҳ иқтисодий, хоҳ ҳарбий ё мафкуравий бўлмасин давлат ва жамият тараққиётига салбий таъсир кўрсатади, ислохотлар жараёнини сустраштиради. Улкан миқдордаги иқтисодий зарар келтиради, давлатлар ўртасидаги муносабатларни салбий тарафга ўзгартиради, миллатлар, диний-этник гуруҳлар орасидаги зиддиятни кескинлаштириб, келиштириб бўлмайдиган даражага келтиради. Бу турли миллат, элат, диний конфессия, мазҳаб ва йўналишларга мансуб бўлган, турли дунёқарашу тафаккур вакиллари яшайдиган Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистон давлати учун ниҳоятда хавфлидир.

Демократия тамойилларини ёйиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, глобаллашув жараёнини тезлаштириш, динларни такомил топтириш, нодавлат ташкилотлар фаолиятини дунё бўйлаб ёйиш, ривожлантириш ва мустаҳкамлаш баҳонасида “Гегемонлик” ғоясини сингдиришга интилаётган баъзи бир давлатлар оммавий ахборот воситаларидан ўз мафкурасини сингдиришда фойдаланмоқда. Аслида терроризм, диний ақидапарастлик, мутаассиблик, гиёҳвандлик ва наркобизнесга қарши курашда оммавий ахборот воситалари, айниқса, радио ва телевидение асосий ташвиқот қуроли бўлиши керак. Аммо ғарблик сиёсатшуносларнинг фикрича, телевидение ва радио террорчиларнинг одамлар билан мулоқот қиладиган оддий воситага айланиб қолди⁸⁸.

Бу жараён Европадаги ахборот воситаларида кўпроқ сезилади. 1972 йил 5 сентябрда Германиянинг Мюнхен шаҳрида XX олимпиада ўйинлари бўлаётган бир вақтда

⁸⁷ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз—жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси.

⁸⁸ Жумаев Р., Убайдуллаев У., Хўжанов Б. Конфликтология асослари. –Т.:Академия, 2000, 17-бет.

Арабистондаги “қора сентябрь” экстремистик ташкилоти исроиллик спортчиларни аввал гаровга олиб, сўнгра отиб ташлаган эди. Бу қонхўрликнинг вақти, жойи, шакли тасоддий эмас, олдиндан режалаштирилган. Дунё ҳамжамиятининг диққатини Араб - Исроил можаросига қаратиш асосий мақсад ҳисобланиб, оммавий ахборот воситалари тарғибот манбаига айланганди.

Ахборот тарқатиш усули билан нафақат махсус контртеррористик ҳаракатлар ўтказишни қийинлаштириш ёхуд терроризм ғоясини тарғиб қилиш, балки жиноий ҳаракатлар тайёрлаш тактикаси ва террористик мақсадларни амалга ошириш ҳам мумкин. Масалан, 1986 йилда бир гуруҳ уюшган жиноятчилар Швеция бош вазири У.Тельманни ваҳшийларча ўлдиришади. Оммавий ахборот воситалари эса бош вазир ўлими тафсилоти ва тактикасини бутунча эълон қилади. Орадан бир қанча вақт ўтмай худди шу сценарий асосида банк директори З.Марбий ўлдирилади.

Мамлакатлардаги ҳарбий хизматчилар, махсус хизмат вакиллари, ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлар, йирик сиёсатшунос олимлар оммавий ахборот воситаларини ҳар қандай ҳолатда ҳам террорчиларга минбар сифатида бермаслик тарафдоридирлар. АҚШ Мудофаа Вазирлиги 1991 йилда 14 январда “Оммавий ахборот воситалари учун асосий қоида ва кўрсатмалар” ни қабул қилиб, одамларнинг ҳаётига хавф туғдириши мумкин бўлган ахборотни тарқатишни таъқиқлаб қўйди. 1996 йил Москвада бўлиб ўтган “Терроризмга қарши кураш”, 1997 йилда Санкт-Петербургда ўтган “Халқаро терроризм ва янги ўлчовлар” халқаро анжуманларда муҳим масала бўйича бир тўхтамга келинди: террористик ва антитеррористик ҳаракатларни ёритиш билан боғлиқ маълумотларни олиш ва тарқатишда журналистларнинг ҳуқуқларини қонунан чегаралаш зарур. Россия Федерацияси Президенти 1996 йил 7 мартда “Терроризм билан курашни кучайтириш ҳақида” Фармон қабул қилиб, Бош Прокуратурага терроризм билан боғлиқ воқеаларни оммавий ахборот воситалари томонидан ёритилишида Россия Федерацияси қонунчилигининг бажарилиши устидан назоратни кучайтириш борасида тавсия ҳам берган.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, терроризм ва унинг оқибатларини ахборот воситасида ёритиш, тарғиб ва таҳлил этишда икки тенденция кўзга ташланади: **Биринчиси** – ахборот терроризм иллатини бартараф этиш, унинг олдини олиш, манба ва илдизларини қуриштириш жараёнида тарғибот манбаи. **Иккинчиси** – ахборот антитеррористик актларни ўтказишда ҳалақит бериш баробарида уюшган жиноятчилар гуруҳи ва оқимларининг реклама манбаига айланмоқда.

Кейингиси Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларига тааллуқли эмас. Сабаби – **биринчидан**, истиқлолнинг дастлабки куниданоқ Ўзбекистон давлати терроризм, диний

ақидапарастлик, мутассибликнинг оғир оқибатларини англаб, ахборот воситаларида Афғонистон, Тожикистон мисолида айта бошлади.

Иккинчидан, диний-этник ва миллатлараро нотинчликнинг жабрини биз бошқалардан олдинроқ кўрдик (Паркент-Ўш) ва унинг “газак” отишига қарши радио, телевидения ва матбуот кучидан ҳам фойдаландик.

Учинчидан, мавжуд ОАВ тўғрисидаги қонунлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, мудофаа тўғрисидаги қонунларда бузғунчилик, қўпоровчилик ва парокандаликка қарши кураш алоҳида қайд этилган.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистон геосиёсий ҳолатининг ижобий ва салбий қирралари нимадан иборат?
2. Янги асрда кечаётган геосиёсий жараёнларнинг асосий хусусиятлари қандай?
3. Ахборот омилининг жараёнларни бошқаришдаги ўрнини изоҳланг.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Қонуни “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги. 1997 йил 26 декабр.
2. Ўзбекистон Республикаси Қонуни “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги. 1997 йил 24 апрел.
3. Ўзбекистон Республикаси Қонуни “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида” ги.1997 йил 24 апрел.
4. Тўртинчи ҳокимият. қонунлар тўплами.Т, Ўзбекистон, 1999.
5. Вазирлар Маҳкамаси қарори “Журналист кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги.Т, 1999 .
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Республикаси Президентининг Фармони “Мустақил телерадиоканалларни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2005.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори “Аҳоли ўртасида олиб борилаётган маънавий —маърифий ва тарғибот-ташвиқот ишларининг таъсирчанлиги ва самарасини оширишга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги.-Т, 2006, 3 апрел.
8. Раҳматуллаев Т. Матбуот ва демократия. Самарқанд, 2002.

9. Умарова Н. Глобаллашув шароитида ахборот хуружларига қарши кураш. Т: Академия, 2005.

10. Абдуллаев Л. ХХІ аср терроризми ва «Аль-Қоида»: Халқаро хавфсизликка таҳдид ва унга қарши кураш чоралари. Тошкент 2005 йил.

Геосиёсатда қўлланиладиган таянч иборалар:

1. **Амалий геосиёсат** - Лакост томонидан илгари сурилган атама бўлиб, геосиёсий воситадан фойдаланиш, асосий тамойилларни ҳисобга олмаган ҳолда, минтақавий миқёсдаги микромуаммоларга мувофиқ келади.

2. **Анаконда стратегияси** – Атлантизмнинг Евроосиё тажовузини жиловлаб туриш мақсадида унинг имкон қадар кўпроқ қирғоқ ҳудудларини ажратиб олишга қаратилган ҳатти-ҳаракатлари.

3. **Атлантизм** – Сув, Денгиз, талассократия, Sea Power сингари атамаларга яқин маънога эга бўлган мураккаб геосиёсий тушунча; тарихий нуқтаи-назардан инсониятнинг ғарбий қисми; стратегик нуқтаи-назардан либерал-демократик мафкура устувор бўлган ғарбий давлатларнинг иттифоқи; ҳарбий-сиёсий нуқтаи-назардан НАТО мамлакатлари; ижтимоий нуқтаи-назардан «савдо тузуми» ва «бозор қадриятлари»га (АҚШ модели) йўналган. Евроосиёчиликка қарама-қарши.

4. **Афсонавий жуғрофия (Сакральная география)** - қадимгиларнинг сифатли ҳудуд ёки макон тўғрисидаги қарашлари. Замонавий геосиёсат маконнинг типологик жиҳатдан шунга ўхшаш тушунчасидан фойдаланади фақат, уни рационал табиий илмий нуқтаи-назардан ифода этади.

5. **Аэроқратия** – юнон. «ҳаво воситасидаги ҳукмронлик». Стратегиянинг куч компоненти бўлиб, стратегик босқинчиликни амалга ошириш мақсадида ҳаво ҳудудларини эгаллашни ифода этади. Денгизчиликнинг ривожлантирилидан фарқли ўлароқ авиациянинг ривожлантирилиши ўзида янги унсурни келтириб чиқармасдан, талассократик тамойилни кучайишига олиб келди холос.

6. **Бегемот** - қадимги яҳудий тилида «махлук», «қуруқлик деви» (Инжилда). қитъа маъносини англатади.

7. **Берлин** - Ўрта Европанинг табиий стратегик пойтахти.

8. **Биполяр дунё** (биполярлик ёки икки қутблилик) - табиий геосиёсий тузилма бўлиб, у ўзида планета миқёсида асосий геосиёсий дуализм- *талассократияни теллуροқратияга* қарши акс эттиради.

9. **Бир қутбли дунё** - «совуқ уруш» да СССРнинг мағлубиятидан кейин вужудга келган геосиёсий тартиб. Атлантизм ва АҚШ ер юзида ҳукмронлик қилувчи ягона қутб сифатида тушунилади.

10. **Блок** – бир неча давлатларнинг бирлашмаси ҳисобланиб, уларнинг стратегик ва геосиёсий жиҳатдан эътиборли ҳаракатлари планета миқёсида юқори савиядаги ўзгаришларга олиб келади. “Фазовий тараққиёт» қонуни бўйича блокларнинг пайдо бўлиши – муқаррар жараён.

11. **Бой Шимол** - бу атама *атлантизм, ғарб ва либерал-демократик дунё* атамалари сингари ифодаланувчи атама.

12. **Геополитика** (геосиёсат) - давлат ва халқларнинг ўзлари жойлашган ҳудуднинг географик, табиий - иқлим шароитларига мос равишда шаклланишини ифодаловчи фан. Ушбу фан негизида давлатнинг сиёсий табиати ҳам у жойлашган ҳудуднинг хусусиятларидан келиб чиқиши асосий ўринни эгаллайди. Бундан ташқари, геосиёсат давлатларнинг бошқа ҳудудларни эгаллашга қаратилган сиёсатининг ички механизмларини очиб беради.

13. **Геосиёсий дуализм** – геосиёсатнинг асосий тамойили бўлиб, у қуруқлик ва сув ўртасидаги рақобат тарихий жараёни ҳаракатга келтирувчи омил эканлигини ифодалайди.

14. **Геосиёсий кесим** - тарихнинг аниқ бир вақтида, сиёсий жараёнларнинг умумий динамикасини ҳисобга олмаган ҳолда стратегик пойтахт (стратегик кутб) билан чекка ҳудудлар ўртасида рўй берадиган муносабатлар йиғиндисини ифода этувчи тушунча.

15. **Геосиёсий нур** – геосиёсий кутбнинг чекка ҳудудларга нисбатан куч воситасида кўрсатадиган (иқтисодий, стратегик, маданий, хўжалик, маъмурий ва ҳақозо) таъсирини ифодаловчи вектор. Дунёнинг ҳақиқий манзараси тинч ҳолатида ҳам геосиёсий кесимларни ифодалаб туради. Геосиёсий нур деганда кундалик ҳаётда давом этиб келаётган сиёсий ва иқтисодий жараёнлар динамикаси ифода этилади.

16. **Геостратегия** – геосиёсий таҳлилнинг ҳарбий жиҳати.

17. **Геоэкономика** (геоиқтисодиёт) – атлантист геосиёсатнинг бир бўғини. ҳудудларни фақат иқтисодий нуқтаи-назардан талқин қилишга асосланган, «талассократик» таҳлилнинг асосий фанларидан бири.

18. **Дўст (amicus – лот.)** – Шмитт илгари сурган атама. Стратегик пойтахт эгаллаган позицияга мос келувчи ташқи давлат, ижтимоий, этник ва диний тузилмаларнинг мажмуасини ифодаловчи тушунча. Ҳеч қандай маънавий-ахлоқий юкни ифодаламайди ва бошқа тусдаги турли тузилмаларга ҳам осонлик билан кўчирилиши мумкин. «Душман» сингари ўзгарувчан категория.

19. **Демосиёсат** – Челлен томонидан илгари сурилган атама. Давлатнинг тузилишига демографик кўрсаткичларнинг таъсирини ифода этувчи мажмуа бўлиб кенг тарқалмаган.

20. **Денгиз** – *талассократия ва сув* сингари маъноларни ифода этади.

21. **Дисконтинуал белбоғ** – Коэн томонидан илгари сурилган атама. Теллурократик қитъага ҳам, талассократик денгиз тарафга оқиб кетиши мумкин бўлган, ўзгарувчан ва ноаниқ йўналишга эга қирқиб ташланган қирқоқ ҳудудлари.

22. **Дунёвий Орол** - Маккиндер томонидан илгари сурилган атама бўлиб, Маккиндер Евроосиё ва тарихнинг географик ўқини шу ном билан атаган. Спайкменда эса мазкур тушунча ўзининг маъносини бутунлай ўзгартириб юборди ва *талассократик зоналар (ташқи ярим ой* зоналари) мажмуасини ифода этадиган бўлди. Атаманинг бундай ҳар хил маъно касб этиши ундан фойдаланилмаслик маъқул эканлигини намоён этмоқда.

23. **Душман** (*hostis* – лот.) – Шмитт томонидан қўлланган атама. Стратегик пойтахт жойлашган ҳудудга қарама-қарши турувчи ташқи давлат, ижтимоий, этник ва диний тузилмаларнинг мажмуасини ифодаловчи тушунча. Ҳеч қандай маънавий-ахлоқий юкни ифодаламайди ва бошқа тусдаги турли тузилмаларга ҳам осонлик билан кўчирилиши мумкин. «Дўст» сингари ўзгарувчан категория.

24. **Евроосиё** – қитъа, *heartland*, қуруқлик, ер, теллуократия. Нисбатан тор маънода геосиёсий Россияни англатади.

25. **Евроосиёчилик** – мураккаб геосиёсий тушунча. У ўз моҳиятида: тарихий нуқтаи-назардан инсон цивилизациясининг шарқий қисмини, стратегик нуқтаи-назардан либерал-демократик мафкурани инкор этувчи давлатлар ва миллатларнинг эҳтимолий ёки воқеликдаги блокини, стратегик нуқтаи-назардан «теллуократик», шарқий давлатларнинг воқеликдаги ёки эҳтимолий ҳарбий иттифоқини, ижтимоий нуқтаи-назардан эса нокапиталистик иқтисодий тузумга ҳамда, «идеократия»га йўналган ижтимоий давлатни ифодалайди.

26. **Ер (қуруқлик)** – геосиёсатда «теллуократия»ни ифода этувчи махсус атама. «Ер», «*das Land*» назариясини Шмитт айниқса кенг ривожлантирган.

27. **Жамият** - жамоаларнинг бўлиниши натижасида юзага келган ижтимоий бирлик. Жамоадан фарқли ўлароқ одатда алоҳида аъзолардан (индивидлардан) иборат.

28. **Жамоа** - органик алоқалар билан боғланган одамларнинг табиий бирлиги шакли. У органик алоқалар ўрнига индивидлар ўртасидаги расмийлаштирилган шартнома меъёрлари билан бошқариладиган жамиятга зид тушунча. Жамият урф-одат, анъаналар билан бошқарилади.

29. **Идеократия (юнон.)** – ғоялар ҳукмронлиги. Рус Евроосиёчилари (Н.Трубецкой, П.Савицкий) атамаси бўлиб, у «материя ҳукмронлиги», «бозор тизими», «савдо тузуми»га қарши қўйилади. Идеократияда ижтимоий иерархия ва меҳнатни рақбатлантириш ноиқтисодий тамойиллар асосида амалга оширилади.

30. **Иккинчи дунё** – «Совуқ уруш» даврида социалистик лагерни ифодалаган тушунча бўлиб, бу уруш тугагандан кейин «Евроосиё»ни ифодалайди.

31. **Империя** – диний, ахлоқий ёки мафкуравий характердаги универсал ғоя остида бир неча давлат ёки халқларни бирлаштирувчи умумдавлат тузилмаси.

32. **Интеграция** – геосиёсатда бир нечта ҳудудий бўлакларни бирлашишни ифода этувчи кўпқиррали шакл. Интеграция ҳарбий босқинчилик йўли билан ҳам, тинч йўл билан ҳам амалга оширилиши мумкин. Геосиёсий интеграциянинг бир қанча – иқтисодий, сиёсий, маданий, тил, стратегик, диний ва ҳақозо йўллари мавжуд. Уларнинг барчаси ягона мазмундаги якуний натижага – блокнинг стратегик жиҳатдан юксалишига ва ҳудудий жиҳатдан кенгайишига олиб келади.

33. **Ички ўқ** – ягона стратегик (ёки сиёсий) майдон ичида марказнинг чекка ҳудудлар билан ички геосиёсий алоқасини ифодаловчи хусусияти. Геосиёсий нур ва геосиёсий парча сингари тушунчалар ҳам ана шу мазмунни ифодалайди.

34. **Ички денгиз** (*mare internum* – лот.) – теллуократик қуруқлик ҳудудининг ички қисмида жойлашган ва шундай ўрнашув туфайли стратегик ёки маданий чегара бўлиб ҳисобланмайдиган сув ҳудудларини ифодаловчи атама.

35. **Ички океан** – ички денгиз сингари, аммо сайёравий микёсда ички сув ҳудудини англатувчи «Оралиқ океан» каби атама.

36. **Ички яримой** (ёки қитъавий яримой ёки *rimland*) – Макиндер томонидан илгари сурилган атама бўлиб, «ташқи яримой» ва «ўқ ҳудуд» орасида жойлашган Евроосиёнинг қирқоқ ҳудудларини ифодалайди.

37. **Кўп қутбли дунё** - бу бир қанча *улкан маконлар*нинг биргаликда мавжуд бўлишини назарда тутувчи замонавий соф назарий мажмуа. Бу ҳолат фақат *бир қутбли дунё* бартараф этгилгандан кейингина бўлиши мумкин.

38. **Катта майдон (Grossraum)** – Шмитт томонидан илгари сурилган атама бўлиб, бир неча давлатни бирлаштирган ҳолда улкан стратегик тузилма барпо этишни назарда тутати. Катта майдонларнинг пайдо бўлиши «ҳудудий прогрессия» назариясига кўра амалга ошиб боради.

39. **Колония** - қудратга бўйсунувчи, сув билан ўралган ҳудуд. Метрополиянинг умумий геосиёсий ҳудудидан ташқарида қолган вақтинчалик ташқи база ҳисобланади. Провинцияга тескари.

40. **Континент** (ёки қитъа) – Евроосиё, қуруқлик, теллуократик тамойил.

41. **Континенталчилик** (ёки қитъачилик) – тор стратегик жиҳатдан олиб қараганда евроосиёчиликнинг синоними бўлиб, у қуруқлик, ер тушунчаларига яқин. қитъачилик

Россияда ягона, Германияда кўп, Францияда мавжуд, аммо англосаксон дунёсида, умуман, мавжуд бўлмаган мактабдир. Атлантизмга зид тушунча.

42. **Кратополитика** – Челлен яратган атама. Давлатни фақат куч салоҳияти нуқтаи-назаридан кўриб чиқишни назарда тутадиган назария бўлиб кенг ривож топмаган.

43. **Левиафан** – (Инжилда) қадимги яҳудий «денгиз махлуқи». Шмит томонидан илгари сурилган бўлиб атлантизм, Денгиз ва ҳакозоларни ифодаловчи тушунча.

44. **Либерализм** – ҳуқуқ ва сиёсат борасида (энг минимал даражадаги инсонпарварлик, индивидуализм, этник ва маданий эгалитаризм сингари) сўлчиликка оид хусусиятларни, иқтисодиёт борасида эса (бозор, хусусийлаштириш, хусусий мулк, капитализм) ўнг хусусиятларни ўзида мужассам этган дунёқараш. Атлантик лагернинг етакчи мафкураси. Либерализмнинг сиёсий ифодаси либерал-демократиядир.

45. **Макон** - геосиёсатнинг асосий тушунчаси бўлиб, у миқдор ва сифат кўрсаткичига эга бўлмаган категория ҳисобланади. Маконнинг таркибий тузилиши тарихнинг таркибий тузилишини олдиндан белгилайди - геосиёсатнинг фан сифатидаги асосий тезиси ана шундан иборат.

46. **Макон прогрессияси Қонуни** - Жан Тириар томонидан таърифланган бўлиб, “шаҳар-давлатлардан ҳудудий давлатларга ва улар орқали қитъавий давлатларга» деган маънони билдиради. Сиёсий тарихнинг географик динамикаси минимал ижтимоий тузилмалар масштабининг кескин ўсишига олиб келади. “*ҳаётий макон*” атмасига қаранг.

47. **Марказий (ўрта) Европа** - Россия билан Европанинг Атлантика қирғоқлари ўртасида ҳудудий макон. Одатда кўпинча Германиянинг таъсири остидаги зона деб қаралади.

48. **Меридианал босқинчилик** (Шимол-жануб ўқи бўйлаб босқинчилик) – меридиан бўйлаб (ҳарбий, стратегик, маданий ва иқтисодий) таъсир доирасини кенгайтириш ва кенглик бўйлаб босқинчиликни амалга ошириш; давлат стратегик ва ҳудудий барқарорлигининг ифодаси.

49. **Меридианал интеграция** (шимол-жануб ўқи бўйлаб интеграция) – алоҳида ҳудудий бўлақларнинг меридиан бўйлаб ягона бутунликка бирлашиши. Шимолий ва марказий ҳудудларни назорат остида сақланган тақдирда ижобий характерда бўлиши мумкин. Агар стратегик пойтахтга нисбатан мойиллик заиф ёки умуман шубҳали бўлса салбий характерга эга.

50. **Миллий-давлат** – яққол марказчиликка асосланган совет давлати. Давлат шакллари этнос ва унинг маданиятини юзага келтирувчи сиёсий тузилма. Этник тузилма ва Империядан фарқ қилади.

51. **Минимал(кичик) геосиёсат** — ҳақиқий геосиёсатдан асосий геосиёсий дуализмни ифода этган қоидадан ташқари баъзи атама ва услубларни ўзлаштирувчи амалий геосиёсий фанлардан бири.

52. **Мондиализм** — француз тилидаги monde, яъни «дунё» (яъни «реасе» эмас, балки «world» маъносида,) сўзидан олинган. Барча давлатлар ва халқлар диний, ирқий, этник, миллий ва маданий хусусиятларини йўқ қилган ҳолда Ягона дунё ҳукумати остида сайёра миқёсида қўшилиб кетишини назарда тутувчи ўзига хос мафкура. Мондиализмнинг “ўнг» ва “сўл” йўналишлари мавжуд. «ўнг» мондиализм *атлантизмнинг* глобаллашувини, “сўл” мондиализм эса *Евроосиёни* ҳам (у ёки бу асосга биноан) Ягона давлатга қўшиш зарурлигини илгари суришади.

53. **Москва** - Евроосиёнинг табиий стратегик пойтахти бўлиб, у ҳар қандай *қитъавий интеграциялар* ўқининг пойдевори ҳисобланади. *Евроосиё* атамасига қаранг.

54. **Неоатлантизм** - атлантизмнинг замонавий талқини бўлиб, мондиализмни (ҳатто ўнг талқинини ҳам) рад қилган ҳолда, мондиализм лойиҳаси замонавий шароитда барвақт ва бажарилмайдиган ғоя эканлигини илгари суради. Ер юзида *Ягона дунё* ўрнатилишини инкор этган ҳолда тамаддунларнинг тўқнашуви рўй беришини таъкидлашади.

55. **Номос** — Карл Шмит томонидан олға сурилган атама бўлиб, у ихтиёрий муҳитни (географик, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқалар) ташкил этишнинг асосий тамойилини англатади. “Тартиб-интизом”, “қонун”, “тартиб» ёки «унсур» тушунчаларига синоним. *Қуруқлик Номоси теллуократия. Сув (ёки Денгиз) Номоси талассократия.*

56. **Олов** - соф руҳни ифода этувчи элемент. Трансцендент (идеал) тамойил.

57. **Оралик океан** (Midland Ocean) — Спайкмен томонидан илгари сурилган атама бўлиб, Шимолий Америка ва Европа ягона геосиёсий макон ҳисобланади ва ана шу ягона маконнинг ўртасидаги сув, яъни Атлантика океани **Оралик океан** (Midland Ocean) ҳисобланади.

58. **Партизан** - Шмит томонидан илгари сурилган атама бўлиб, у геосиёсий куч устидан ғалаба қилувчи қуруқлик унсурининг рамзий ҳимоячиси ҳисобланади.

59. **Пассионарлик** - Гумилев томонидан илгари сурилган атама бўлиб, этник гуруҳнинг ички қуввати, маданий, сиёсий ва геосиёсий яратувчилик фаолиятининг ҳаракатлантирувчи кучи.

60. **Периферия (марказдан четдаги, узоқдаги жойлар)**— стратегик пойтахтдан, геосиёсий нуқтаи-назардан асосий қарорларни қабул қилувчи шахсдан узоқда жойлашган, ўзининг мустақил геосиёсий йўналишига эга бўлмаган макон ва ерни ифодаловчи тушунча.

61. **Поссибилизм** - француз олими Видаль де ля Блаш томонидан илгари сурилган ғоя “possible” сўзидан олинган бўлиб, «эҳтимол» маъносини англатади. Географик

детерминизмни геосиёсий нуктаи-назардан қандай талқин этиш мақсадга мувофиқ эканлигини тушунтиради. Поссибилизм назариясига кўра, жуғрофий ҳудуд, яъни жойлашув шу ҳудуддаги давлат тарихини тўлиқ олдиндан белгилаб бермайди, балки фақат унинг у ёки бу йўналишда ривожланиши мумкинлигини талқин қилишга ёрдам беради.

62. Провинция - асосий геосиёсий тузулма таркибига кирувчи ва табиий бутунлиқнинг ажралмас қисми ҳисобланувчи чекка ҳудудлар. *Колония* атмасига зид атама

63. Ривожланиш жойи - Савицкий томонидан илгари сурилган атама бўлиб, у геосиёсий нуктаи-назардан маълум хусусиятга эга бўлган макон ёки оддий маконни ифода этадиган тушунча сифатида ифодаланган.

64. Санитар кордон - жиддий блок тузиш имконига эга бўлган ва учинчи томон учун хавфли ҳисобланган иккита йирик қўшни давлатни беқарорлаштиришга хизмат қилувчи сунъий геосиёсий тузулма. Евроосиёни қитъа миқёсида интеграциялашувга қарши туришда атлантистлар стратегиясидаги мумтоз ёндашув.

65. Сиёсий география - Ратцел томонидан илгари сурилган атама ҳисобланиб, Челлен томонидан номлангандан кейин очиги «геосиёсат» деб номланадиган бўлди.

66. Социополитика - Челлен томонидан илгари сурилган атама булиб, давлат фаолиятининг ижтимоий жиҳатларини ўрганиш маъносини билдиради.

67. Сув (ёки Денгиз) – талассократияни ифодаловчи махсус атама бўлиб, Шмитт (das Meer) ва Мэхен (Sea, Sea Power)лар томонидан айниқса кенг ривожлантирилган.

68. Тарих интиҳоси – Фукуяма томонидан илгари сурилган ғоя. Либерал-демократик мафкура ва талассократиянинг бутун сайёра миқёсида ғалабасини ифода этади.

69. «Тарихнинг жуғрофий ўқи» (ўқ майдон ёки heartland) – Маккиндер томонидан ишлаб чиқилган атама бўлиб, атрофида тарихий тараққиётнинг ҳудудий динамикаси рўй берадиган Евроосиёнинг ички ҳудудларини ифода этади. Россия ҳудудига тўғри келади.

70. Ташқи ярим ой (ёки орол ярим ойи) – Макандер атамаси бўлиб, талассократик таъсир доирасига кирувчи ҳудудлар бирлигини ифода этади. «Денгиз ҳаёти»га интилувчи ороллар ва қитъанинг айрим (асосан қирқоқ ҳудудлардан иборат) қисмлари. Стратегик жиҳатдан атлантизмга тўлиқ бўйсунувчи ҳудудлар.

71. Чегара – геосиёсатда икки турдаги чизиқ-чегара ва белбоғ-чегаралар ажратилади. Чизиқ-чегара денгиз чегарасини англатса, белбоғ-чегара қуруқликдаги чегарани англатади. Сайёравий миқёсда ҳаракат қилишни ўз олдига қўйган геосиёсий блок асосий вазифаси ўзига тегишли чизиқ-чегарани максимал даражада кенгайтирган ҳолда рақибиникини имкон қадар торайтиришга ҳаракат қилишдан иборат.

72. Шарқ – Иккинчи Дунёни ифодаловчи атама.

73. **Шимол** – афсонавий жуғрофияда идел тартибда руҳ рамзи ҳисобланади. Замонавий геосиёсатда эса *бой шимол* тушунчасига синоним бўлиб, атлантизм ва либерализмга мос келади.

74. **Ягона дунё** (One World – ингл.) – Мондиализмга қаранг.

75. **Янги дунёвий тартиб** - мондиализм ва Дунёвий ҳукуматни ташкил этиш бўйича лойиҳалар сингари ифодаланади.

76. **Янги тартиб** – кенг миқёсда геосиёсий қайта қурилиш лойиҳаси.

77. **Ўқ** - икки ёки бир қанча *геосиёсий пойтахтларнинг* геосиёсий иттифоқи.

78. **Ғарб** – талассократия, атлантизмнинг синоними.

79. **Ҳаётий ҳудуд** – Хаусхофер томонидан илгари сурилган атама. Халқнинг ўз тарихий ва сиёсий интилишларини рўёбга чиқариш учун етарли бўлган минимал ҳажмдаги ҳудуд.

80. **Ҳудудий мазмун** - Ратцел томонидан илгари сурилган атама бўлиб, маълум бир хусусиятга эга бўлган ҳудудда мужассамлашган тарихий қисматлар тизимини англатади. Ҳудуд атамасига қаранг.

81. **Ҳудудийчилик** - чекка ҳудудларнинг мухториятига мойиллик, унинг иқтисодий, маданий, сиёсий ва стратегик сингари бир қанча шакллари мавжуд.

“Геосиёсат”фанидан услубий қўлланма

Тошкент ахборот технологиялари университети
ИваБ факультети илмий-услубий кенгаши
йиғилишда (2007 йил ноябрь, -сон мажлис
баённомаси) муҳокама этилиб, босишга тавсия
этилди.

Муаллифлар: доц. А.Жалилов,
доц. Г.Ж. Туленова

Мухаррир: асс. А.А. Хусанова